Так я між вами живу, одинокий в притаєних думах,

Як на торговищі в місті випадком посаджене древо:

Чи обкидається бростю, чи листя скровлене ронить.

У вирі юрби клопітної ніхто не зважає на нього...

Володимир Свідзінський

ЧАСТИНА ПЕРША

Місто, про яке йтиме мова, не надто велике, його велич таїться головно в історії, непорушних традиціях та особливій ментальності мешканців. проте воно таки досить просторе, бо, крім старовинного урбаністичного центру зі схожою на шахову фігуру ратушею й двома паралельними вулицями, заставленими крамницями, книгарнями, офіційними установами, школами й музеями, двома готичними костелами й п’ятибанною церквою візантійського стилю, — оточене зусібіч супутниковими передмістями, кожне з яких має своє неповторне обличчя, характер, історію, та щонайважливіше — специфічну психологію й усталені звичаї мешканців. Й називаються вони: то Мнихівкою з каштановими алеями та аристократичними, з гостроверхими вежами, віллами, то Багінсбергом, Маріянгільфом та Віцентівкою зі схожими між собою, мов близнята, ошатними домиками, що їх побудували колись німецькі колоністи, то Королівщиною з громіздким гмахом міського шпиталю й підхмарними димарями газовні, електровні й пивоварного заводу, то Косачівкою над Чорним потоком, яка набрала нині провінційно–цивілізованого вигляду збудованими без смаку і найпростішої архітектурної мислі будинками новітніх багатіїв і яка в пам’яті містян і досі залишається чорною ямою єврейського гето, то надпрутськими Воскресінцями, то Дятьківцями із солодовим заводом,

то Шепарівщиною із моторошним лісом, до якого бузувіри із свастиками на рукавах вели на розстріл євреїв, то...

Та найцікавішим з усіх передмість є надпрутський поділ — Торговиця — і як хтось конче хоче знати правдиву сутність Міста, то мусив би досліджувати саме цей квартал подібно, як вивчав би чужинець, коли б йому це спотребилося, марокканську касбу.

Отже, події нашого роману відбуватимуться переважно на Торговиці... Заходь сюди зі мною, дорогий читачу, не пошкодуєш... Й коли спустишся від ратуші зарослим гігантським борщівником, головатими будяками й залізно–листою кропивою крутосхилом і виберешся із нетрищ, захаращених гаражами й схожими на курники повітками, невість для чого призначеними, й опинишся у видолині, з якої ратуша видається набагато вищою, ніж насправді, коли станеш біля криниці, названої чомусь Кляштором, захованої в подібну до каплички будівлю, з котрої вистовбурчуються три залізні важелі старозавітних помп, що ними чи не всі мешканці кварталу помпують тут до відер воду, й повернешся спиною до піднебесної ратуші, то побачиш перед собою дбайливо впорядковане поселення, обступлене з двох боків магістралями, які, минаючи запущені і вже не чинні млини, прямують до Пруту, — ці вулиці тутешні мешканці, незважаючи на перейменування, й досі називають — Скупневича й Сєнкевича, а вузькі провулки, немов нью–йоркські стрити, що єднають обидві авеню, майже всі ніяк не називаються, бо не вистачило б назв для тих викладених тротуарними плитами стежок і квадратових обступлених яблунями та вишнями майданчиків, що заповнюють шахову долину Торговицького передмістя аж до надпрутського зарінку, над яким пишається барокова вілла "Ядвіга", що її побудував для своєї коханої Зіти останній австрійський імператор Карл Франц–Йосиф.

Однак гостеві Міста, який забрів на Торговицю, навіть невтямки, що його доконче вчепиться тут блуд, коли він ітиме до Пруту вузькими вуличками, минаючи замаєні бузком майданчики — гість несподівано для себе втрапить у дільницю, де його покине будь–яка орієнтація й він

марно шукатиме виходу з неї. То на обгородженій дощаним парканом площі, заставленій ятками й крамничками, запрудженій сільськими возами, галасує багатолюдний ринок, де безладно метушиться заклопотаний тлум. Зануривши в опалки морди, форкають й іржуть тут коні, й гуцули біля парканів, завішаних килимами й ліжниками, мовчазно пропонують свій товар; ключівські господині в чистеньких намітках ласкаво припрошують покупців до збанків з гуслянкою й пряним молоком; полонинські ватаги розкривають бербениці й тицяють перехожим дерев’яні ложки, щоби покуштували бриндзу; найбідніші продавці розстеляють на землі зношену вберю, запевняючи, що вона лише раз торкана; ковалі дзеленькають в’язками кінських підков, римарі хвалять кінську збрую, а міщанки тарабанять ложками в мідний посуд, ніби у дзвони... І все тут для покупця знайдеться: від чайників, мисок, мідних мидниць, порцелянових філіжанок й невідомо звідки привезених самоварів — до шевських кілків, амбарних колодок та плугів, від космацьких вишиванок до буковинських байбараків з волічковими байорками й кутасами, від дерев’яної тачки до старого мотоцикла. Тут оглухнеш від гамору й глузливого сміху перекупок, котрі заблуканого чужинця, який допитується, як пройти до ратуші, справляють кожна в інший бік, — й він довго блукатиме поміж ятками, аж поки не побачить, що до ратуші рукою подати, але це станеться тоді, коли йому вдасться знайти в паркані проломину й він знову опиниться в ошатному кварталі, який через ярмарковий содом весь називається Торговицею.

І як уже знову гість або ж блудний син, який дістався до рідного Міста просити прощення за розлуку, опиниться в тій геометрично спланованій передміській тісноті, — тоді явиться йому справжнє диво, задля якого варто було сюди прийти: за буйноліссям Студентського парку невпинно шумить Прут, а за ним у піднебессі синім візерунком підмальовується небокрай — то дає про себе знати перша гряда Карпат.

Розділ перший

Літнього недільного ранку мешканець Торговиці Олексій Шамрай, якого позаочі, а то й у вічі сусіди кличуть просто Олесем, вертався з

рибалки без улову: на устєріччі Пістиньки з Прутом, де він звечора розсипав по плесі пахучу конопляну макуху для наживки, риба цього разу не клювала.

Та й добре: поплавець ліниво гуляв по тихій заводі, ніби й сам був сонний, як рибалка, він вряди–годи мілко занурювався й знову спливав і чапів у марній настороженості, немов призабута згадка, що враз проколюється й безслідно гасне у розлінивленому мозку.

Стан утихомиреності природи й пам’яті був цієї миті для Олеся потрібний: він радів, що спогади бодай на часину звільнили його душу й відпустили на волю, схожу на сон без сновидінь... А таки добре, що риба не клювала й не ментрежила його спокою: поплавець мертво застиг на повороненій вранішньою прохолодою водній гладіні, на яку з Воскресінецької гори почала вже виливатися блідота літнього ранку. Тихо війнув із ліщинових кущів, що закожушили гору, зачаєний у них поночі пахучий легіт, ще мить — і на прузі грушівської видолини з’явиться серпик червоно–золотої лави й почнеться спекотний літній день з його настирливими вимогами й суєтою.

Й немов для того, щоб ще на одну хоча б мить продовжити стан досвітнього спокою, Олесь вийняв з калабаньки зловлені перед досвітком дві верховодки й кинув їх на середину плеса, хай собі гуляють, а сам квапно змотав спінінг, підвівся й пірнув у серпанкову заводь вранішнього туману, якого ще не встиг розрунтати світанок, — щоб якийсь іще час побути без згадок у тихому й бездумному затишку.

Вулиця Сєнкевича, до якої й досі не прив’язалася назва Млинської, була безлюдна; Олесь проминув велетенську споруду перетвореного у товарний склад млина, що колись був власністю місцевого мільйонера Менделя Крупника й натужно тоді гудів, обертаючи важкі жорна, ще й лопотів лотоками так гучно, що луна відбивалася від Воскресінецької гори й була схожа на торохтіння кулеметних черг.

...Десь там, за ліщиновими кущами, сотенний Скиба заряджав міномет, спрямований на зайнятий облавниками "Червоної рубахи" млин; Скиба, квапляючись, укинув міну в дуло зворотним боком, і всі четверо мінометників разом загинули — нині вони спочивають біля боднарівської церкви на цвинтарі, а упівська сотня "Сурма", кинута на крупниківський млин, потрапила в кільце червонорубашників, упали майже всі, і з ними Юрко Сербин — Орлик, а Олесь Шамрай на псевдо Грім був спійманий живим.

І вже не стало благословенної тиші, що панувала вдосвіта над плесом, — минуле таки увірвалося в живий Олесів світ, і він ще раз переконався: його нинішнє вільне життя ніколи не скине із себе невільницьких пут минулого.

Й коли відчинив хвіртку свого подвір’я, заставленого чудернацькими потворами з кореневищ, у які він, вирізьблюючи, втілював образ ворожої сили, — ті потвори враз зрушилися з місць, як колись облавники у підніжжі Воскресінецької гори, і, взявшись за боки, качалися по землі від зухвалого сміху й каркали: а гдє твая нєзалєжнасть, бандеро, твой жє прєзідєнт єщьо ні слова не вимолвіл по–хохлацкі, а тєбя, героя, обзиваєт бандітом; вони плювалися ядучою слиною, й це тривало доти, поки з нинішньої волі не долинув п’яний голос: то горланив, ідучи вуличкою попри Олесеве обійстя, сусід Гаврилко, який щоранку квапився до кнайпи пані Малгосі, щоб похмелитися після всеношної пиятики, й був тоді злий на весь світ: нинішнього ранку він виливав свою пізьму на українського президента:

"Гей ти, шолудива приблудо, президенте вуркаганів із большевицьких підворітень, ще раз кажу тобі, що я таки дочекаюся бачити тебе як не на шибениці, то в криміналі! Доки мемо при тобі бідувати?"

Й коли після Гаврилкового галайкання запала над Торговицею німота, Олесь настороженим поглядом обвів своє обійстя: кореневищні потвори сумирно стояли перед повіткою, а в пам’яті Олеся ще тліли

недобрі слова й глузливий сміх, почуті не тут, на власному подвір’ї, а кілька років тому у Воркуті від абшитованого начальника конвою Лиховідька, якими той посеред вулиці обливав колишнього в’язня лютою ненавистю лише за те, що він, Олексій Шамрай, перестав бути його рабом, вільно ходить по землі й ставить кроки, як хоче — чи вліво, чи вправо — і не боїться конвойних з автоматами напереваги; не стало вже конвойних, і автомата у Лиховідька давно вже не було, натомість у руках тримав він мітлу, котрою ритмічно помахував, замітаючи тротуар перед душовим павільйоном, де служив банщиком; замість шинелі висіла на ньому засалена фуфайка, й ніби від того, що мав на собі таку невибагливу уніформу, його зазміючені від злоби губи враз розтягнула вимушена запобіглива посмішка — Лиховідько з колишнього грізного начальника став нікчемою й жебручим голоском пролебедів:

"Ти би, парень, поставіл мнє сто грам, і ми випілі б нє за такіє уж плохіє времена; да нєужелі ти забил, как я, когда ти нєчайно перешагнул черту зони, випаліл із автомата не в тебя, а у воздух?"

Олесь змахнув рукою, щоб прогнати від себе поганий спогад, та на його місце втиснувся інший, ще гіркіший, який, зрештою, ніколи не покидав його пам’яті... Уже було дозволено колишнім в’язням вертатися на батьківщину, Олесь прибув до Міста, сяк–так обладнав спорожнілий, запущений отчий дім й поїхав знову до Воркути, щоб забрати звідти свою Нусю, яка після тюрми запала в сухоти. Їй потрібно було негайно змінити місце проживання — Олесь квапився, та не встиг і поховав свою Зірку — так називав її, коли вони листувалися, перебуваючи в різних зонах, а після звільнення повінчався з нею — поховав дружину в чужій землі, скованій вічною мерзлотою...

Він ще раз поглянув на потвори, вилаштувані в ряд під стіною повітки, й подумав, що не викине їх, не спалить, як задумав було недавно, адже стільки труду вклав, вишукуючи у Вербізькому лісі за Воскресінецькою горою дубові й грабові покручі, полишені бурями, приносив їх додому, невпинно видобував з їхніх закоряжених тіл страхітливі подоби й називав їх іменами бузувірів, які калічили протягом

десятиліття його долю. Чи були вони достоту схожі на тих злочинців, які майже ціле століття панували на його землі, — не мав певності, проте їхні бридкі парсуни уміцнювали в Олесеві лиху про них пам’ять: вони відображали сутність його знівеченого життя, й тому не важився тепер їх позбуватись, бо й воля не матиме властивого образу, якщо її перестане відтінювати примара неволі...

Й подумав цієї миті Олесь, що таки ніколи не знищить їх хоча б тому, що он п’яний Гаврилко шельмує президента Олесевої незалежної держави, й справедливо шельмує, бо не такого керівника заслужив звільнений люд, але ж не вмістилась би його фігура, якби вирізьбив її із мертвого кореневища, в ряді потвор під повіткою — не знайшлося б для неї там місця... Був би то образ нинішньої ущемленої свободи, яка ввижалася колись людям у постатях архангелів на білих конях, із золотими трубами, прикладеними до віщих вуст, а замість них вийшли владарювати недоношені в неволі байстрюки. Та інших нині не маємо, то замовкни, Гаврилку, не стинай завчасно голів провідцям, які не винні за свою нездалість, — інші ще не народилися, а без проводу військо гине.

Так міркував Олесь, стоячи посеред подвір’я, а кустратий Гаврилко вже вертався назад, заморивши у кнайпі черв’яка чаркою; від того він подобрішав і, зупинившись біля Олесевого подвір’я, сперся ліктями на паркан і дивився на сусіда здобрілими очима, ніби враз уздрів своє краще майбутнє крізь каламутну мережку похмілля.

Гаврилко вперто вдивлявся в Олеся й очей від нього не відводив, ніби мав задоволення від того, що сусід під його поглядом ніяковіє, не має що сказати, бо і "добридня" не почув; захмелілі Гаврилкові очі бралися то осугою зажури, то спалахували глузливими блискітками, ніби насміхалися над збентеженням Олеся, який ще не позбувся прикрих згадок, а тут цей влізливець хоче від нього щось почути — бо чого стоїть і липне до нього захмеленим поглядом; врешті він вивільнився від п’яної магії сусіда й запитав його знехотя:

"Що доброго чувати, Гаврилку?"

"Біда!" — коротко відказав п’яничка і чекав, що на те відповість Олесь — заперечить чи підтакне, а що той мовчав, то повторив виклично, під’юджуючи його до балачки:

"Біда!"

"Певне, Малгося вам недолила", — спробував зажартувати Олесь, проте Гаврилко на жартівливий тон не спокусився й мовив із безнадією в голосі:

"А чьо вона доливати буде, коли в хлопа грошей нема?.. Та що то за така влада настала, що жебраком ходиш?"

"Якби ви менше пили, Гаврилку, то якийсь грейцар таки задзеленькотів би в кишені..."

Гаврилкові очі скаламутилися від злості, він її вгамував і запитав чемно, аж улесливо:

"А тобі добре, Олесю?"

"А таки добре! — аж скрикнув Олесь, сподіваючись різким тоном відпудити влізливця — хай собі йде своєю дорогою, та що Гаврилко й далі не вступався й пронизував сусіда глузливим поглядом, то мусив доводити Гаврилкові, чого йому добре. — А добре тому, що вже ніколи й ніхто не скомандує мені ні "парггоё!", ні "впєрьод!", ані "уотаїїз!" — став я господарем у своїй хаті!"

"Та який ти господар — бідак із залатаною гузицею!" — зареготав Гаврилко, аж луна покотилася Торговицею.

На вуличках, подвір’ях і в садках було тихо, бо ж неділя й люди ще відлежувалися по хатах, тільки рибалці й пиякові дома не сиділося. Однак на голосний Гаврилків сміх рипнула хвіртка на сусідньому обійсті

й тротуаром покрокував, підпираючись гнутою бамбуковою паличкою, статечний добродій у фетровому ширококрисому капелюсі, в маринарці з трикутним ріжком білої хустинки в нагрудній кишеньці, в штиблетах з довгими шпіцами, — був то колишній судовий радник Корнель Геродот, якого на Торговицькому передмісті називали професійним політиком. Він зупинився біля Олесевої брами й, змахнувши паличкою в бік Гаврилка, мовив тоном, який не терпить заперечень:

"Добре лише добрим людям".

"А ви добрий?" — вишкірився на нього Гаврилко. "Добрий той, хто прожив у милосерді й любові, хто живота свого не жалів за друга своя. А я грішний", — спокійно відказав Геродот, не дивлячись ні на Гаврилка, ні на Олеся, лише в бік Студентського парку, ніби саме там, у липовій тіняві, таїлася та незрима доброта й любов.

На дзвіниці Михайлівської церкви заталанів дзвін, пан Корнель перехрестився й подався на поклик благовіста. Пройшовши кілька кроків, він зупинився, оглянувся й мовив напутньо:

"Не ждіть добра ні від Бога, ні від людей, знайдіть його в собі, чей тільки воно допомогло нам витримати і "naprzod", і "впєрьод", і "уота^э". А тепер не забудьте оглядатися, щоб побачити, в яких душах те добро народжувалося, жило і сяяло над нашим Містом, а в яких не народилося, вмерло в зародку. Видющі будьте й пам’ятливі!"

"Ти зрозумів, що цей дивак наплів?" — спитав Гаврилко в Олеся, коли Геродот зник у бічній вуличці.

"Пора всім це втямити", — відказав Олесь і знову глянув на покручі, що стояли рядком під повіткою й були знаком зла. Й проказав сам до себе, коли Гаврилко вже пішов:

"А чому ж то у всіх нас націлений зір на зло, а добра не вміємо і не хочемо бачити, а тож то вони, ті свідки нашої долі, завше ходять у парі..."

Й, ніби відповідаючи на ці слова, галайкав Гаврилко, йдучи вулицею:

"Добро, добро!.. А де його взяти?"

Розділ другий

Гаврилкове галайкання давно затихло, певне, він уже солодко простягнувся на бамбетлі у своїй халабуді, що прикуцнула, немов жебрачка на паперті Михайлівської церкви, до кам’яної загорожі Геродотового двора й сховалася за нею, — тож літнього недільного ранку все довкруж успокоїлося. Торговиця остаточно прокинеться аж тоді, коли Гаврилко, похміллям приспаний, добре відпочине і голосно, аж відчайдушно позіхне, попліскуючи долонею по губах, й звуки того позіху, ритмічно переривані, розкотяться по Торговиці, мов у старі часи лопотіння лоток крупниківського млина; тоді по всіх обійстях забрешуть собаки, котрі замість півнів виконують службу будителів; півні на Торговиці не водяться, вони аж за хвилину обізвуться з Воскресінець, й те собаче й пташине суголосся врешті роздрухає зі сну весь квартал.

Та поки що на міському подолі пануватиме святкова тиша, й цей спокій допоможе Олесеві Шамраєві розмишляти над напутніми словами Корнеля Геродота, що закликали кожного пожильця оглядатися назад і пізнавати, де й коли народжувалося у душах містян всеможне добро. А що кожен мешканець Торговиці знав історію свого Міста так доладно, як старий хасид Тору, й це усвідомлення власної історії живило гідність містян, то й Олесь цієї миті сягнув думкою в глибину часу й зіткнувся там із згадкою про подію, що спричинилася до високої слави Міста, яка здивувала весь довколишній світ...

За незапам’ятних часів у селі Слободі Рунгурській, що за Печеніжином протягнулося з приміських долів до гір, помітили пожильці на деяких потічках, калабанях і ставках брунатну масляну плівку, що мінилася на сонці то в рожевий, то в сизий колір, й коли зачерпнеш води рукою, то долоня, ставши масною, нудко запахне, й не відмиєш її сирою водою...

Якоїсь осені пастушки, полишаючи перед вечером пасовисько, схотіли загасити ватру водою з потічка й жахнулися, побачивши, що вода спалахнула синім полум’ям, — й незабаром по світу рознеслася дивна новина: рунгурська вода горить!

Минуло багато часу, й підприємці відкрили тут нафтовий промисел. Дотоді нафта спотреблювалась людям хіба що для змазування опіків, чей ніхто в ту пору не знав не те що моторів із внутрішнім згорянням, а й звичайних гасових ламп, тож селяни стали виганяти худобу на гірські пасовиська, бо вода із рунгурських струмків шкодила худобі, — мешканці села і в тямці не мали, що топчуться по золоті.

Та світ, звісно, чутками повниться, й вістка про воду, яка горить, прокотилася через усю Австрійську імперію аж до Парижа — до мудріших, ніж у рунгурських селян, голів, які вже знали ціну апшеронських копалень, але де той Апшерон — на Закавказзі, а неоціненний скарб марнується тут, у Галіції. Й наїхала згодом до Міста тьма–тьмуща промисловців із Західної Європи, яких чомусь називали "англіками з Коломиї", й на місці зрубаних букових, смерекових та тисових лісів виросли на рунгурських просторах нафтові вишки, а земля скоростилася ямами, в які власники свердловин заганяли місцевих хліборобів, котрі ніколи не бачили живих грошей, черпати відрами ропу з ям. За ті мідяки не один селянин, який усе життя впивався запахом левад, житніх ланів, черемх, акацій і гречки, захлинався в задушливому смороді чорного золота й навіки залишався в копальні — ніхто його не рятував...

Минули десятиліття, й у Печеніжині підприємці збудували рафінерію, а тоді настала потреба транспортувати бензин, гас та озокерит у дальші, ніж Місто, краї на продаж. Тож проклали вони залізничну колію з Рунгур — через Печеніжин — до Міської стації й пустили по ній громіздкий локомотив, що тягнув за собою чотири вагони й, виштовхуючи через високу трубу чорні клубки диму, розпачливо свистів — для пострахy містянам і базарникам, що то по вівтірках та неділях тягнулися звідусіль на міську торговицю з худобою на продаж, а пастушки гнали табуни качок та гусей прямо–таки по штреці, і птиця, яка ніколи не бачила такого страховища, як це, що повзло центром Міста й називалося льокайкою, зовсім його не боялася, — тоді з кабіни машиніста вискакував його помічник, вибігав перед паровоз, розмахував червоним прапорцем і розганяв з колії птаство та людей, погрожуючи їм чужинецькою лайкою.

На ту веремію щовівтірка вибігав з Торговиці до ратуші малий Олесь, зупинявся на тротуарі, помахував машиністові рукою, й здавався він хлопчикові неземною істотою, бо ж правив такою страшною махіною... Та незабаром ця розвага для нього закінчилася, машиніст покинув льокайку, яка ставала щораз менше потрібного, бо ропа в Рунгурах вичерпувалася, й він оселився на Торговиці, купивши пляц під будинок біля Студентського парку, — в нього, як і в кожного, хто мав стосунок до Рунгур, водилися гроші, й став колишній славний машиніст умілим бляхарем, до якого з усього кварталу ходили торговицькі мешканці цинувати продірявлені відра, баняки, ванни й бляшані корита...

Бляхар Антошко Дзівак був корінним містянином, проте людиною світовою. Належав він до польської міської громади й виховався на польського патріота, і хоч і жив із торговицькими українцями у повній злагоді, все ж у вісімнадцятому році мусив сповнювати свій патріотичний обов’язок: роздобув десь австрійського манліхера й, забарикадувавшись на горищі, стріляв по зунрівцях, які проголосили в Галичині Західноукраїнську Народну Республіку, й не один серед українських вояків був його сусідом.

Потім, коли війна закінчилася, Антошко клявся, що ні одного русина не вбив... Однак, як щирий поляк, пішов він з легіонами Пілсудського в похід на Київ, потрапив до московського полону й опинився у таборі в селищі Дубровці над Волгою. Зумів утекти з табору до Царицина, там працював кочегаром на "кукушці", навчився машиністського куншту й, коли повернувся з полону до Міста, а було це вже після Ради амбасадорів, яка затвердила Галичину в складі Речі Посполитої, подався до Рунгур на нафтові промисли й став там машиністом славної міської льокайки.

Після того як Антошко, ставши з колійовця бляхарем, побудував собі ошатний будинок у кінці вулиці Скупневича, спотребилася йому господиня дому. Він недовго розглядався, бо давно впала йому в око донька торговицької прачки, до якої приносили брудну білизну українські пані. Панна Емілія перейняла у матері фах і вважалася на Торговиці, як і бляхар Антошко, найсумліннішою майстринею, а що була українкою, це для нього не мало ніякого значення, навпаки — він давно знеохотився до польських вертизадниць, які тільки те і вміли, що малювати карміном губи й з погордою глипати на скромно одягнутих русинок — однаково здібних do tańca і do różańca .

Й стала пані Емілія вірною жоною Антошка. Та все ж вони обоє, незважаючи на національну толерантність, залишалися кожне для себе тими, ким мати народила. Емілія була щирою українкою, дома розмовляла лише по–своєму й прала білизну переважно для українців; Антошко балакав з дружиною й дітьми виключно по–польськи й волів мати клієнтами поляків, хоч цинував баняки усім, хто приносив. Бо прати шмаття може кожна жінка, а витворним бляхарем на Торговиці був він один... Антошко ніколи не вникав до секретів жінчиного фаху, але й не любив її порад: коли Емілія радила Антошкові, як краще залатати коновку, поливачку або витягнути ринву, він незлобливо говорив їй: ти пильнуй хлопських сорочок, а мені не заважай, ja sam jestem profesorem od tego !

Вони мали двох діточок — поляка Казя й українку Нусю, які, коли були в мирі, розмовляли між собою по–українськи, зате сварилися по–польськи; були ці діти найщасливішими на Торговиці, бо святкували і Великдень, і Wielkanoc, Різдво і Boze narodzenie, а коли цікаві сусідки запитували їх, як батьки розмовляють дома, вони відповідали: татко по–чоловічому, а мамця по–жіночому.

...Одного ранку Олесева мама взялася переглядати на кухні вживані ринки, пательні, баняки і відра, вона пильно заглядала в кожну посудину, повертаючи її до світла, і коли в якійсь на денці світилася дірка, відкладала набік, а як тієї сарсами назбиралася ціла купа, скидала те все до кропив'яного мішка, завдала Олесеві на плече й послала до Антошка Дзівака цинувати.

Посуда в мішку голосно тарабанила, й уся вулиця Скупневича від Кляштора до млина знала, що то синок гімназійного педеля Шамрая йде з бляшаним драндтям до пана машиніста, як ще й досі називали на Торговиці бляхаря Дзівака. Мешканці вулиці вже встигли звикнути, що до нього майже кожного дня хтось несе діряві баняки, тягне шнуром по землі балію або рондель, а деколи й на фірі везе проіржавлені ринви або подзьобану градом покрівельну бляху чи то дренажну руру, що тяглася за возом по землі й гримотіла як на сполох.

Хлопець ішов, звісивши вниз голову, щоб не зустрічатися поглядом із сусідами, з яких кожен другий доконче запитає, наче це йому дуже цікаво дізнатися, куди манджає, нібито брязкіт у мішку не свідчить сам — куди; на вулиці Скупневича невість відколи встановився звичай заговорити до зустрічного й не минати його мовчки, немов чужака, — й цієї ввічливості Олесь хотів тепер уникнути, бо ж було йому ніяково від того, що раннього ранку вчинив на Торговиці такий гармидер.

Однак це йому не вдалося: з двору наріжного будинку, в якому мешкав молодий гімназійний професор–германіст Леопольд Тарновецький, скрадливо відчиняючи хвіртку, щоб не зарипіла, вийшла найвродливіша красуня в Місті панна Оксана Москалівна — з в'юнким

волоссям медового кольору, з круглими персами, розділеними глибоким жолобком, який збігав у пазушку, певне, досягав пупка, а потім, перестрибнувши його, занурювався в кучеряву хащу й там пропадав, проникнувши крізь осоковий проріз у солодке провалля...

Така гріховна уява вмить розслабила Олеся, бо ж навіть у найнижчих класах гімназії усі хлопчиська знали, що ховається у ліцеїсток і панночок по матурі під одягом, й не одному снилося те голісіньке видиво, й не один підліток будився серед ночі від гарячої мокроти на простирадлі. Схожа болісно–солодка жага траплялася і в Олеся, коли йому уві сні являлася вчорашня матуристка жіночого ліцею Урсулянок панна Москалівна. Снилася вона йому майже щоночі, а вдень він никав біля ратуші й застигав перед брамою, за якою завше зникало те чарівне диво, яке, вислизнувши з обійстя пана професора, пропадало в забур’янених нетрищах, що відгороджували Торговицю від центру Міста, а потім певна, що ніхто її не бачить, тихенько відчиняла браму поруч з лабораторією фотографа Кіблєра.

Панна Москалівна проминала хлопчину, навантаженого мішком з баняками, і не звернула б на нього найменшої уваги, якби він раптом не обімлів, здоланий заздрістю й пекучою люттю на неї і на весь світ, бо ж добре знав, з яким подарунком приходить до професора Москалівна.

Мішок з баняками зсунувся з плеча на землю, й несамовитий брязкіт, здавалося, оглушив весь квартал; панна зупинилася й обдала хлопця вогнем синіх очей, два рядки білих, мов перли, зубів хижо зблиснули, та вмить її очі згасли. Збагнувши чоловічу вартість Олеся, панна дзвінко засміялася й, скуйовдивши йому чуприну, зникла, немов мана...

Антошко Дзівак вдоволено посміхнувся на хлопцеве привітання "добридень, пане машиністе" — Олесь ніяк не міг прийняти Антошка за бляхаря, бачив завше його тим засмальцьованим божищем, який правив паровозом, що оглушливо свистів, під’їжджаючи до ратуші; він і досі не міг позбутися поштивості й пошанівку до характерника, який чомусь покинув льокайку, тихо осів у бляхарській майстерні й, замість пускати в

рух залізну потвору, поволі й уважно оглядає тепер кожну посудину, прискулюючи то одне, то друге око, дошукуючись дірок на денцях баняків.

Бляхар відкладав оглянуту посудину набік і щось там примовляв до себе тоном непомильного знавця, а тоді з покою вибігли двоє діток–близнят і з цікавістю приглядалися до таткового клієнта, впізнавали його, бо мешкали недалеко одні від одних; за ними увійшла до майстерні пані Емілія, приятелька Олесевої мами, вона пригорнула Нусю до спідниці й мовила до чоловіка:

"Полатай, Антошку, цей хлам поза чергою, преціньнаш зять до нас завітав".

До таких жартів Олесь мав уже час звикнути, однак після того, як його обвіяло полум’я синіх очей красуні Москалівни й він відчув ще й дотик її долоні до чола, збагнув, що віднині належатиме тільки їй і нічиїм зятем ніколи не стане, а лише мужем найвродливішої у світі панни, а всі його добрі вчинки, які не стосуватимуться її, будуть зрадою, — і чому пані Емілія віддирає живцем від його душі і сни, і марення, і гріховну хіть до обраниці, без якої хлопцеві з цієї миті стало невміч уявляти своє подальше життя.

...Олесь Шамрай і донині добре пам’ятає розмову двох пань бальзаківського віку яку підслухав, коли повертався додому від бляхаря...

Пані Ганя і пані Аделя мешкали на Каштановому провулку в будинках навпроти і щоранку підходили одна до одної на середину дороги для пльоток — так починалася у них кожна Божа днина: обидві пані із самого досвітку прострілювали пильним зором вуличку — навіть горобець не пролетів би не поміченим.

"Виділи–сьте, пішла собі вертидупа й гадає, що її ніхто не уздрів, а я бачила ще вчора, як вона заходила, коли стемніло, до дому пана професора". — На обличчі пані Гані лягла тінь прикрого згірчення.

"Не шкодуйте козі лісу, — добродушно відказала пані Аделя, й мрійливість заволокла її очі. — Зробили собі добре та й розійшлися, що нам до того..."

"Але який встид!" — не здавалася пані Ганя.

"Ніколи–м не мала то за встид, Ганю. То такий цімес, який ніколи не приїдається. Але що вже нині згадувати: було та й ся минуло. А я, лише вам признаюся, кожного року відзначаю як найбільше моє свято той день, коли–м втратила цноту..."

"Соромотні, як подумаю, ті ваші празники. Я ніколи не мала замилування до мужчин... І не називайте мене панею, бо я найсправедливіша на світі панна".

"Як мені вас жаль, панно Ганю... Але покиньмо балакати про пусте, скажіть краще, що чули–сьте цієї ночі по радіо: є якісь політичні новини?"

"А є, ще й яка! Вбили Пєрацького!"

"Ов–ва, а ви журитися жіночим маєтком панни Москалівни! То чого ми тут стоїмо, ходім слухати ваш апарат..." Пані не звертали уваги на Олеся, який проходив повз них із згорнутим кропив’яним мішком у руці, й пішли собі.

А Олесь, полишивши мішок біля своїх воріт, подався до ратуші із щемною надією, що, можливо, нарешті нині побачить, як з брами, що поруч з фотолабораторією Кіблєра, виходитиме до Міста панна Москалівна.

Розділ третій

Штефан Шамрай, торговецький безробітний, яких у замаєному садами, в’юнкими ружами на парканах і рядами бузкових кущів за бровками тротуарів у надпрутському кварталі Міста було чимало, все життя перебивався найманцем на розмаїтих службах, а здебільшого сторожував — то на фабриці плугів братів Біскупських, то на цегельні над Рамлярівським ставом на Багінсбергу, то в музеї "Гуцульщина" Володимира Кобринського, а все для того, щоб доправити до путтяя свого єдиного синочка Олеся, який закінчував чотирикласну школу на Мнихівці й готувався до вступу в гімназію. Й невимовний туск здавлював батькове серце при думці, ким стане його дитина після восьмирічного навчання серед поляків.

Аж одного щасливого дня, йдучи на службу до музею, Штефан повернув з Торговиці на Садову, що спиналася під гору до костелу Діви Марії, й повело його вбік на вулицю Міцкевича, що збігала з Чернівецького тракту вниз, минаючи польську гімназію, до якої він збирався записати свого Олеся. Й раптом сторопів Шамрай і зупинився біля гімназійної брами, побачивши з лівого її боку прибитий до стіни новий шильд, на якому золотими літерами було виписано: "Міська українська гімназія".

Світлий промінчик проник у серце батька: Олесь зможе вчитися в українському навчальному закладі, якого в Місті досі не було! Шамрай не міг відвести очей від шильду й стояв непорушно, сповнений найрожевіших мрій про долю свого синочка, довго стояв, зжовуючи губи беззубими яснами, за що збитошники з вулиці Сєнкевича прозивали його Штефаном Січкарнею, й зрушитися з місця не міг: здавалося йому, що як тільки мине гімназійний будинок, то шильд з лівого боку брами зникне — хтось його зніме або він сам упаде, й подумається тоді йому, що все те привиділося, адже про українську гімназію стільки проговорено серед відвідувачів музею, які приходили сюди з дітьми, щоб ті дізнавалися, звідки вони родом, й жертвували в касу музею скільки хто міг; сторож ті гроші уважно перераховував і віддавав маестро

Кобринському, а скільки вже про українську гімназію виписали в газетах, однак ніхто не квапився її відкривати, а тут така несподіванка, та невже це правда?!

Втім, брама тихо відчинилася, немов від подуву вітру, отворилася на всю ширину, й заступила пройму висока постать сивоголового добродія, підстриженого їжачком, з чорною борідкою, яку він погладжував долонею, ніби пестив; добродій, як і Штефан, стояв непорушно, немов застиг у такому самому подиві з причини з’яви у Місті українського храму науки. Врешті він приязно посміхнувся до Шамрая, який упізнав відомого в Місті гімназійного професора–латиніста Томащука, й теж посміхнувся йому у відповідь, — й так відбулося щасливе для Шамрая знайомство з директором гімназії.

Й промовив професор Томащук до знайомого йому сторожа музею, який завжди виструнчувався перед маєстатичним добродієм, коли той заходив до "Гуцульщини" і вкидав до скарбонки щедру лепту:

"Тішмося, добрий чоловіче, і Богу дякуймо... А якби ви мали бажання перемінити місце праці, то я взяв би вас за педеля до нашої гімназії. Що ви на це скажете?"

Й так несподівано Штефан Шамрай став на службу в першій Міській українській гімназії. Він щогодини побожно підходив з молоточком у руці до залізної штанги, що висіла в коридорі першого поверху, дзвонив і на перерву, і на уроки й гордо дивився на розгуканих хлопчаків, які, зачувши дзвін, вмить зникали з коридору й затихали в класах, а десь там, серед тлуму дітей, утихомирювався загарливий до науки гімназист молодших класів Олесь, син педеля Штефана Шамрая.

...Тієї осені Олесь мав уже переходити до п’ятого класу гімназії, він пишався тим, що відтепер буде вважатися старшокласником і ніхто із зарозумілих ліцеїстів більше не називатиме його "цванком" або ще принизливіше — "бенькартом"; за літо він помітно підріс, чорне волосся

вкладалося на голові хвилями, він часто заглядав у дзеркало й переконувався, що виглядає зовсім незле: плечі поширшали й зміцніли, дитяче кругле обличчя видовжилось, стан набрав стрункості, рух тіла й рук став стриманішим — із дзеркала поглядав вродливий юнак з густими дугами брів, з великими сірими очима, й Олесь уявив собі, що непогано виглядав би й на фотографії.

Й тоді зблиснула в його голові зухвала ідея: він сфотографується в самого майстра Кіблєра й вишле поштою знимку на адресу панни Москалівни, за якою все літо, відтоді, як вона погладила його по голові й обпекла поглядом своїх синіх очей, кожного дня слідкував і таки догледів, як у квартиру будинку, що поруч із фотосалоном Кіблєра, заходить, і запам’ятав адресу. Отже, він підпише фотографію приблизно так "Найвродливішій на світі панні Оксані від юного лицаря на пам’ять про нашу першу зустріч на розі Скупневича й Каштанового провулка у червні 1934 року" — і вишле їй.

І хай собі панна Москалівна пригадує й домислює, хто ж то пазить за нею, хто цілує її у своїх юнацьких снах, хто щоночі умліває в ліжку від шаленого до неї бажання, й буде вона тими догадками мучитися аж доти, поки Олесь змужніє і — може, аж по матурі — покрутить дзвінок у дверях її квартири й з букетом червоних троянд увійде до покою, стане перед нею на коліна й великодушно промовить, що прощає їй блуд з професором Тарновецьким, що ніколи не спитає її й про інші дівочі гріхи, яких, можливо, вона надбала за його довгі передматурні роки, й признається їй, що є тим лицарем з фотографії, який без вас жити не може, то будьте відтепер і до кінця моїх днів зі мною... А тоді вона підведе Олеся з колін, пригорне до грудей і видихне заповітні слова: ти мій князь віднині і довіку...

Проте інтимна зустріч з панною Москалівною відбулася набагато раніше...

Олесь непорушно сидів на табуретці у фотосалоні Кіблєра, а майстер то присував до нього громіздкий фотоапарат на триніжці, то відступав з

ним назад, підводив руку й просив хлопця дивитися на кінчик вказівного пальця; Олесь намагався виконувати вимогу майстра, та його погляд чомусь зісковзував на об’єктив, затулений чорною покришкою, майстер уже сердився на штивність клієнта, який сидів немов перед розстрілом або — гейби шпагу проковтнув; врешті Кіблєр відкотив фотоапарат аж до стіни й гукнув нетерпляче:

"Панно Оксано, чуєте, нехай панна Оксана стане отутво, а ти, хлопче, дивися на неї закоханими очима, вона досить гарна, може й сподобатися... Ви що, не чуєте, панно Оксано, таж підійдіть і станьте отут–во!"

Й постало перед Олесем неймовірне видіння, і він уже не міг відвести очей ні вліво, ні вправо, вони прикипіли до дівчини, яка вибігла з лабораторії й стала там, де Кіблєр їй наказав; панна завчено посміхалася, й була то прекрасна Оксана Москалівна.

"Так, добре, люкс! — вигукнув майстер, зняв з об’єктива затулу, й коли спалахнув магній, закрив об’єктив і сказав до панни: — Випишіть йому квитанцію й візьміть плату".

Й коли Кіблєр сховався разом з громіздким апаратом за параваном, з Олесем сподіялося таке, ніби в салоні опинився не він, а його двійник, й Олесь збоявся, що той може повестися неґречно, адже панна Москалівна взяла його за руку, й він у нестямі відчув, як його лікоть діткнувся до її м’якого перса; проте панна поводилась відчужено, вона сіла за столик і, не дивлячись на хлопця, почала виписувати квитанцію. Й Олесь враз став сам собою і, перемагаючи зніяковіння, запитав хрипким голосом:

"Чому ви тут?"

Панна підвела голову, здивовано глянула на хлопця і враз приязно посміхнулася, впізнавши "бенькарта", який колись стояв перед нею

сторопілий на розі Скупневича й Каштанового провулка в той час, як вона, тихо зачинивши хвіртку, вийшла з подвір’я професора Тарновецького.

"О–о, то ми знайомі! — голосно промовила, немов зраділа з такої зустрічі, й стала ще гарнішою, ніби захоплені позирки адораторів додавали їй краси. — Та це я після матури стала тут до праці, чи ж то може нині українка отримати відповідну посаду або вступити до університету?.."

Панна Москалівна знову нахилилася над столиком, докінчуючи виписувати квитанцію, й, коли подавала її Олесеві, прошепотіла, дивлячись йому у вічі й обдаючи його гарячим подихом:

"Будь моїм приятелем і нікому ніде не похвались, де ми побачилися вперше. Це для мене нині дуже важливо... Добре?"

Й більше нічого тієї миті не бачив і не чув Олесь, лише тиха просьба панни дзвеніла в його вухах. Він зумів вимовити тільки одне слово "добре" і в нестямі вибіг із фотосалону майстра Кіблєра.

Квитанцію забув узяти, та вертатися не посмів, запам’ятав лише, що фотографії будуть готові за тиждень. Тоді вже розпочнеться навчання в гімназії, й Олесь по дорозі додому заверне до Кіблєра, забере їх, а одну з них — з підписом, залишить на столику, за яким працює панна Москалівна, і навіть якщо вона кликатиме його, він не вернеться... А вдруге зайде до фотосалону аж перед матурою в новому костюмі, який батьки справлять йому на випускний вечір — з чорним метеликом під шиєю, з білосніжною хустинкою в нагрудній кишеньці, ріжок якої визиратиме, як у судового радника Корнеля Геродота; о, тоді він уже насмілиться запросити панну Оксану на котильйонову забаву!

З такими мріями Олесь жив увесь тиждень, й ніщо більше на світі його не обходило. Не знав він і того, які клопоти завітали до панни Гані

й пані Аделі, котрі щоранку сходилися посередині Каштанового провулка на пльотки, й чому вони тепер, такі голосні, почали розмовляти впівголоса, нахиляючись, кожна своєю чергою, до вуха сусідки, надолужуючи мову мімікою, а останнього дня літа тільки головами покивували й руками показували в бік будинку професора Тарновецького, розпачливо прикладаючи до грудей долоні...

Пан Геродот іноді виходив на подвір’я й біля хвіртки прислухався до балачок пань, щоб дізнатися про найсвіжіші новини, бо обидві сусідки цілими днями слухали в покої панни Гані детекторний приймач, тепер він і без них знав, що трапилося в краю, однак пантоміма, якою нині порозумівалися пані, насторожила його: що ж бо могло сподіятися з професором, чому вони шепочуться, кидаючи скрадливі позирки на його будинок?

Усі тепер у Місті тихцем обговорювали найновішу тривожну новину — про варшавський процес над убивцями міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького. Вулицями, базарами, склепами снували конфіденти в чорних капелюхах, з піднесеними до вух комірами, в крамницях вони нібито уважно оглядали товар, прищурюючи при тому вуха до продавців і покупців; замовляли в барах і ресторанах порцію салату й пиво й сиділи там, насторожені й чуйні, скільки їм було звелено; на Торговицькому ринковому майдані тихо никали, мов таргани у дешевих їдальнях, вистоювали біля вивішених гуцульських килимів та ліжників, пробували на зуб біжутерію у жидівських ятках, відмикали ключиками, немов для проби, чи справні, амбарні колодки, перебирали пальцями шевські кілки, однак ніхто з них нічого не купував. Їхня служба полягала в тому, щоб слухати, про що люди півголосом розмовляють, хоч самі добре знали, про кого йде між людьми мова: про Григорія Мацейка, який виконав атентат і зник безслідно, про Крайового провідника ОУН Степана Бандеру, якому за організацію атентату загрожує смертна кара, про новостворений концтабір у Березі Картузькій та про сітку оунівських змовників, якими поліція заповнює тюрми.

Про все це не знав лише Олесь Шамрай, якому світ заступила одна–єдина людина — панна з волоссям медового кольору й голубими, мов небо, очима, осиним станом і струнками ногами, які ніби в повітря її підхоплювали, коли йшла, й не ходила вона, а плавала, як срібна форель у притоці Пруту Пістинці.

Першого вересня Олесь повернув до Юрка Сербина, з яким колись учився в чотирикласній школі на Мнихівці, й обидва, горді з того, що стали старшокласниками, зайшли до аудиторії п’ятого класу — в ту хвилину, коли Штефан Січкарня, Олесів татко, бемкав молоточком по підвішеній до коридорної стелі залізній штабі, й із затаєним подихом чекали на улюбленого германіста професора Тарновецького, який на уроках ще ні разу не вимовив і слова по–українськи, й розуміли всі його німецьку мову, як рідну, — така виразна й вибаглива була елоквенція в молодого професора, вродливого, гладко зачесаного, з тонкими вусиками під орлиним носом і пильними очима.

Чекали його п’ятикласники, мов свята: а про що нині заговорить професор? Аби лише не розпочинав уроку з нудного й небезпечного для лінюхів опитування граматичних правил... Минулого року вони вже прослухали цикл лекцій з творчості Шиллера й напам’ять вивчили монолог Карла Моора, познайомилися теж із "Зимовою казкою" Гайне, а нині, певне, почують аналіз "Фауста" славетного Гете...

Учні ждали, а професор не з’являвся, очікування ставало нестерпно тривожним. У класі, в коридорах панувала напружена тиша: діти чули розмови старших про арешти, страх витав у Місті повсюдно... Що могло трапитися, що ідеально точний, педантичний професор запізнюється; душу Олеся непокоїла ревнива думка — може, Тарновецький затримався на солодкій розмові з нею, й така підозра була для нього невимовною мукою.

Та нарешті відчинилися двері й до класу увійшов замість знаменитого германіста учитель математики Ругік й, нічого не пояснюючи, розпочав урок із ненависної для Олеся алгебри...

Олесь ледве дочекався дзвінка й побіг до батька, який про все, що діється в гімназії, відав найкраще; старий Шамрай, не чекаючи, поки син почне його розпитувати, шепнув:

"Сидіть тихо й ні про що нікого не питайте. Професор Тарновецький заарештований..."

Й потемніло в очах хлопця, він аж тепер збагнув, чому панна Москалівна просила його зберегти таємницю їхньої першої зустрічі біля воріт професорового будинку — інша тривога, ніж людський поговір, добиралася до неї, певне, прочувала небезпеку, й першою думкою Олеся було побігти чимдуж до фотосалону Кіблєра.

Майстер подав Олесеві конверт з фотографіями, хлопець навіть не поглянув на них і попросив: "Прошу покликати панну Москалівну".

Й Кіблєр з гіркотою в голосі — адже втратив помічницю, через яку потроїлася його клієнтура, бо ж заходили до фотографа і ліцеїсти, і радники, і службовці міської гміни, аби лише поглянути на красуню, — вимовив:

"Панна Оксана в мене вже не працює..."

"Куди ж поділася?" — протиснув крізь губи Олесь. "Того я не знаю... Може, й повернеться..."

"Але куди пішла?"

"Вона не сама пішла, її повели, синку", — скрушно проказав Кіблєр, співчуваючи підліткові, який теж, видно, не встояв перед вродою панни.

Олесь постояв хвилину — занімілий, знищений, потім, не питаючи дозволу в майстра, зайшов до лабораторії, нахилився над столом, за яким працювала панна Оксана, вийняв з конверта фотографію й

авторучкою, що лежала на столі, написав на звороті: "Панно Оксано, залишуся назавше вашим приятелем і лицарем. Олесь".

Майстер не заважав хлопцеві й з жалем дивився на його поникле в безнадії обличчя. Олесь механічно заховав до внутрішньої кишені авторучку, ще мить постояв і нарешті, не попрощавшись із майстром, з опущеними руками, зсутулений, вийшов на вулицю.

Розділ четвертий

Після утрені пан Корнель Геродот вийшов з Михайлівської церкви, й повітря прохолодного літнього ранку, яке ще не встигло набратися тепла від сонця, що зіп’ялося на шпиль Єзуїтського костелу на Мнихівці, освіжило його, ніби очистило від накипу турбот проминулих днів — достоту, як молитва в храмі під час тихої служби Божої. Й він з просвітленою душею звернув униз возовою вуличкою до Кляштора, щоб вибратися з торговицької тісноти на берег Пруту — до цісарської вілли "Ядвіга", біля якої багато літ тому вперше побачив її, юдейку Сальомею з довгою косою й багаттям каштанового волосся над відкритим чолом, з–під якого зоріли зелені очі, що гейби ненароком зчепилися з сірим поглядом молодого елегантного пана, котрий зупинився мов укопаний над млинівкою, що вибурхувала з–під лотоків Крупникового млина, втискалася крізь вузьку промивину під містком, а далі тихо й мирно випливала на протилежний бік вулиці Сєнкевича й, оперізуючи дугою віллу, зникала в сутінках Студентського парку.

На цьому місці й нині, як і кожної неділі, зупинявся пан радник, бо те диво відбулося саме тут, в його молодості, й ніколи не відступало від нього, даруючи йому протягом довгих літ — крім зневаги від людей, їхнього глуму, а ще й неймовірного болю після втрати коханої — солодку радість любові, перед якою всі негоди, невигоди, погорда й глузування здавалися марнотою, суєтою суєт.

"Це сталося тут!" — аж вигукнув у думці пан Корнель, спершись на поруччя містка і вдивляючись у заступлену старими липами віллу, в якій тепер не знати хто живе, зрештою, йому було зовсім нецікаво хто...

А тоді, коли він прибув зі Львова до Міста з дипломом доктора цивільного права й отримав добре оплачувану посаду в окружному суді Міста — аж таку високу, що міг невдовзі придбати чепурний будиночок на Каштановому провулку, — кожного надвечір’я виходив над Прут з бамбуковою паличкою в руці, поки ось тут, біля млина, який заглушував весь торговицький поділ торохтінням лотоків і немовби відокремлював його від непорочної тиші парку й самотнього терема "Ядвіга", що визирав трикутними вежами із липової гущавини, — відбулася та заповітна зустріч... З вілли, власником якої був ювелір Барух Фойєрштайн, вибігла його найстарша донька Сальомея; кудись кваплячись, вона подріботіла липовою алеєю і враз зупинилася на містку, не маючи вже сил вернутися додому...

Але що він сказав нині до захмеленого Гаврилка й до самотнього, як і сам Корнель, сусіда Олеся Шамрая, яке їм дав напуття? А тільки одне: не забувайте, люди, оглядатися назад, щоб дізнатися, в яких душах народжувалося те добро, що жило й сяяло завжди над нашим вічним Містом...

Й пан радник оглянувся, та побачив у глибині часу лише Сальомею, кохану Сальку, і втямив, що ні про кого більше думати не зможе, й тому відвів у закутки своєї пам’яті її образ, щоб побачити й інше... О, якби не мав він здатності викликати в собі такий стан, то чи зміг би розрадити колись юнака Олеся, який після арешту професора Тарновецького й панни Москалівни стояв розгублений і знищений біля своїх воріт, і ніщо, крім порад пана Геродота, не допомогло б у ту хвилину хлопцеві...

"Не знаю, юначе, де вона зараз, — відказав тоді радник на тривожне питання Олеся. — Я займаюся цивільними справами, зокрема маєтними, а ще адвокатурою, й політика така ж далека від мене, як і від тебе. Але

ти оглянься назад, у глибину нашої долі, й переконаєшся, що навіть найстрашніше лихо минуще. І це минеться..."

Однак пан Корнель помітив, що гіркота і сум не зникають з Олесевого обличчя, що горе в хлопця набагато глибше, ніж можна було уявити, тож узяв його під руку, підвів до лавочки, що біля воріт, і почав розповідати йому про те, про що у Місті найкраще знав він.

Містяни добродушно прозивали пана Геродота професійним політиком через те, що розмовляв він з людьми інакшою мовою, ніж її можна було почути на вулицях і базарах, — був він ученим, який знав те, чого інші знати не могли, адже навчався не тільки у Львові, а й у Віденському університеті слухав лекції з історії права, володів кількома чужими мовами, досконало визнавався у світовій літературі й коли, приміром, заводив бесіду про галльського витязя Роланда, то непомітно для себе самого переходив на французьку мову, про Нібелунгів розповідав виключно по–німецьки, а коли коментував "Змову Катіліни" Саллюстія Кріспи, то гімназійні латиністи могли насолоджуватися чарами латинської мови, яка в устах пана радника звучала, певне, не гірше, ніж у Цицерона...

Й оповів пан Корнель Олесеві, які біди в різні часи падали на Місто, скільки їх над ними пронеслося, а ми з тобою, юначе, яким завжди відбирали право на самостійне життя, сидимо ось тут на лавочці живі й здорові... Отож послухай, Олесю, що я повім, й тоді тебе покине зажура, бо з усіх тарапатів наш край завше виходив ціло, хоч зазнавав чимало втрат — у людях, в маєтності, а передовсім у духовності, бо найтяжче ярмо — то неволя духа: людина в біді часто забуває, хто вона зроду... Однак наш галицький люд завжди мав силу зберігати образ Божий.

...1217 року угорський король Андрій одружився з дочкою князя Мстислава, й прийшла вона до нього з чималим віном — Галицьким князівством разом з нашим Містом. Й могло лучитися так, що ми донині стали б угорцями, а вийшло навпаки: мадяри, які прийшли з Паннонії в

наш край, розчинилися в руському морі, й тепер хіба лише за прізвищами можна розпізнати їхнє родове походження.

...1387 року польська королева Ядвіга завоювала Червону Русь й утворила з наших земель Руське воєводство, до якого входив і наш повіт. І що з того: і німці, і жиди, і поляки по селах та містечках відокремились у свої гета, а українці залишилися неушкодженими по селах, з яких пішла вся українська еліта.

...1436 року волоський воєвода Стефан відібрав у польського короля Владислава Варнєнчика Покуття, і де нині ті волохи — крутять ліри під нашими церквами на престольних празниках і навіть не розуміють, чому їх називають волохами, ще й ображаються за таку прозиванку.

...1589 року на Місто напали турки й татари, спалили монастир над Прутом, а ченців повісили. Тяжка то була втрата, але знайди нині в Місті хоч одного турка!

...Наш квартал, юначе, назвали Торговицею. Це відповідна назва, бо куди як не на наш міський поділ щовівтірка й щонеділі з'їжджаються з усіх усюдів люди із своїм товаром — з таких далеких сіл і містечок, що іноді й два дні треба добиратися: з Ценева, Городенки, Отинії, Заболотова, Жаб'я й Бистреця, навіть з далеких Голов, за якими вже й світу людського немає, лише гори та полонини... Й часто забувають торгівці властиву назву нашого Міста — називають його Торговицею і правду мають, бо хто нами не торгував і ще й нині торгують чужинці, як своїм крамом...

А ось таки знайшовся серед нас один лицар із свинопасів, як висловився колись Шевченко: не знаний досі нікому Мацейко скарав польського міністра за пацифікацію, коли–то збузувірені поліцаї вривалися кінними кавалькадами в наші села, хати підпалювали, зерно заливали рунгурською нафтою, чоловіків головами встромляли у розжарені печі, а на іконах і портретах Шевченка та Франка, яких

виносили з церков, шкіл і Народних домів, дикі танці справляли, мов ті монголи на тілах руських князів над Калкою... Й коли той лицар застрелив ката, збудували на Берестейщині страшнішу катушу, ніж мандаторські за часів Довбуша, і винних та невинних людей у те пекло заганяють... І мучиться в тій Березі Картузькій професор Тарновецький, і, можливо, наша красуня Москалівна теж там страждає — содом і гоморру творять окупанти, але ж нас не переможуть. Та ні — ніколи!

Пан радник надовго замовк, а коли гіркий туск зіслиз з його обличчя й воно просвітліло, сказав:

"...Але ти не називай наших катів поляками, кати ніколи імен не мали й до жодних націй не належали — то звиродніла банда, яка не має ні своєї історії, ані культури, а сумління й жалю до людей — ні крихти. Та я знаю поляка, який живе у Слободі Рунгурській і книги про гуцульський край пише — про опришківське волелюбство... І міркую собі: якщо хоч один поляк честь нам віддає і за людей нас вважає, то знай: нема у ворогів такої сили, щоб нас з тобою здолати. Ще вийдуть колись наші мученики з новітніх катуш, але й ти, молодий, не маєш права в бездіяльності і спокою їх очікувати, чей професор Тарновецький за свободу пожертвував своїм становищем і достатком, а панна Москалівна — молодістю і вродою. Іди назустріч їм, шукай до них стежок...

І подумай: чи відчуває людина голод, коли бачить хліб на столі? А ні — голодною стає, коли того хліба немає. Народ не відчуває свободи, коли вона в нього є, він може оцінити, що вартує воля, тільки тоді, як її в нього відбирають, — тоді він відчує за нею нестерпний голод. Ти ще не відчув його?

Питаєш, хто той поляк, який славить у книгах наш край. Це вчений–етнограф Станіслав Вінценз. Я прочитав його книгу "На високій полонині" — то енциклопедія наших вірувань, звичаїв і героїки, її автор — письменник, рівний Хоткевичу, Коцюбинському, Франкові... Його добре знає наш машиніст–бляхар Антошко Дзівак, який служив разом з

капітаном Вінцензом у війську Пілсудського в поході на Київ. Він тобі найкраще про нього розповів би..."

...Таке згадалося панові Корнелю Геродоту, коли він вертався від вілли "Ядвіга", до якої щонеділі після утрені приходить, щоб уздріти образ Сальомеї, котрий лише там живим йому являється...

Багато часу спливло донині: Олесь Шамрай, уже в літах, порається на своєму подвір'ї. Вони обидва зараз приязно привітаються й, може, добру хвилину порозмовляють, та своїм минулим один одному звірятися не будуть. І нині, і завжди кожен сам оглядатиметься назад, шукаючи джерел доброти в людських і своїх вчинках, з яких будуть сповідатися лише перед собою і перед Господом.

Розділ п'ятий

Четвертого червня 1935 року Місто затужило плачем трембіт з балкона другого поверху Народного Дому — з помешкання Андрія Чайковського. Три легіні у гуцульській вбері, підвівши горі трембіти, сповіщали небо і землю, що відійшов з життя славний письменник, з книг якого живилися любов'ю до рідного краю діти й вірою у краще майбутнє української нації утверджували себе сиві комбатанти визвольних змагань, гімназійні професори, ремісники й селяни — весь люд Галичини.

Чорні вуалі на обличчях жінок, чорні кокарди на грудях чоловіків, чорні крепи на поруччях балкона, чорна домовина в катафалку, покрита червоною китайкою, четверо коней з чорними биндами на капейстрах тягнуть похоронний повіз — усе Місто затінилось чорною тугою. Траурна процесія просувається центральною вулицею між шпалерами сотень засмучених людей до ратуші й, минаючи її, завертає до староміського цвинтаря, що неподалік Благовіщенської церкви — там навіки упокоїться муж, який з відчайною відвагою виступив із своїми історичними повістями на нерівну прю з нобілітованим і Нобелівською

премією нагородженим світової слави польським розбійником пера Генріхом Сєнкевичем, геній якого не встояв перед спокусою рубати мечем і палити вогнем слабшого супротивника на загарбаній землі, відбирати в нього родову пам’ять і, називаючи його бидлом, у справжнє бидло перетворювати.

А не вдалося: переміг Давид Голіафа, й ось за катафалком Давида йдуть тисячі людей, яким покійник подарував найгострішу зброю — історичну пам’ять, з котрою народ виборсався з принижень, до неба голову підвів і спромігся не лише на зневагу до облудника, а й на самоповагу й гордість за труд і героїзм славетних предків...

А трембіти ридають: на чолі священицького сонму йде декан прелат Русин у золотій мітрі, й звучать пісенні молитви за упокій вірного сина Галичини; за священиками ступають сини письменника Микола і Андрій; вдова Наталія вже не плаче, її власне життя закінчилося з життям мужа, і якщо бодай крихта ще залишилася, то віддасть її своїм синам і онукам, один з яких, Жадан, світлий і незахищений, мов пролісок, йде, тримаючись за руку бабусі.

Поруч із вдовою йдуть гімназійний професор і поет Дмитро Николишин, письменник Богдан Лепкий, син Івана Франка Петро; цих мужів упізнає Олесь Шамрай, який серед колони гімназистів ступає поруч із нерозлучним приятелем Юрком Сербином. Юра на вигляд старший за Олеся, він, напевне, більше за нього знає — читає заборонені книжки й часто кудись пропадає, по кілька днів немає його в гімназії, а коли Олесь допитується, він багатозначно промовчує, лише часом відпекується: колись скажу; йдучи за катафалком, Олесь запитує в Юрка, хто той, а хто той другий. Цей високий із сивою борідкою — знаменитий вчений Іван Горбачевський, з Праги на похорон приїхав, а той з великою головою, низенький, який іде поруч з Лепким, — то Станіслав Вінценз з Рунгур. Вінценз? — тихо скрикує Олесь і пильно придивляється, хто ж то йде поруч з легендарним дослідником опришківства — таж ніхто інший, а бляхар Антошко Дзівак, й стає Олесеві приємно, що відомий письменник не цурається колишнього

військового побратима — простого ремісника. Й Олесь у думці постановляє: завтра він прийде до бляхаря розпитати про Вінценза... Й цієї миті теж згадує слова радника Геродота про голод за свободою, яку він, Олесь, повинен теж відчути, але як хто: як професор Тарновецький, панна Москалівна чи цей поляк з Рунгур, зачарований опришківською свободою?.. Чи як Юрко Сербин, який уперто щось утаює від приятеля?

Й окремо, відчужено від людей іде збойкотований міською громадою радник Корнель Геродот, він тримає під руку вигнану з дому Баруха Фойєрштайна юдейку Сальомею, в зелених очах якої не згасає погордливий зблиск; від осудливих поглядів захищається вона холодною неприступністю, зверхністю й запаморочливою семітською вродою.

І вже ридає над свіжою могилою реквієм "Со святими упокой"; вже пригасає чорний день, а західне склепіння неба прострілює гаряча світляна бинда, немов надія...

Хор "боян" відспівав "Вічную пам’ять", і багатолюдна похоронна громада почала поволі розтавати, гублячись між могилками. Олесь стояв біля свіжовисипаного гробу, чекав на Юрка, який загубився у натовпі, й тримав у полі зору мужів — Станіслава Вінценза, Богдана Лепкого, Петра Франка й Антошка Дзівака, які стояли скраю Печеніжинського тракту, чогось очікуючи. Й коли до них підкотився фіакр і вони всілися в повіз, підійшов Юрко, й обидва приятелі подалися вгору до Михайлівської церкви.

Надворі сутеніло, сумерк нагнітав туск на душу Олеся, і він, йдучи мовчки поруч з товаришем, думав про втрати, яких зазнає нація зі смертями знакомитих людей, з арештами підпільників, а теж через байдужість, бо ось ці люди, які йдуть їм назустріч, квапляться додому після праці, розмовляють, пересварюються, сміються, повертають до крамниць, щоб запастися їдлом на вечерю, — чи усвідомлюють вони, наскільки щойно стали меншими, слабкішими, вразливішими після смерті письменника? Чи задумуються над ціною цієї втрати або ж над

тим, який духовний набуток могли б отримати, якби втямили, що смерть великих людей стає підмурівком, фундаментом, на якому виросте споруда майбутнього досконалішого життя, — й тоді вирішуватимуть свою і всього народу долю старі, молоді й ще не народжені... А з чим стану я на місці покійного письменника, який своєю працею збудив гонор у людей за свій рід і любов до рідної землі? І що повинен зробити я, щоб стати цеглиною у фундаменті нового часу? Що маю вчинити, кого полюбити, кого й чого навчити, адже я цієї миті вийшов на дорогу, з якої зійшли Андрій Чайковський, Леопольд Тарновецький, панна Москалівна, — і я сам стаю поводирем свого власного життя...

Хто мені допоможе все це збагнути? Ось мій приятель, напевне, робить вже щось таке, про що я поняття не маю. Замкнувся, утаємничився — чи то вважає, що я не гідний ступити на ту стежку, якою він уже йде, — кудись прямує, до якогось чину готується; та невже я слабший або дурніший за нього і чи зганьбив чимось себе бодай на одробину?

Хлопці спинилися біля Михайлівської церкви — Юркові треба звернути ліворуч, на Мнихівку, а Олесь спуститься захаращеним схилом до Кляштору й вийде на свій

Каштановий провулок; Юрко вже подає Олесеві руку, той затримує її у своїй долоні й запитує про те, що давно визріло в його неспокійних роздумах, — питає, незмигно дивлячись у вічі приятелеві:

"Ти вже належиш до ОУН?"

"Ще ні, — спокійно відказав Юрко, не відводячи погляду від товариша. — Поки що ходжу на оунівські молодіжні курси — на вишкіл".

"Ну а я?" — вимовив Олесь і затнувся, ніби злякався власного голосу.

"А ти подумай... Тільки знай: звідти немає вороття".

Й вони мовчки розійшлися.

...У неділю, коли бляхар Антошко Дзівак відпочиває, Олесь зважився зайти до нього.

Майстер запросив хлопця до покою, підсунув йому крісло й багатозначно посміхнувся: а що, може, й справді, як це собі вимріяла Емілія, стане Олесь їхнім зятем — у Бога всього много... І як тільки гість сів у крісло, до покою увійшли шестикласник польської гімназії, що розташована поверхом вище від української, Казьо із задерикуватим виразом обличчя й схожа на нього миловидна сестричка Нуся — теж шестикласниця жіночої школи Українського педагогічного товариства.

"То що хочеш сказати, синку?" — запитав Дзівак Олеся, зніченого появою Казя й Нусі.

"Та я так... — не знав хлопець, як висловити своє прохання, тому випалив просто з моста: — Ну, якби ви мали час, пане машиністе, й розповіли мені щось про пана Вінценза — про нього ходять легенди..."

"О–о, та це мені зробити дуже легко і приємно! — розвів руками бляхар. — Я люблю про нього розказувати, він вартий того".

Й Антошко Дзівак почав розповідати про свого військового побратима й офіцера, якому підлягав у поході на Київ, — як кажуть, від Адама і Єви.

Батько пана Станіслава, промисловець з французького роду, ще за небіжки Австрії примандрував у Карпати на пошуки нафтових родовищ і зупинився у Криворівні. Купив у збанкрутілого поміщика маєток на Заріччі, де й народився його первісток Стась. Саме тоді пронеслася над краєм чутка про рунгурську воду, яка горить, — тож, полишивши над Черемошем сім’ю на довгі роки, подався Казимир Вінценз разом зі своїм співробітником Рудольфом Щепановським до Рунгур й узявся там за

видобуток чорного золота, а хлопчика виховувала в горах піснярка й ворожка Палагна Рабенчукова, яка навіки зачарувала його піснями й легендами про карпатських опришків.

Станіслав закінчив у Львівському університеті право й філософію, а коли вибухла світова війна, був покликаний на військову службу. Після одинадцятого листопада 1918 року, коли Польща проголосила незалежність, а Галичину покинуло українське військо, Станіслав вступив до легіонів Пілсудського, служив у званні капітана, подружився там з рядовим жовніром — майстром на всі руки — Антошком Дзіваком, який, вернувшись з російського полону, став машиністом льокайки в Рунгурах. До Рунгур після гуцульських заворушень у Карпатах і жорстоких жандармських розправ над населенням переселився з Криворівні й пан Станіслав Вінценз, прийнявши в спадок від покійного батька нафтову фірму "Польмін".

...Надворі темніло, фіакр поволі котився з Міста печеніжинською дорогою до Рунгур, пасажири мовчали, як це завжди буває після похорону. На задньому сидінні дрімали Богдан Лепкий і Станіслав Вінценз, на передньому сидінні, одномісному, прикуцнув Петро Франко. Не піддаючись дрімоті, він позирав то в один, то в другий бік, любуючись кудлатим кожухом дібров, що, залиті місячним сяйвом, пливли під крайнім карпатським хребтом і були сповнені дивних таємниць, які народ одвіку й донині розгадує в переказах, легендах і піснях...

І думалося Петрові Франкові, що відтепер захисним щитом перед засиллям сєнкевичівської шовіністичної ідеології буде тільки фольклор — найправдивіша духовна субстанція, проте надто сира для спожитку на світовому ринку, а ось другого письменника, рівного Чайковському, який умів історичним болем розпанахувати людські серця, а особливо дитячі, немає, бо ні суха, мов пісок, творчість Будзиновського, ні примітивна — Кащенка, ані навіть густа фактологією — Опільського не здатні проникати в душі читачів болісною й войовничою мислію, яка в

Чайковського стала рівносильною з сєнкевичівською шовіністичною риторикою.

Й заговорив Петро Франко, продовжуючи думати вголос, а Дзівак, що примостився біля візника, нашорошив вуха — йому завше було цікаво слухати, що говорять мудріші за нього.

"І навіть ви, пане Богдане, — звернувся Франко до Лепкого, — дали лише ґрунтовне пізнання мазепинської епохи, а от Чайковський зумів розтривожити серця молоді романтикою козацьких уходів, пекучим болем брата за сестрою — відтворив він начало нашої боротьби за волю й розпачливо заридав над її втратою..."

"Це правда, — відказав, прокинувшись із задуми, Богдан Лепкий. — Я констатую, а треба й наступати... Що ж, цим умінням володіє нині єдиний письменник, мій сусід у фіакрі — добродій Вінценз, який видобуває з нашої історії екстракт героїки... І мені дивно, пане Станіславе, що ви, опришок за натурою, який сказав про карпатських збойників так, ніби увіч їх бачив, покинули гори й задихаєтесь тепер у рунгурському сопуху лише для того, щоб мати певний достаток..."

"На те склалося багато причин, колего, — відказав тихо Вінценз, ніби таємницею ділився. Та враз заговорив голосно, захищаючись: — На ваш докір скажу, що я пишу не в Рунгурах, а у швайцарському Берні: природа того краю нагадує мені Карпати. А теж у нашому Бистреці, в гірській западині, де я збудував собі хижу. Тільки там беру до рук перо. Гай, гай..." — Вінценз помовчав, а далі повів розповідь так, ніби то хтось про нього розказує...

Сюди, в Рунгури, часто долунював до нього з карпатських верхів звук сопілки... То кликала його самотність, якої ніхто, крім карпатського лісу, не може з ним розділити. Самота, зрештою, ніколи його не покидала — сповнена голосом духів, трав, лісів, і в ній він сам ставав таким, як природа: чув мову правіку. Й долинають і нині до Рунгур трелі

сопілки й звук трембіт з самого Ігреця, де ніхто не живе, лише відьми й арідники, й глушать його опришки стріляниною з пістолів, коли на Юрія та на Івана виходять на полонини Магури, Шудрика, Льодової Баби й Білої Кобили, й долинає до нього їх поклик гей, та куди ж ти подівся?

Пан Станіслав попросив візника зупинитися. Крізь розріджений місячним сяйвом сутінок завиднівся на горі будинок з мезоніном, подовгуватий, як усі сільські хати, розділений на кухню й світлицю. У видолині журкотів потічок, а над ним височіла кам’яна фігура. Вінценз запропонував гостям підійти до неї, й коли вони наблизилися, вигукнув Петро Франко:

"Яка схожість! Достоту таким самим, як, пам’ятаю, був мій батько!.. Велика дяка вам, пане Станіславе, за подарунок. Це, мабуть, перший в Україні пам’ятник Франкові".

"Можливо, — відказав Вінценз. — Таким, як це ви бачите, я вперше уздрів Франка у Криворівні, у хаті Василя Якіб’юка: моя добра нянька Палагна привела мене, щоб я побачив велику людину. Та здався він тоді мені зовсім не великим — радше, втомленим хліборобом, який щойно залишив у борозні плуга... "Я на вбогім перелозі поле дикеє орав", — сказав колись поет. І так воно й було, однак те поле ще й нині просить плуга..."

"Не так плуга, як господарського догляду, — додав Лепкий. — Бо ж проросли на тій ниві найдобірніші хліба, кинуті в ріллю невтомним сівачем... А якщо повернутися до нашої розмови про історичну писемність, то мали б ствердити: ніхто в нас досі ще не перевершив "Захара Беркута".

"Й не оцінена, як слід, ідея цього твору: єднання народів перед обличчям спільного ворога, — промовив Вінценз. — Адже тут, в Карпатах, русичі, поляки й чехи зупинили татарську навалу".

"Хай простить мені покійний батько і ви, достойний господарю, — мовив з гіркотою Петро Франко, — та я мушу сказати: у Березі Картузькій нині з благословення польської влади застосовують до політичних в’язнів такі тортури, які й не снилися колишнім мандаторам у кувських та устєріцьких катушах. Яка там єдність..."

"А ми загляньмо в майбутнє, як оптимісти, — відказав Вінценз. — Наші народи замість того, щоб побачити хижий вищир спільного, як ви кажете, ворога, перегризають один одному горла... Та настане час, якщо не за нашого життя, то дітей наших, коли поляки й українці, як ті однокінні ґазди, які з необхідності стають супружниками, оратимуть парокінкою кожен свою ниву по черзі, свято оберігаючи межу... Та досить уже розмов: он стоїть на порозі моя Іруся — нас виглядає. З вечерею чекає. А ти, Антошку, як наш домашній, допоможи пані накрити стіл..."

...Антошко Дзівак так захопився розповіддю про гостину у Вінценза, що й забув, чи його слухають... Пані Емілія, яка не раз уже чула його оповідки про рунгурські часи, коли він працював машиністом на льокайці, й тепер слухала з цікавістю. Нуся не відводила від батька очей, тільки вряди–годи крадькома зиркала на Олеся, який, здавалось їй, слухав би Антошкові розповіді до пізньої ночі. Лише Казьо стояв тут немовби з примусу: в його очах тінилася нехіть, а на губах зміїлася глузлива посмішка. Та пан Дзівак говорив так захоплено, що Олесь не помічав присутніх, і здавалося йому, ніби мову веде сам Вінценз.

...Пан Станіслав дитинно любив Криворівню, Черемош, Ігрець та Писаний Камінь: він не переставав тужити за тим дивовижним, оточеним піднебесними верхами селом, яке називав українською Швайцарією, а ще карпатськими Атенами, бо ж коли літував там Іван Франко, — з’їжджалися до Криворівні на люфт, щоб наблизитися до великого письменника, і Коцюбинський, і Хоткевич, і Гнатюк, навіть одного разу завітала до Франка Леся Українка по дорозі до Буркута на цілющі води.

Батько Станіслава довго не хотів розлучатися із своїм двором на Заріччі й сказав якось кутському панові Голомбі, який хотів купити в нього помістя: "Гаразд, за будинок ви мені заплатите, за пляц теж, але скільки дасте за шум Черемошу?" Однак таки спокусився на рунгурські заробітки, покинув Криворівню, а я, мої шановні гості, — зітхнув Вінценз, — і донині літаю думкою до мольфара Миколи Потяка, до фудульної Параски Харючки, яка носила Франкові на Писаний Камінь молоко у збанку, а він говорив, ласо поглядаючи на звабливу молодичку: "Яка ж ви, Парасочко, файна!" І теж не раз завітаю думками в гості до отця Волянського на його плебанію, яка осіла вище церкви під Клифою, немов ковчег на мілині серед розгойданих хвиль гірського прибою...

"То чому пан Станіслав услід за батьком покинув Криворівню?" — спитав у Антошка Олесь.

...Ось що розповів того вечора своїм гостям пан Вінценз...

Не мали горяни спокійного життя через опришків. Звісно, збойники боролися за свободу, та чи хотіли її маєтні газди? Таж ні, вони воліли славити її у піснях та легендах, які нікому й нічим не загрожували... А втім, чи ж то гріх, коли християнин хоче господарювати? То ж прийшла від польської влади страшна кара на опришків, та й на невинний люд упав неправий суд... Після війни увірвалися в гори новітні мандатори під командою капітана Гураля й зчинили таку пацифікацію, що жити в горах стало невміч.

"А як інакше могло бути? — вигукнув наїжачений Казьо. — Суд був справедливий: доки мали сваволити опришки?"

...Казав Вінценз: над опришками має ще відбутися суд міфу. Й тому він написав книгу, в якій про події того часу свідчать не судові акти, а легенди. Бо якщо залишиться на світі бодай один гуцул, то й він розповідатиме людям старовітську правду про сліди Довбуша — печери, кам’яні крісла, замки, скарби, а та казка в майбутньому переміниться в

правду. Довбушева діяльність була реальністю, а шукання його скарбів — то дихання колишньою свободою, а це вже творчий процес... Й коли поліція зліквідувала в горах останній опришківський загін, тоді гуцульська амазонка Оленка Шкіндова прорвалася на коні крізь поліцейські застави і зникла в ізворах, яругах, проваллях — стала тією свободою в легенді. А легенда доконче народить колись нову реальність.

Так мовив Вінценз...

Тоді в кімнаті пролунав істеричний крик:

"Брехун і зрадник ваш Вінценз, татку! А опришки — то хами, злодії, бидло, а не герої!" — аж захлинався Казьо, а Нуся збіліла на личку, прискочила до брата й, схопивши його за вилоги блюзи, пропищала:

"Сам ти хам, пуцьвірок, недоляшок!"

Пані Емілія розвела заюшених ненавистю дітей і проказала, немов оправдовувалася перед Олесем:

"Завжди в них так... А ми з Антосем хотіли, щоб було інакше. Та не з’єднається вода з вогнем. Ніколи..."

Антошко мовчав, не знаючи, на чий бік стати: у сім’ї проклався водорозділ, і передчував бляхар, що миру між дітьми він не дочекається.

Олесь поступився назад і за порогом помахав Казьові кулаком:

"Ти ще поплатишся — і за хамів, і за бидло!"

Розділ шостий

Олесь Шамрай і Казьо Дзівак не довго залишалися в боргу: один не міг пробачити образ, другий — погроз; Казьо вечорами волочився з базарною галайстрою біля Студентського парку, й виспівували вони голосно, щоб чутно було аж на Каштановому провулку "Niech zginie Ukraina, niech zginie chamski lud" а Олесь з Юрком Сербином патрулювали квартал від Кляштора до кінця вулиці Скупневича й надривними голосами горланили "jeszcze Polska nie zginęła, ale zginąć musi, jeszcze Polak Rusinowi buty czyścić musi!"

Завбачливий бляхар Антошко, передчуваючи біду, завітав до педеля Штефана Січкарні порадитися, як би то не допустити до бійки між закукуріченими бенькартами.

Адже в їхньому кварталі відвічно жили в мирі українці й поляки, жиди й цигани, немовбито всіх єднав тут торговицький ярмарок, на якому в супротивенстві перебували тільки продавці й покупці. Та й тих завше примирювали торги — дотепні, вишукані, крикливі, при яких аж ніяк не могло дійти до прикрих сутичок. Мало того, ярмарковий галас не зоставався за дощаними парканами — відлунював аж до найвіддаленіших кутків кварталу: були то позабазарні розмови розохоченого торгами люду — втішні признання тих, кому вдалося ошукати роззяву, й жалісливі бідкання ошуканих. На ярмарок приходили містяни не лише скупитися, а й на балачки або щоб почути витворних дотепників, які своїм реготом заглушували іржання коней, а ще подивитися чи й випробувати щастя у шахраїв, які смикали волічкову нитку, кинуту між наперстки; а як ні, то купити за п’ять грошів записану свою долю на папірчику, що його витягувала з кишеньки цигана морська свинка. Торговиця по вівтірках і неділях ставала захоплюючим театром, тож не хотілося ні Антошкові, ані Штефанові, щоб це розмаїття усталеного життя затьмарювалося дітвацькими гамбарасами.

"Прийшов–єм до вас, достойний пане педелю, — промовив після вітання Антошко, — най про ваш дім добра доля не забуває, просити поради, щоб не дай Боже не спублічилися ми в нашому тихому передмісті бійками шибеників, котрі раптом догледіли різницю між

поляками й українцями, чого ми з вами, добрий сусідо, ніколи не брали до уваги навіть на цаль... Чи ж не правду я мовлю?"

"Маю честь віддати пошанівок вам і вашій пані Емілії, пане машиністе, — відказав Штефан, — але бігме не можу второпати, про що ви говорите..."

"Та то така марниця, що й у дві тріски нема що взяти... Хіба ми у вісімнадцятому не воювали з вами, але ж ні ви, ні я гріха на себе не взяли, Бог нам свідком. Якісь там фаріони кров пустили біля Крупникового млина, то най те забудеться — чого наші діти через тото мають виставляти нас на глум?"

"Розтлумачте мені виразніше, пане машиністе, бо я з вашої мови таки нічого не вкумав..."

"А хіба ви не знаєте, пане педелю, що мій Казьо вже якийсь час вештається вечорами біля Студентського парку з такими голодрабами, як і він, та й ваш Олесь теж не ліпший: ходить разом із своїм колегою від Кляштора до Скупневича — обидва, мов індики, надуті, й сам я бачив в одного з них надітий на всі штири пальці блискучий кастет..." "Та це хлоп’ячі витрішки, коли ж бо то міські хлопці не чубилися? То й справді дурниця, не варта того, що можна у дві тріски взяти".

"Може, й так, пане педелю, та я про всяке прийшов, щоб вас і себе застерегти... Майтеся в гаразді".

Сусіди розійшлися; зажурений Штефан зжовував губами ясна старанніше, ніж будь–коли, та й Антошко з журою на обличчі подався вниз вулицею Скупневича.

Тривога бляхаря не була марною: коли смеркло, обидва сусіди почули крики, що долунювали від парку, й вирізнили у тих вигуках войовничий заклик "Bij kabnow!"

...Того дня Олесь виходив з будинку гімназії останнім: після лекцій складав колоквіум з латини професорові Томащукові. У брамі стояв Казьо Дзівак виставивши вперед ногу, він загородив дорогу Олесеві й проказав, цвіркнувши слиною крізь зуби:

"Ти обіцяв порахуватися зі мною, то якщо такий моцний, приходь, як стемніє, до фігури Скупневича, що біля парку. Й там побалакаємо".

В Олеся поза спиною пробігли мурашки, він утямив, що означає Казьове запрошення, й відказав:

"Дай спокій, Казю, відчепись..."

Однак Казьо не забирав ноги й чекав відповіді. Олесь збоявся, він ніколи ні з ким ще не бився, не випробовував своїх сил, і майнула у його голові думка проігнорувати задираку. Та тут же передумав, знаючи, що в такий спосіб признається до свого страху й відтепер завше ходитиме з принизливим відчуттям меншовартості й буде терпіти глум вуличної шантрапи — цькування, тютюкання й образи. Подумав, що варто б йому покликати для безпеки Юрка, проте так вчинити не дозволяла власна гордість, адже він повинен уміти сам себе захистити й не наражати товариша на небезпеку. Олесь зміряв Казя з голови до ніг і, впевнившись, що зможе подужати напасника, спитав:

"Сам на сам?"

Казьо мовчав, й Олесь, прийнявши його мовчанку за згоду, сказав:

"Гаразд, я прийду".

Мамі повів, що йде до Юрка Сербина готувати уроки, й, коли засутеніло, подався до фігури Скупневича.

Довкруж було тихо, Олесь завмирав у тривозі, проте ніхто нізвідки не надходив, й він постановив собі почекати не більше п’яти хвилин — нехай і Казьо дотримується точності.

Й цієї миті його думки розкремсав галас, з берега ріки йшла ватага хлопчаків, й перед вів Казьо. Млосний страх спонукував Олеся до втечі, чей він один не подужає кількох, навіть двох не здолає: підступний Казьо зрадив, то й сорому перед зрадником не матиме, він уже був готовий утекти, однак встид за своє боягузтво не дозволив йому зрушитися з місця...

Враз напасники пришвидшили крок і закричали "Bij rusina!", вони повторювали цей заклик безліч разів, ніби хотіли сполохати жертву, а може, й самі бійки збоялися й додавали собі криком відваги. Та вихопився вперед Казьо й кинувся на Олеся. Олесь відбивався кулаками, розквасив Казьові губу, з його носа свиснула цівкою кров, — Олесь уперше відчув свою силу, й покинув його страх. Він звалив Казя на землю, наступив ногою на його груди й одну мить так стояв — у позі переможного гладіатора. Та в цю хвилину ззаду схопило його — за руки, за шию — п’ять, десять, безліч рук, Олесь упав навзнак долі, по ньому почали топтатися, й він у розпачі подумав, що даремно не покликав на допомогу Юрка: нічого ж не може вдіяти людина сама...

Антошко Дзівак, як тільки почув крики, що долунювали від парку, зрозумів, що вони означають, тож відкинув набік начиння, яке цинував, схопився з крісла й скрикнув:

"А де Казьо?!"

Пані Емілія стояла, безпорадно опустивши руки, а Нуся залементувала:

"Таж він там, ще завидна вийшов з дому, щойно я впізнала його голос!"

"У поліцію, в поліцію біжіть!" — заметушився Антошко, та перекричала його Нуся:

"Поліція їм ще й допоможе, це ж Казьо з батярами на Олеся напав!"

І з цими словами вибігла надвір.

Не пам’ятаючи себе й не усвідомлюючи, що діє, Нуся побігла вниз вулицею й, допавши до фігури, протиснулася у тлум напасників, які гамселили званого Олеся, кидалася на них, немов розлючена кішка на оскаженілих собак, виривала жмутками волосся з голів, дряпала обличчя, істерично верещала, й налякані батяри розступилися. На допомогу Нусі бігла пані Емілія з кухонним гачком у руці й пан Антошко, спотикаючись, помахував погрозливо молотком, що його прихопив з собою, а тоді нападники розбіглися, залишивши самого Казя біля фігури. Й він стояв перед батьками розгублений, закривавлений на лиці. Антошко потермосив його за оборки й прошипів: "Марш додому, негіднику!"

А Нуся в той час припадала до Олеся, який лежав долілиць на землі, повернула його на спину й прислухалась, чи дихає...

Олесь прийшов до пам’яті, розплющив очі, й здалося йому цієї миті, що то карпатська амазонка з оповідок Вінценза — Оленка Шкіндова, яка прорвалася на коні крізь жандармські застави, прилинула тепер із опришківської свободи, щоб йому допомогти й життя врятувати. Й коли у його очах розвіялося мрево, він упізнав дівчину й прошепотів:

"Дякую тобі, Нусю..."

Антошко й Емілія подалися з Казьом додому. Нуся допомогла Олесеві підвестися, він підійшов до узбіччя дороги, помив під сифоном обличчя й сказав до дівчини, яка брала його під руку, щоб провести:

"Я сам піду, нічого страшного не сталося, дурниця..." — він наче виправдовувався за те, що з ним трапилося, й пішов вулицею, не оглядаючись.

Пані Фросина заламала руки, побачивши сина з синіми басаманами під очима, а батько геть сторопів:

"У яку ж ти катавасію потрапив, синку?"

"Та це на Мнихівці напала на мене зграя недоростків, а чому — не знаю... їх було багато, ледве вирвався з–поміж них..."

Штефан Шамрай згадав засторогу Антошка і втямив, що означали крики, які долинали з–над Пруту до Каштанового провулка. Та цієї миті він боявся дізнаватися правду: як буде після цього дивитися йому в очі сусід і якої сатисфакції повинен Шамрай від нього вимагати...

Олесь не ходив на лекції два дні, і Юрко Сербин, який сидів з ним за однією партою, запитав педеля, що трапилося з його сином.

"Трохи занедужав, — відказав Штефан Січкарня, не дивлячись хлопцеві у вічі. — Можеш провідати, йому вже краще".

Побачивши підпухлі очі товариша й синяки на його обличчі, Юрко зрозумів причину Олесевої хвороби й мовив, посміхнувшись:

"Відбулися й твої хрестини?.. Не дивуйся, ти не перший, давно вже вештаються по Місту фалангісти, як вони себе називають. Нападають на українців. Були вже випадки на Косачівці і в Дядьківцях, краще тепер не розмовляти вголос по–нашому. Є серед фалангістів і польські гімназисти. Ти нікого не впізнав?"

"Не роздивився, було темно... — Олесь відвів погляд від Юрка, а коли той таки спробував дізнатися правди, сказав рішуче, щоб на родину

Антошка, а власне на Нусю, яка його порятувала, не впала погана слава: — Не випитуй, добре? В одному лише можу тобі признатися: моя пригода допомогла мені збагнути, що одна людина не може й дідька лисого..."

"Чи я добре зрозумів тебе: ти вже вирішив?"

"Так", — відповів твердо Олесь.

...Навесні 1936 року до Львова прибула зв’язкова Євгена Коновальця Анна Заячківська. У конспіративній квартирі на Старому Знесінні вона оголосила наказ Провідника ОУН про призначення в Галичині провідником Крайової екзекутиви — на місце заарештованого Степана Бандери — стрийського правника Льва Ребета. Тоді ж до головного Проводу була залучена студентська й гімназійна молодь, на яку покладався Коновалець як на стратегічну силу в майбутньому.

З метою розширити вишкільні молодіжні курси на Покутті пані Заячківська приїхала до Міста, зв’язалася з Юрком Сербином, який уже відбув двомісячний вишкіл, й доручила йому завербувати до молодіжної Організації надійних хлопців і дівчат. Після вояжу приміськими й запрутськими селами Юрко зустрівся з Олесем і призначив йому дату стрічі з Крайовим провідником ОУН біля грушівського поромного перевозу.

У рибальській хатині над Прутом Юрко з Олесем застали кільканадцятеро хлопців і дівчат. Були тут сільські й міські: за одежею — кептариками, сукняними холошнями й запасками — можна було визначити, хто прибув з Кривобродів, Хімчина чи то Пилипівки, й Олесеві стало відрадно, що навіть у найглухіших селах молодь уже дозріла до підпілля. Серед міських хлопців він упізнав восьмикласника Івана Ферлея, який, крім навчання в гімназії, ходив до музичної школи на скрипку до професора Рубінгера й співав теж у його церковному хорі. Кивнув йому головою, але той не відповів, можливо, з міркувань

конспірації, зрештою, Ферлей завше напускав на себе неприступність і зверхність, певне, пишався причетністю до музики, й Олесеві дивно стало, що він ще й до політики долучився...

Хлопці на випадок поліцейського наскоку тримали в руках вудочки; Юрко й Олесь теж взяли до рук нарихтовану для них рибальську снасть; на лавиці сиділи молода жінка в шальовій хустині й лисуватий чоловік у сільському сардаку. Були це пані Заячківська й провідник Крайової екзекутиви Лев Ребет. Провідник звернувся до присутніх з короткою інформацією...

"Ви добровільно вступаєте до молодіжної ланки ОУН "Юнацтво", вишкіл відбуватиметься на Воскресінецькій горі. Коли і де буде збір, кожного повідомлять окремо. Ви маєте вивчити напам’ять Декалог оунівця й на все життя запам’ятати найсвятіше гасло: "Ані просьби, ані грозьби, ні тортури, ані смерть не примусять тебе зрадити тайну". Тож уже зараз зважте, чи зможете витримати допити, під час яких до вас застосовуватимуть такі самі тортури, як до нинішніх політичних в’язнів у Березі Картузькій; пе–пе–ге, або polski przemysł gumowy — катування гумовими палицями по животі, розмова по–китайськи — удари ногами в статеві органи, манікюр — шпильки під нігті, Парагвай — заливання у ніс води з чайника... Хто витримає, той залишиться живим, звичайно, в тюрмі, хто зламається — вийде на свободу з печаттю вічної ганьби на чолі..."

"Страшно? — спитала пані Заячківська. — Тож якщо хтось злякався, може цієї миті піти — ніхто дорікати не буде".

Мовчанка в хатині тривала нестерпно довго. Врешті один сільський парубок підвівся, винувато глянув на товаришів і вийшов.

"Цей уже пішов з печаттю", — кинув Ферлей йому вслід.

"Ще ні, — затримала свій погляд на Ферлеєві пані Анна. — Він чесно зробив, що наперед зважив свої сили... У підпіллі потрібне геройство, а не героїзація. Нехай про це всі пам’ятають".

До Олеся підкралося вагання. Перед його очима постав елегантний професор Леопольд Тарновецький: напевне, нині його обличчя набрало землистого кольору, а тіло посмуговане гумовими палицями... А якою стала панна Москалівна: чи залишився на її личку хоч маленький слід шаленої вроди, чи не посивіло її медове волосся?

Але ж не покаялися, витримують... А якими Олесь побачить їх колись, якщо вони повернуться з неволі: знищеними, зламаними чи ще сильнішими?.. Й тоді в поле його уяви увійшла Нуся, миловидна доня Антошка Дзівака, з очима, повними відданості Олесеві, коли припадала до нього, побитого. Скільки мужності виливав тоді її погляд! А чи витримала б вона ті тортури, про які сказав Ребет?.. Та що це йому верзеться, чому вона мала б їх витримувати?..

Олесь відчув, як вступила в нього не відома досі сила — адже я не сам, нас багато! І все витримаю — щоб ніхто й ніколи не посмів обізвати мене бидлом, щоб на мене колись з любов’ю й повагою глянула панна Москалівна, щоб я ще хоч раз послухав лекцію професора Тарновецького і щоб Нуся ніколи не пожалкувала, що заступилася за мене перед нападниками на прутському зарінку...

Й пригода біля фігури Скупневича здалася тепер Олесеві дитячою забавою. Але якби не вона — чи прийшло б до нього цієї миті відчуття не звіданої досі сили?

Її фізично відчув Олесь згодом, коли на гімназійному подвір’ї зустрівся очима до очей з Казьом Дзіваком. Той теж відчув Олесеву міць: не витримав його погляду — повернувся і зник у темному під’їзді службового гімназійного входу.

Минуло більше тижня після бійки біля Студентського парку, й прийшли до педеля Шамрая Антошко й Емілія просити вибачення за вчинену Олесеві кривду.

"Я знав, що ви прийдете, бо добрими сусідами єсьте, — промовив Штефан Січкарня. — Та я ще того вечора догадався, хто побив нашого сина..."

"Пане педелю, — винувато заговорив бляхар, уласкавлюючи поглядом Штефана Шамрая, — ви маєте право заскаржити нас до суду. Й ми готові прийняти заслужену кару, бо так уже виховали свого синочка. Та й не ми, то польська гімназія в тому винна... Хіба ж я вас не застерігав, та ви собі те збагателізували... А Казьо що — нерозумне теля. Й коли брати на серіо, то й бійка їхня хоч і жорстока, та все–таки дитяча..."

У розмову втрутилася пані Фросина.

"То правда, Мілько, — звернулася вона до Емілії, з якою потоваришувала ще замолоду. — Бійка дитяча, проте причина її доволі зріла..."

"Казьо отримав своє й покаявся, — відказала Емілія. — А ми готові відшкодувати Олесеву кривду: Антошко наскладав якийсь там гріш..."

"За подібну кривду грішми не відкупитеся, та й ми не будемо вимагати у вас ревалізації, — мовив Шамрай. — Мене, дорогі сусіди, інша тривога діймає: аби колись не довелося за такий шванк платити великою кров’ю... Бо ж не за дівчину чубилися наші хлопці, вони ще самі гаразд не усвідомлюють за що... А то була бійка за місце на цій землі..."

Розділ сьомий

Корнель Геродот зупинився перед хвірткою Олесевого подвір’я, забачивши крізь штахети сусіда, який сидів на порозі свого дому, схиливши на руки голову: не годилося радникові поминати його без добридня. На привітання пана Корнеля Олесь квапно підвівся й підійшов до хвіртки, щоб віддати сусідові честь.

"Що ж це ви з самого ранку в зажуру запали, пане Олесю?" — спитав пан Геродот тільки для того, щоб заговорити, бо ж не чекав від Олеся відповіді.

Якусь мить вони мовчки дивилися один на одного, немов хотіли прочитати з облич, скільки літ минуло, відколи сусідують, а мабуть, так багато, як зморщок на їхніх чолах, до того ж у колись виштрамуваного радника, елегантного, що й муха на канти не сідала, побіліла борідка, а струнка постать гімназиста Олеся Шамрая похилилася вперед, немовби він хотів наздогнати й повернути собі вкрадений у нього час.

"Нема вже в мене, пане меценасе, ні журби, ні втіхи, — відказав Олесь, — тільки нудьга залишилася... Та що я так пишно заговорив, немов поет..."

"А чому й не поет? — кивнув радник головою в бік повітки, під якою поставали в ряд корчуваті потвори, вилуджені з нутра мертвих деревин. — Щоб таке витворити, треба мати мистецьку уяву... Не заперечуйте, не будьте надто скромні. Послухайте, що скажу вам... Ви в тих корчагах, яких знайшли на лісових цвинтарищах, вбачали тільки зло, бо його образ водно жив у вашій уяві... А чому б вам не взяти поруб з живої липи, ясеня або вишні й не вирізьбити образ краси: жінки з таємничим поглядом, у якому може лише хтось один відчитати тайнопис її душі, — вродливиці з довгим, до пояса, медовим волоссям. Або з каштановою й тугою, мов вужівка, косою..."

"Не треба, пане раднику, не ятріть мого болю своїм..."

"Ваш біль, пане Олесю, ще може загоїтися, чей десь живе Оксана Москалівна. І як проспівав знаменитий Олесь Кандиба, з журбою може ще колись обнятися й радість... Біль ваш світлий, а мій чоренно–чорний — немає вже на світі Сальомеї..."

Мовчанка, що запала між сусідами, ставала щораз болісніщою, і Геродот, певне, для того, щоб розвіяти свій туск, сказав посміхнувшись:

"Тихо стало ранками на нашій вуличці... А колись ми мали тут своє, так би мовити, інформбюро й набагато раніше, ніж з газет, дізнавалися про світові новини від пань Гані й Аделі. А жаль, не чутно їх, постаріли..."

"Вони завели собі телефони, — відсміхнувся Олесь. — Й далі перемовляються, як і колись, тільки й того, що з ліжок не встають..."

"А таки жаль, щось від цього втратила наша передміська Торговиця — пропав провінціальний шарм, хоч і не завжди любо було їх слухати", — промовив радник і, не прощаючись з Олесем, подався до свого дому.

Олесь підійшов до повітки й пильно придивлявся до коряжних потвор. І в його уяві вирізьблювалася з білого тіла липи голівка красуні з медовим волоссям.

А радникові згадувалося своє.

...Молодий офіціаліст Міського суду Корнель Геродот стояв на мостику заціпенілий, під ногами кришився дощаний настил, і він простягав аж до течії млинівки, що вибурхувала з лотоків, перемінюючись у білу шуму, підступала до самої душі, та згасити пал, що враз загорівся в грудях радника, не мала сил: до нього підходила, простягнувши вперед руки, наче зі страху, щоб він не зник, не втік, дивовижної вроди юдейка. І він таки видобувся із проломин моста, випростався, ступив крок до неї, вужівку коси відкинув на її плече, щоб

не заважала дивитися на тугі повні груди, що розпанахували блузочку; зелені очі Сальомеї наблизилися, злилися з його — сірими, й утворилося з них безкрає море, в якому вони втопилися навіки...

Й пішли обоє дном моря. А в пам’яті Корнеля жебоніли слова вірша знакомитого поета: "Щойно йшов я по землі, а тепер по дні морському, як це так — по дні морському, щойно йшов я по землі..." Вони міцно трималися за руки, щоб не розгубитися серед зеленої густини, до них підпливали здивовані срібні риби, дотикалися холодними боками до їхніх тіл, дознаваючись, хто вони такі, що зважилися ступати морським дном; на них вишкірювалися хижі левіафани, намагаючись злякати, зупинити, зранити сміливців; їх оточували з обох боків гидкі медузи й обпльовували ядучою отрутою; чорні краби чіплялися клешнями за ноги, й коли вони нарешті вибралися на берег — сотні захоплених, заздрісних і злих людських очей наближалися до них із незвістей, і відчайдухи, розпачливо обнявшись так, як обнімаються лише радість із журбою, погналися за самотністю, поки в ній не опинилися, потонувши в білій повені простирадл.

...Корнель водив долонями по тілі Сальомеї й не мав сил повірити, що таке досконале диво прийшло із незвістей до нього: лежить ось поруч з ним, і він має право відчувати під дотиком шовкову гладінь її стегон, грудей, знаходити звабливі опуклості й найпотаємніші заглибини, пригортати до себе кохану, вбирати в себе п’янку горяч її подиху, впиватися губами в брунатні зернятка грудей, оповивати товстою косою довгу шию й згоряти від погляду зелених очей, розпалених хіттю, розсувати колінами довгі ноги, входити в розпечене пекло її лона, безнастанно вибухати запаморочливою жагою і вливати в неї пекучу лаву свого ненаситного тіла.

Усе, що тепер відбувалося з ним, здавалося неправдоподібним, таких слів, щоб пояснити диво кохання, не знаходилося ні в нього, ні в неї, проте обоє відчували, що ті слова мусять зродитися в затлумленій розкішшю свідомості — треба було якось назвати цей шалений стан, який спалював їх на попілець, то знову оживлював невтомною силою...

Й вони нарешті знайшли ту мову — не свою, щоденну, яка була безсилою пояснити диво, що несподівано впало на них чи то з неба, чи то з пекла; ті слова пробилися крізь шепіт і, не встигаючи згоряти в ньому, долинали обом до слуху — знайомі й водночас чужі, створені давніми поетами, які перші на світі пізнали любов і заговорили вголос про неї, певне, для того, щоб майбутні коханці мали змогу пояснити, що діється з ними, коли вони у щасливу мить зближення перемінюються враз із замарганих невільників буденної праці у жерців любові.

"Хай між губи рожеві мої він проникне й на безліч ладів утішить мене коханням", — прошепотіла Сальомея.

"Я чую на шиї своїй холодний доторк меча за цей гріх", — відшепотів Корнель, і в його голосі вчулася тривога.

"Хай не лякає нас доля Овідія — цей гріх вартий смерті. На моєму ліжку вночі я шукала того, хто полюбить мене, я чекала тебе, мій Соломоне, слідом ходила за тобою, поки не спіймала у свої руки гарячі..."

"Двоє грудей твоїх, як два оленятка, а любов моєї Суламіфи солодша за вино... Став до пальми подібний твій стан, твої груди до грон виноградних... Запах пахощів твоїх, дочко Єрусалима, — понад усі бальзами, очі твої — мов дрозди край весняних потоків..."

"Ходи, мій коханий, у поле, там я любов’ю тебе обдарую..."

Та враз затих голос древніх поетів і заговорила до закоханих дійсність...

"Що буде з нами, моя люба юдейко? — заговорив, нахилившись над Сальомеєю, Корнель, і ще бриніла в його мові тональність Пісні пісень Соломона й любовних елегій Овідія. — Невінчаних коханців суд людський замучить, де ж нам взяти шлюб — у церкві чи в синагозі?"

"Ніде, мій любий, — Сальомея затулила поцілунком уста коханого. — Бог у нас один, й він сам, без рабина й священика, поблагословить нашу любов..."

"Де ж те золото, люба, яким ми маємо всипати шлях до нашого щастя?"

"А хіба кохання — то не скарб?"

"Й кожне наше зітхання відлуниться горем колись", — ще тремтіла тривога в голосі Корнеля.

"Будь певний, мій любий, — наше кохання переможе людський глум. Чей же я перемогла домашню неволю й вирвалася до тебе із золотої клітки".

"А як ми вийдемо завтра на світ білий?"

"З піднесеними до неба чолами..."

...Каштановий провулок втримував таємницю лише тиждень — мовчати далі було йому не до снаги.

Вівтіркового ранку, поки ще не починали тягнутися на ринок люди з товаром і грішми, й сонце щойно виринуло із–за Воскресінецької гори, — на середину дороги вийшли разом з протилежних боків провулка панна Ганя і пані Аделя. Спочатку вони по черзі нахилялися одна до одної, шепочучи про щось смертельно таємне, але ж сказано в Біблії: таємне завше стане явним. Обидві подруги не довго втрималися у стані секретності й заговорили голосно, аж луна вдарилася об шибки вікон.

"А то як? — запіворила панна Ганя, сплеснувши в долоні. — Жидівка?!. А втім, йому це не вперше: привів собі, вибачайте, лярву на ніч..."

"Якби на одну ніч! А то живе вона в нього вже цілий тиждень, й вовтузяться обоє, аж на вулицю чутно... — хихикнула Аделя. — Але ж ніхто нічого не знає, може, це в них на серіо", — додала поважно.

"То що — жінку собі взяв з–над Чорного потока?" — щораз то дужче згіршувалась панна Ганя.

"Такою жінкою, як вона панові радникові, я за свій вік не одному і не раз була... А може, це інший випадок?.. Та навіть якби вони захотіли взяти шлюб у синагозі, то рабин його, необрізаного, нізащо не повінчав би. Швидше всього, на віру спряглися..."

"Е–е, такого не повинно статися, це ж бо на все Місто впала б ганьба. Мусять взяти шлюб хоча б у синагозі... Але що мали б у такому разі йому обрізати? — спалахнув сміх в очах панни Гані. — На якого біса молодій жінці каліка?"

"Ви на тому, панно Ганю, ніц а ніц не розумієтеся, бо, як самі призналися, ходите й донині невінньонтком... Обрізали б його не зовсім, бо й справді, навіщо здався їй оштипок? Краще їм таки в церкві повінчатися. Однак в такому разі вона мусила б вихреститися".

"До такої церкви, в якій молиться вихрестка, я б ніколи не пішла".

"А ви й так не ходите..."

"Нібито ви щонеділі перед престолом б’єте поклони..."

"Я маю Бога в серці, моя дорогенька".

"І я так само", — огризнулася Ганя.

"Але що йому заспівають на службі?" — задумалася пані Аделя.

"А що — з роботи виженуть!"

"Чи його виженуть — ще не знати. Але її родина вже вигнала з дому відступницю від віри. І то не з жидівської халабуди над Чорним потоком, а з вілли "Ядвіга" — з найбагатшої у Місті сім'ї ювеліра Баруха Фойєрштайна!"

"О матко Боска! — перехрестилася Ганя. — Що ж він діятиме без такої поплатної служби?"

"За нього не бійтеся, він уже встиг скласти собі файний капітал. Таж пан радник такий скупердяга, що з самого Пацикова тягнув би цапа за пуцюрину аж на Торговицю..."

"Встиду не маєте... Та й неправда це, сама бачила, як він біля церкви роздавав жебракам ялмужну".

"О, та цей бабодур у такий спосіб від гріхів відкуповується! А втім, коли ходить о стисліcть, то я від такого мужчини теж би не відмовилася..."

"Вам ще мало?"

"А того ніколи не буває забагато, моя кохана... Але ж ви на тому дуже погано визнаєтеся... Ой Ганю, Ганю, як уже раз таке станеться, то все життя мете співати коломийку: "Там у церкві на престолі догоряє свічка, якби була не давала, була би–м правічка!" Така, як ви".

"А ви мене бадали?" — образилася панна Ганя й замовкла.

"Та йой! — скрикнула раптом пані Аделя. — Ми про пусте базікаємо, а я ще не спитала у вас, що чулисьте з політики".

"Шум був у слухавці, не все могла впіймати. Та нібито сказав маршалок Ридз–Смігли: "Nie damy niemcom anі guzika" .

"А про штани він нічого не сказав? Чи вирішив їх теж не віддавати?"

"Ви так штуцерно балакаєте зі мною, пані Аделю... — знову з образою відказала Ганя. — Не на всьому, правда, розуміюся, але ж мусите знати, що я не зовсім глупа — маю штири кляси повшехної школи!"

"А нащо вам більше?"

"Та й вам не набагато додалося від того, що колись складали матуру: вся ваша фільозофія дальше чоловічих штанів не сягає".

"А ви й про них не маєте зеленого поняття!"

І були б сусідки з доброго дива пересварилися, якби пан Корнель не почув, що їхня розмова і його тичиться. Й він сказав до Сальомеї:

"Тій тріскотні не буде кінця — мусимо набратися відваги й вийти до них".

Й Сальомея погодилася.

Вони удвох підійшли до пань, радник чемно кивнув головою, а Сальомея — пишна, в альтембасовій сукні, в модному капелюшку, з косою, перекинутою на груди, — стояла знічена. Та це тривало лише мить. У її несамовитих очах засвітився враз незалежний зверхній полиск, й вона, перемагаючи зніяковіння, спромоглася на поблажливу посмішку й привіталася з панями, немов з давніми знайомими:

"Добридень, ласкаві пані".

Переможені її безсоромною сміливістю панна Ганя і пані Аделя — спіснілі й безборонні — відказали обидві в один голос:

"Дай вам, Боже, щастя..."

Й коли радник із Сальомеєю зникли за поворотом вулиці Скупневича, теж в один голос прошипіли:

"Відьма... Справдешня відьма! А яка безлична..."

...Згадка про пань з Каштанового провулка згасла, й у душі пана Корнеля залишилося відчуття, схоже на жаль за характерним колоритом, якого додавали Торговицькому кварталові ці дві старої дати й не позбавлені гумору пліткарки — то вихоплювалася з базару крихта властивого життя Міста. Та вже не видно їх ранніми ранками посередині вулички, не чутно їх перемовин, й життя кварталу гейби спісніло...

У непроглядну самотину пана радника припливали, немов дитячі паперові човники по ріці, фрагменти згадок: одні будили в ньому тугу чи то радість, а інші пропливали мимо, зникаючи в непам’яті.

Й з’явився на мить перед його очима суворий презес Міського суду пан Маціборський, якого зовсім не цікавило приватне життя судового службовця Корнеля Геродота, популярного адвоката, який іноді безкоштовно захищав скривдженого селянина, котрому хтось там переорав межу або позбавив спадку, — бо що може мене обходити, якої віри ваша дружина, адже українці не бойкотують видавця Якова Оренштайна через те, що він єврей, друкують у нього й купують просвітянські книги, ще й називають патріотом, і я не розумію, чому відвернулися від вас ваші родаки, коли побачили поруч з вами красуню іншої віри... А ще найзатятіші українські патріоти охоче фотографуються в жида Кіблєра й годинами простоюють перед вітриною його салону, намагаючись впізнати знайоме обличчя і своє насамперед.

Та найстрашнішу згадку, від якої спинялося серце, пан Геродот відганяв від себе всіма силами, й тому кожної неділі виходив на місток біля Крупникового млина, щоб на місце чорної згадки прилітала інша, світла — про перше побачення з коханою: ось вибіжить із вілли прекрасна Сальомея, впаде йому в обійми, й вони удвох подадуться у незвісті життя дном моря... Дарма: страшну згадку відтісняла інша й теж гірка, не даючи вселятися в душу Корнеля солодким спогадам: вибігає з вілли зрозпачена Сальомея, яка прийшла забрати з дому свої речі, а тато, мама й сестри виганяють її з прокльонами. Й вони обоє, зганьблені, вертаються на Каштановий провулок — й ніхто їм не співчуває й не задумується над тим, що, крім достатку, віри й звичаїв, повинна існувати в людському світі ще й непоборна сила любові.

Осамотненість невідлучно ходила за паном радником завжди: коли він вранці прямував до суду на роботу, коли проходжувався із Сальомеєю центральною вулицею Міста й коли виголошував адвокатську промову на захист підсудного. Його виминали поглядом, він вітався, знімаючи капелюха, а йому не відповідали, й часто добре знайомі, побачивши їх двох у парі, переходили на другий бік вулиці. А може, це тільки так йому здавалося, може, то вони самі відчужились від поспільства...

Але чому мусило саме так статися? Чей же не з лепрозорію вивів він Сальомею до здорових людей і не з жидівського брудного гета над Чорним потоком привів її у християнський світ, — послала її до нього Божа сила, довго вела їх назустріч одне одному з різних кінців світу, з різних храмів, шкіл, родин, законів та звичаїв і вивела їх на крихкий місток, щоб з нього показати всьому світові, як помножується людська краса, коли дві живі половинки з’єднуються в одне ціле.

...Великого письменника поховали, й люд розходився з цвинтаря. Корнель із Сальомеєю й тепер ішли дном моря, й не було довкруж ні левіафанів, ні медуз, на світі існували лише вони, а довкола ні душі, — і раптом заступила їм дорогу молода, може, тридцятилітня жінка із

закладеною в корону косою, в її очах світилися доброта й співчутливість — принаймні обом так здалося — й промовила:

"Хвалю вас за вибір, пане меценасе, кращої жінки у світі немає, на вашому місці я вчинила б так само..."

Й тоді прояснилося затінене вдаваною зверхністю обличчя Сальомеї, її семітська врода заяскравіла, втіха додала їй ще більше краси, й чужа жінка із закладеною в корону косою додала:

"Називаюся Дарія Макогон, працюю в газеті "Жіноча доля" і вправляюся у красному письменстві... А якщо колись ми з вами ще зустрінемося, то запрошу вас на льоди до "Romy". Й подарую своїх "Метеликів на шпильках". То оповідь про таких гарних, як ви, молодих людей..."

"О–о, та я ж читав! — вигукнув здивований пан радник. — Але ж написала її Ірина Вільде..."

"А то я і є... Виходить, що ми з вами давно знайомі!" — усміхнулася пані Дарія, повернулася й пішла, загубившись серед людей.

Й здалося Корнелеві й Сальомеї, що хтось добрий і сильний подав їм обом руку й вивів їх з холодної темряви морських вод на берег, де людно...

Розділ восьмий

Олесь Шамрай стояв перед повіткою й пильно вдивлявся у потворні лики коряжних фігур, наче вперше їх побачив, і сам дивувався, скільки ж то ненависті вклав він у них, щоб зобразити зло, яке невідступно супроводило його в поневіряннях у воркутинському таборі; доглядався, які риси і яких нелюдів намагався втілити у дерев’яні ідоли, прообразів котрих уже давно немає на світі, й сила їхня пропала, а були ж вони

всеможними й патологічно жорстокими вбивцями, для яких ремесло смерті таке ж звичне, як для рубачів праця на лісоповалах.

Он крайній — вусатий, з люлькою в зубах і більмами замість очей — за три десятки років свого владарювання вимордував стільки люду, що ними можна б заселити сотні таких міст, як наше, а кари не зазнав і після смерті, та й важко уявити навіть, якої кари завдав би йому справедливий суд, коли за вбивство однієї людини належиться страта — скільки разів мали б страчувати його?!

А поруч з ним — професійний кат, який заслонив свою садистичну хіть холодноблимними окулярами, він приховує свій погляд, мов та Медуза Горгона, що затаює в очах смерть; лише за наказ розстріляти всіх в’язнів у галицьких тюрмах 1941 року він повинен був сконати на палі, а зазнав легкої смерті від револьверної кулі...

І дивиться на Олеся добродушний на вигляд дідок з цапиною борідкою, до якого зверталися тисячі людей з благанням помилування чи бодай зменшення кари, а він холоднокровно підписував сотні листів з прізвищами засуджених до страти.

А цей балухатий єврей з масним обличчям різника чи то базарного маклера, який набиває кишені на торгівлі телятами, виморив голодом мільйони українців.

А цей... А цей...

"Але ж для чого я увічнював цих злочинців у образах потвор, надаючи їм правдивої подоби, — для помсти чи для пострaху нині живим? А теж собі самому, бо ж зло ще тліє й сьогодні в чорних душах їхніх нащадків. А може, я відтворюю не вбитий ще свій власний страх перед ними?" — подумав Олесь, і згадалася йому порада пана Геродота — віддавати свій хист красі.

Й немов для порятунку від тяжких розмислів сплив перед Олесем образ чарівної панни з медовим волоссям, який ніколи з його пам’яті не зникав, а поруч з нею із глибокої давнини протіснилося миловидне личко її суперниці, яка, ні крихти не зневажуючи заповітної мрії хлопця про найвродливішу у світі панну, увійшла в його життя світлою реальністю.

Була то кругловида кучерява дівчина з цяточками веснянок на носику; з’явилася вона тепер перед Олесем такою, якою побачив її тоді — нахиленою над ним рятівницею, коли він, побитий, прокинувся з непам’яті.

...Влітку 1939 року Олесь склав матуру. Коли йшли матуральні іспити, у Місті пронеслася чутка, що новий міністр внутрішніх справ Генріх Козловський з нагоди успішних виборів і відкриття першої сесії сейму звільнив засуджених до п’яти років в’язнів Березі Картузької, звинувачених у причетності до вбивства П’єрацького.

Після іспиту з історії Олесь просто–таки побіг до фотосалону Кіблєра, й майстер, упізнавши юнака, здогадався, чому він навідався.

Хлопець слухав, що говорив Кіблєр, й никнув від жалю: так, панна Москалівна приходила попрощатися з майстром, забрала Олесеву знимку і виїхала з Міста. До Праги чи до Кракова...

"І професор Тарновецький з нею?" — спитав упалим голосом Олесь.

"Того не знаю", — відказав Кіблєр.

І згасла в Олеся солодка мрія — запросити на випускний вечір, який має відбутися в музичній школі, панну Оксану. Такого вже не станеться, й він ніколи більше її не побачить...

У новому костюмі, при краватці, прийшов Олесь на котильйонову забаву — нестерпно самотній.

Під стінами залу у кріслах сиділи професори й батьки; запрошені з приватної гімназії дівчата стояли під хорами, а хлопці у протилежному боці зали, й коли на хорах заграв оркестр професора музики Рубінгера, зала враз завихорила — закружляли пари в першому вальсі.

Олесь стояв у кутку, немов чужий, пропустив і перший, і другий танець, а коли оголосили даментанго, до нього підійшла кучерява дівчина, тримаючи у руці пришпилені до розетки у формі сердечка дві кольорові стрічки, й приколола йому той котильйон до лацкана піджака.

Була то Нуся Дзіваківна — випускниця приватної жіночої гімназії.

У білій блузочці й плісированій спідничці, сама, як первоцвіт, вона танцювала легко, плавно і відкинутою назад голівкою мовчки й відважно, мов наречена, дивилася Олесеві у вічі. Він аж тепер запримітив, яка вона гарна й мила, й цієї миті відступилася з його пам’яті панна з голубими очима й медовим волоссям; очі дівчини виливали на нього зливу прихильності, ласки й тепла, й згадалися юнакові колись нав’язливі, а тепер приємні слова пані Емілії про те, що хотіла б мати його за зятя. Таке майбутнє здалося йому нині заманливим, проте незмірно далеким, а що відчувала дівчина — лише здогадувався.

Не соромлячись, вона тулилася до нього яблучками грудей, він ніжно пригортав її до себе, а вона шепотіла: "Чому до нас не приходиш?" — "Хіба можна мені після того?" — "Казьо вчиться у Львівській політехніці, хату немов святі перелетіли, і звідки взялася в нього та польська затятість, адже в нашому домі переважає український дух", — говорила Нуся. "Зате в польській гімназії — дух Сєнкевича", — терпко відказав Олесь. "А ти не зважай, приходь". У мові дівчини вчувалося настирливе прохання, нібито від неї втікав час й вона боялася, що

хлопець не встигне переступити поріг її домівки. "Я прийду, Нусю, прийду... А ти..." — "Та що я..." — затнулася дівчина, а далі говорила мовчки, та він чув кожне її слово...

...Я знаю, про кого думаєш, про неї всі чоловіки у Місті мріють, і я їй не пара... Мені далеко й до тих красунь, які танцюють у цій залі; кожна хотіла б запросити тебе, найкращого кавалера, на вальс, та ми танцюємо тільки двоє, бо нам добре, ти це відчуваєш, правда?.. А ти пригляньсь, яка у мене досконала фігура; ти лише тісніше притулися до моїх грудей, які так спокусливо напинають блузочку й намагаються протиснутись крізь прошивку, щоб засліпити тебе алебастровою білизною; а який мій стан — на ньому моїй плісированій спідничці ніяк не вдається прилягти до стегон, і вона розкльошується, нібито знизу піддуває вітер, а мої стрункі ноги призначені для фігурної ковзанки на льоду... Й хіба ти не чуєш, як я тобі піддаюся, допомагаючи творити найдосконаліший рисунок танцю, чи ти мав коли–небудь таку вмілу дансерку, як я?.. Ти будеш весь вечір танцювати тільки зі мною, а після забави візьмеш мене за руку й вестимеш найтемнішими провулками, ми пробіжимо вулицею Скупневича й сховаємося у надпрутських лугах, ти зупинишся, повернеш мене до себе, будеш м’яти мої перса, гарячими долонями заповзатимеш під мою розкльошену спідничку; хилитимеш мене на зволожену росою траву й, не жаліючи, будеш шукати своєю твердю мого м’якого лона, і я ще не знаю, як поведуся, бо в цю хвилину, коли ми пливемо в танго, ти став моїм лицарем, а я твоєю бранкою. Правда?..

Олесь чув кожне її слово, вони танцювали весь вечір, начебто нікого, крім них, у залі не було; деколи німа мова переривалася звичайною, прозаїчною, адже вони так мало знали одне одного, та як багато відчули...

"Що робитимеш, коли матура вже за тобою?"

"Я записався на медицину у Львові. Днями поїду... А ти?"

"Буду поступати в Міський учительський інститут... Якщо не лучиться чогось лихого, то стану колись учителькою. Та час покаже... Я ж заангажувалася в "Юнацтво" ОУН".

"А не боїшся?"

"Відтоді, як сталося з тобою те, не боюся нічого".

"Тільки мовчи..."

"Я лише тобі... І ти — теж?"

"Я вийшов з "Юнацтва" в Організацію".

"Тож і ти будь обережний..."

Східний прут неба почав уже рожевіти, й Олесь з Нусею, взявшись за руки, бігцем перейшли центральною вулицею, спустилися сутіношними провулками попри ратушу вниз, вийшли на Скупневича, що стрілою летіла до Пруту, продерлися крізь густі верболози й вільшинові зарослі, а коли опинилися в луговій гущавині, він впився у її ворухкі губи, вони втискалися тілами одне в одного і, як уже не вистачило в них ні подиху, ні тями, попадали на холодну траву.

Нуся не оборонялася, вона сама добувалася до Олеся, холодна трава вже не остуджувала їхніх оголених стегон, й коли його твердь діткнулася до її вологої й пухнастої м’якоті, він побачив її карі очі, вони були смертельно сполохані у передчутті того, що мало зараз статися. Олесь побачив у них німе благання пожаліти її дівоцтво; ще рано, ще рано, мій коханий, — шепотіла вона, а ноги самі розсувалися, та враз Нуся розпачливо заблагала:

"Не тут, не сьогодні, я тебе прошу... Як приїдеш зі Львова, станеться між нами так, як ти захочеш, дай мені звикнути до того, що я твоя, будь моїм лицарем, Олесику..."

Дівчина вмить остуденіла, й хіть у хлопця згасла, він підвівся, подав їй руку, допомагаючи встати, вона поправила на собі спідничку, рвійно обняла Олеся, обпекла його щоку вдячним поцілунком, вибігла з кущів на дорогу, й, коли сонце викотилося із–за обрію й осяяло світ, Олесь з тугою дивився, як маліла її постать і врешті зникла.

На довгі роки...

За два дні після випускної забави Олесь вранішнім поїздом поїхав до Львова, й лихо його наразі обминуло: саме тоді, коли потяг переїжджав мостом Дністер, у Місті відбувалися повальні арешти членів "Юнацтва" ОУН", про що розповіла йому Нуся через багато років пізніше...

Раннім ранком до помешкання Антошка Дзівака увірвався загін поліції. Жандарми оточили дім, сподіваючись, певне, накрити молодіжну боївку: господаря й господиню, які ще не встигли добре продрухатися зі сну загнали до кухні, а Нусю підняли з ліжка її, коли вона одягнулася, наділи їй на руки "бранзолети" й вивели на вулицю, де стояла двокінна бричка.

Потім поліцаї робили в хаті обшук — напевне, шукали зброю, та вилучили лише з Нусиної бібліотечки книги Дмитра Донцова, Юрія Липи, Михайла Грушевського та "Декалог ОУН"; перетрусили й Казьові книжки, та жодної не забрали — залишили купою на підлозі.

Пані Емілія плакала, а розгублений пан Антошко ловив за поли шинелей то одного, то іншого поліцая й благальним голосом переконував їх, що він поляк і нічого спільного з українським підпіллям мати не може: на нього жандарми не звертали уваги, лише один зволив йому пояснити:

"Pan, może, і niema, zato pańska łotrzyca ma" .

Нарешті поліцаї вскочили до брички, посідали з обох боків від Нусі, візник стрельнув батогом, й бричка рушила, залишивши в будинку на Скупневича осиротілих батьків Нусі й Казя.

Приймальна кімната в приміщенні міської поліції була набита дівчатами й хлопцями, — деяких Нуся впізнавала, та розмовляти було заборонено, й вона на мигах допитувалася то в однієї, то в іншої, хто їх зрадив, та ніхто про це знати не міг.

Серед хлопців Нуся побачила Юрка Сербина, він протиснувся до неї й пошепки запитав: "Олесь поїхав?" Нуся ствердно кивнула головою, бо ж сама проводжала його на станцію, і Юрко відступив назад, ставши поруч з молодим учителем релігії в українській гімназії — отцем–катехитом Чемеринським.

Комендант поліції зробив переклик, а тоді в’язнів одного за одним почали виводити з приймальної кімнати до автобуса із заґратованими віконцями, і коли салон машини був уже вщерть набитий, отець Чемеринський підвів руку з розп’яттям і заговорив:

"Дорогі діти, нас повезуть до Берези Картузької на місце звільнених і страчених, бо ж там має бути так само тісно, як у цій автівці. Й не знати, що з нами буде, тож творім зараз німу сповідь, збудімо в собі жаль за гріхи, а я усім даю розгрішення..."

...Тяжкий Олесів спогад враз обірвався: за хвірткою стояв, покашлюючи, зібраний, мов до церкви, поголений і без сліду похмілля на обличчі сусід Гаврилко. Він сперся ліктями на дашок паркана й помахував до Олеся рукою, прохаючи, щоб підійшов до нього.

Олесь неохоче подався до хвіртки й мовив: "Заходьте, Гаврилку", але той замахав руками, мовляв — не маю часу, йду на базар.

"Знаєте, Олесю, що я собі помінив, — заговорив Гаврилко, запобігливо посміхаючись. — Став я бідний, мов церковна миша, не маю навіть дрібної копійки ні на келішок, ні на шматок сала для закуски, бо все, що наскладав собі на похорон, забрав з моєї ощадної книжки наш превелебний президент, бо, видите, як стара влада пропала, то й гроші стали ніц не варті, але нових не квапиться стільки напечатати, щоб і мені перепало... То я помислив: віддали бисьте мені ті ваші дерев’яні фігури, навіщо вони вам здалися, а то такі кумедні лялі, що хтось на них міг би й злакомитися. То я забрав би їх у вас і продав на базарі. Що ви на це?"

Олесь засміявся, згадавши, що сам уже подумував, як їх позбутися, й відказав:

"Та забирайте всіх хоч би й до дідька, але ж не при неділі... Торгуйте ними скільки влізе, тільки хто їх у вас купить?"

"А не кажіть: кожна потвора знайде свого аматора! То файно вам дякую, завтра прийду з тачкою".

Й пішов, галайкаючи, як уранці:

"Добро, добро, а де його взяти?"

Тоді Олесь, немовби щось пригадав собі, підійшов до дровітні, що за повіткою, й почав виймати із штабеля нарізаних для опалу дров поліно за поліном, приглядався до кожного й нарешті відклав набік гладкий липовий поруб і чорний вишневий цурпалок, сподіваючись, що, може, вдасться йому вирізьбити з них світлу й чорну голівки двох жінок, яких любив і досі забути не може...

У цей самий час пан Корнель Геродот сидів на порозі веранди й пильно вдивлявся в бік вулички, на яку вже не виходили пані Ганя й Аделя, оскільки вони постарали собі телефони й могли пліткувати, не

встаючи з ліжок... Однак цієї хвилини пан радник бачив їх, колишніх, посередині дороги і в думці спостерігав за ними — уважно, немов у театрі за цікавою виставою...

Панна Ганя взяла в долоні голову пані Аделі й, похитуючи нею то в один, то в другий бік, солодко промовляла, ніби все те, що сподіялося з подругою, їй уже відомо:

"Така ви нині слічна, пані Аделю, як по весіллі... Але щось подібне таки мусило у вас відбуватися, бо світилися вікна аж поза північ. Досі я не помічала, щоб ви так допізна засиджувалися..."

"Від вас, панно Ганю, ніщо на світі не може втаїтися, проте я вас розчарую: то було не весілля, а тільки заручини", — відказала пані Аделя, сором’язливо опустивши очі.

"Хто ж то такий ваш нинішній наречений, хотіла би–м дізнатися".

"Не лукавте, сусідко, вам усе вже відомо — як би то могло так статися, щоб ви чогось не знали... Але я вам, і лише вам, відкриюся, як на сповіді... То вернувся до мене мій перший коханець, з яким я колись давно, ще за царя Гороха, цноту втратила на Воскресінецькій горі. Той галабурда, Юлько з Шепаровець, після того надовго мене покинув, та ось повдовів і вернувся, бо де кращу пасію знайде?" — пані Аделя кокетливо запишнилась.

"Ну і як? — очі Гані загорілися гріховною цікавістю, й Аделі дивно стало, що цю перестарілу панну ще й таке обходить.

"Питаєте — як? О, я тільки вам у цьому признаюся, він любить мене більше, ніж колись, ну що там колись — то був божевільний шал, а нині — повага! Та він мене так шанує, що за всю ніч і пальцем до мене не діткнувся, до півночі гладив по коліні, але не вище... Так і заснув — мій чемний, милий, коханий..."

Панна Ганя сахнулася назад, затулила долонею рота й тряслася від стримуваного сміху:

"Чемний, ой який чемний! — булькала крізь пальці її глузлива мова. — Таж він, пані Аделю, вже не може! Хі–хі..."

"А ви на тому теж трохи розумієтеся?" — видивилася на сусідку Аделя.

"Таж я не є аж така зацофана, — мовила Ганя з образою в голосі. — Хочу вам признатися, але тільки вам: як би то сказати — я майже панна..."

Від сміху Аделі задзвеніли шибки в будинку пана Геродота; пан радник відійшов від вікна, а на його місці з’явилося відьомське видмо з перекинутою на груди каштановою косою. Аделя відвернулася, щоб не зустрітися поглядом з жидівською приблудою, про вроду якої гомоніли у всьому кварталі, й запитала, нахилившись до вуха сусідки:

"А як то — майже?"

"А так... сама не знаю — сталося те чи не сталося: брався до мене один ґвалтівник, ви його знаєте — то ж Гаврилко, пияк нещасний. Але був він тоді доста файний і такий завзятий до жінок, що ніяк не могла від нього відкараскатися, хоч ніколи до мужчин замилування не мала–м..."

"О, таких я знала — і не одного! — вигукнула замріяно Аделя. — Але таке ніщо, як Гаврилко — не йму віри. Та, видно, мав доброго диявола в собі, як навіть вас брався спокушати... А мій Юлько був колись, як огир, вибачайте — як лев... Але що ви таке сказали: він уже не здатний? То пощо такий мені здався?"

"Вам донині лише пусте в голові. Та аби поговорити і на люди з кимось вийти..."

Аделя промовчала й згодом промовила з резигнацією в голосі:

"Якщо по правді, то й мені те все давно вже вишуміло з голови і з тіла — теж, панно, пардон, майже панно Ганю... Маєте рацію: аби поговорити і на люди вийти... Або що? — гнівно вигукнула. — Якби він учора впорскнув у мене рештки свого старечого насіння, то я від того стала б нині щасливішою? Дурниці... Вернувся до мене мій Юлько — то й слава Богу — обоє будемо мати що згадувати... Ой будемо!.. А повінчаємося у самого прелата Русина... Але досить уже про пусте базікати, краще скажіть, що чути нового з політики".

"Та що, — мовила поважно всезнаюча панна Ганя, яка мала ту перевагу над сусідкою, що придбала собі детекторний радіоприймач. — Цього можна було давно сподіватися, а то — nie damy niemcom апі guzika... Гітлєр напав на Польщу!"

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ дев'ятий

Арештантський автобус вихопився з Міста і мчав крізь ніч. Через заґратовані віконця досередини втискалася густа, як смола, темрява. Духота ставала нестерпною, млосний сопух спітнілих тіл викликав нудоту, в’язні телесувалися, намагаючись протиснутися крізь липку тісняву ближче до віконець, з яких струменіли прохолодні цівки свіжого повітря.

Нуся задихалася й міцно стискала спітніле зап’ястя Юркової руки, немов чекала від нього підтримки, але й він в’янув, осідав на долівку, й тягнув за собою дівчину; хтось спирався їм на спини й голови — ні ворухнутися, ні перемовитися не було змоги; вряди–годи крізь ґрати

блимно проривалися скупі світелка з вікон далеких хат, а коли вони зникали, темрява ще навальніше здавлювала в’язнів. Денеколи за віконцями потягалася суцільна світляна смуга, однак авто не сповільнювало руху, й за мить те світло згасало.

"Здається, ми проїхали Ковель, — сказав Юрко. — До Берези вже недалеко... Ти боїшся, Нусю?"

"Почала боятися", — прошепотіла дівчина.

"Не допускай до себе страху, — в голосі Юрка почулася сувора твердість. — Страх — то смерть, а ми мусимо жити".

Нуся промовчала. Надворі почало розвиднятися, за віконними ґратами простугоніли масиви поліської пущі, яка місцями переривалася болотяними галявинами, й нарешті автобус зупинився в густих хащах, ніби зачаївся.

Тоді знадвору долинула вимоглива команда:

"Wyłazić! Prędzej!"

Поліцаї оскаженіли — перемінилися враз із спокійних службістів, якими були вчора у поліцейському відділі, коли в’язнів виводили гусаком з приймальної кімнати до автобуса, у професійних катів. Видно, серед поліської пущі їм дозволялося безкарно знущатися над людьми, яких доставили до концтабору без слідства й суду. Панувала тут над в’язнями не державна, а їхня особиста влада — безконтрольна й свавільна; поліцаї виштовхували людей з автобуса, звалювали їх на землю, били прикладами карабінів у спини, горланили, наказуючи підніматися й лаштуватися в колону; в’язнів вивели з хащів на простору галявину, заставлену довгими бараками, заступленими від світу високою огорожею з протягнутими між залізними штирями трьома нитками колючого дроту. Їх зупинили перед створеною залізною

брамою, примушуючи для першого пострaху спостерігати за представленням вранішньої в’язничної руханки, ніби заздалегідь підготованої для новачків.

Після темряви в автобусі Нуся мружилася, поволі звикаючи до світла палючого сонця, що викотилося з глибин пущі й зачепилося за верховіття сосон, спинившись для того, щоб і собі побачити тюремну фіззарядку.

Поліцаї поставали лицем до лиця довгими двома рядами, що протягнулися від брами до середини подвір’я, з палицями в руках. Поміж ними пройшов, вимахуючи нагайкою, старший за рангом поліцай — можливо, комендант табору, він стрельнув пугою перед приведеними до брами новачками й зареготав:

"O, przyszły damy, tutaj my wam damy, gulasz z was zrobimy!"

Тоді до проходу між рядами поліцаїв підкотився двоколісний візок з упряженими чоловіками, комендант оперезав їх нагайкою і з криком "Biegiem" погнав крізь лаву. В’язні бігли, тягнучи за собою візок, а поліцаї з обох боків били їх палицями й надривно верещали.

Нуся приглядалася до запряжених чоловіків і враз зойкнула, не повіривши своїм очам: в одному невільникові упізнала професора Тарновецького! Мліючи з жалю і страху, вона тулилася до Юркової спини, який стояв попереду; Юрко теж упізнав професора і вперто у нього вдивлявся. Людська упряжка наближалася, запряжені в’язні заслонялися від ударів руками; кров з розсіченої брови заливала професорові око, він витер кров долонею й тієї миті побачив у брамі свого улюбленого учня Юрка Сербина. Тоді скинув з грудей шлею й подався до нього, його били палицями по голові, й професор перед тим, як упасти, крикнув, заглушуючи поліцейський ґвалт:

"Тримайся, Сербине!"

Два поліцаї потягли Тарновецького по землі до крайнього барака, а інші кинулися до новачків. Вибираючи з–поміж них чоловіків, глузували: "Polska policja kobiet nie bije!" і гнали хлопців по одному крізь шпіцрутени. Нуся бачила, як падають гумові палиці на голову Юрка, як він біжить крізь безкінечний прохід, падає, встає і біжить далі.

Дівчина закам’яніла, та водночас відчула, що, замість страху, який діймав її в автобусі, вливаються в душу мужність професора Тарновецького і Юрка Сербина, а ще власна злість і ненависть до катів — ці почуття уміцнили її, й Нуся вже знала, що відтепер і завше сприйматиме мужньо свою подальшу долю.

Вона дивилася, як лютують поліцаї, чула їхні крики, бачила їхню поквапливість і метушню, і здалося їй цієї миті, що вони, відчуваючи наближення кінця своєї сваволі, намагаються вилити всю жорстокість, бо іншої нагоди можуть уже недочекатися... Тюремники репетували, ніби криком відганяли власний страх перед бідою, якої ще не зріли, однак уже були на неї приречені; передчуття неминучої покари над катами додавали Нусі впевненості й рівноваги...

Прийшла черга й до жінок — їх повели до жіночого барака. Там зустріли дівчат змучені, виснажені голодом і зачумлені барачним смородом невільниці; одна з них підвела Нусю до незайнятого прогнилого матраца на нижніх нарах, й вона, знесилена, впала на нього; інші дівчата теж полягали — хто на лежаки, хто на голі дошки, однак тут же їх усіх підняли тюремні нагладачі й учинили шмон: відбирали коралі, кульчики, пояси, а теж молитовники, знайдені в торбинках.

"Tutaj niema Boga, Bóg za bramą został" , — насміхалися вони з дівчат.

...Тієї ночі тюремні наглядачі не тривожили в’язнів, — невже змилосердилися, і як таке могло статися, — думала Нуся і в думці вимовляла молитви, які тільки знала, аби хоч на годинку заснути, бо наступної ночі напевно спати не дадуть: барачні старожилки радили

прибулим дівчатам берегти сили, бо ж будуть опричники оголошувати побудку щонайменше до трьох разів за ніч, робитимуть обшук і виганятимуть з барака на переклик, ніби хтось міг звідси втекти; будуть лупцювати гумовими палицями й наказувати роздягатися догола — на стид і ганьбу; Нуся вмовляла себе, що все те витримає, й нічого більше в ці хвилини не хотіла — тільки заснути.

Та сон не приходив, відганяли його рої думок — то про родину, то про те, яке доручення мала виконати до арешту, а не виконала, і це її мучило ще дужче, ніж турбота про батьків... Провідниця референтури Спеціальних доручень в ОУН Зеня Левицька довірила їй до початку осені зв’язатися з найнижчими ланками "Юнацтва" у Вербіжі, Іспасі, Микитинцях та Пістині й принести їм наказ бути готовими до оборони, якщо на випадок війни, про яку говорять і пишуть у газетах так густо, ніби вона вже розпочалася, рушать на села пацифікаційні поліцейські загони; Нуся той наказ вивчила напам’ять, та не встигла донести, може, хтось інший зробить це за неї, можливо, сама Зеня, бо ж не було її серед заарештованих — чи то не заклали провокатори, або ж не посміли поліцаї нападати на плебанію залуцького пароха Гояна, який втішався вселюдським пошанівком у запрутських селах...

Із смердючого матраца вилазили голодні воші й жалили тіло дівчини; їй згадувалася чиста домашня постіль на не зайнятому нині ліжку, а біля нього сидять, схопивши голови в руки, і плачуть, а може, вже й не плачуть торговицька прачка Емілія й бляхар Антошко.

А ніч така тиха, аж моторошно — чей у концтаборі такий спокій неможливий: десь брязнула б зброя, перегукнулися хоча б зрідка вартові або розрунтав би тишу крик катованого в’язня в будинку табірної жандармерії, — як же тривожно глухо стало в цьому обгородженому колючим дротом прямокутнику, ніби і земля, і небо перестали існувати — так тихо стає перед грозою або після пострілу в потилицю; й питає Нуся в сусідки, яка теж не спить, повертається з боку на бік й чухається, — чому так тихо стало.

"І я дивуюся, — відказала сусідка, — гейби їх вимело... Та й темінь надворі чоренна, навіть жарівки на вишках не горять". — "А як називається той старший поліцай з нагайкою?" — "О, то бездушний кат, не дай Боже, щоб ти хоч раз потрапила йому до рук". — "Не я, то інша потрапить, яка різниця..." — "То Юзеф Камаль — це він тримає у стані моторошного страху весь табір". — "А чому його не чутно зараз?" — "Не знаю, може, спить — хоч і нелюд, та людські потреби, певне, і в нього є..." — "Як мертво тихо", — прошепотіла сама до себе Нуся.

Мовчали до світанку, а коли надворі засіріло, почувся над пущею, десь там у глибині бездонного космосу, дзвенячий звук, нібито долинали, може, аж з Міста, дрібушечні удари молоточком по штанзі — так умів видзвонювати лише гімназійний педель Штефан Січкарня; й згадалося Нусі, що нині 1 вересня — початок навчального року. Дівчина підвела голову, наслухаючи: дзеленькотіння густішало — добиралося із незвістей до самого концтабору, захованого в пущі, розтинало небо й почало зловісно завивати; Нуся збагнула, що то не Штефанове калатання, а що — не розуміла; завивання в небі звучало так, немов там хтось скручував залізні прути, й нарешті зовсім близько, може, над мостом, що над Прип’яттю, пролунав вибух, й через заґратоване вікно завиднівся високий стовп диму, який на грибовидній шапці виносив у небо дерев’яні колоди й потеруху з дощок.

Й тоді увесь табір, зрозумівши, що сталося, враз ожив, мертва тиша розірвалася разом з вибухом бомби. Біля службового будинку метушилися поліцаї, кидали зброю й зникали в лісових нетрях, лише Юзеф Камаль кричав, показуючи своєю нерозлучною нагайкою в небо, з якого, знизуючись, просвистіли понад табором, мало не торкаючись верхів’я сосон, дві трійки — одна за одною — блискучих літаків:

"Do ukrycia, to niemcy!"

Однак сам не втікав за своїми підлеглими в ліси, ніби він один мав силу оборонитися від нападу німецьких літаків — а таки не міг він зійти зі свого поста, бо іншого місця, ніж концтабір, для нього в цілому світі не

існувало, і не вмів він нічого іншого робити, лише катувати. Проте коло його діяльності швидко скорочувалося, стискалося — то наступали на поліцейський будинок з несамовитим галасом сотні в’язнів, які розламали двері бараків й вихопилися на майдан; вони наближалися до ката, хапали його за руки, а він і не оборонявся, наче не міг повірити, що його всесилля раптом скінчилося; його звалили на землю й навіть не вбивали — розтоптали, немов жабу.

В’язні добралися до складу з пальним, викотили бочки з бензином, облили жандармський будинок, він спалахнув, мов смолоскип, потім пообливали спорожнілі бараки, а коли все те взялося полум’ям, завалили залізну браму й вийшли на волю.

...З Ковельського тракту долинали до річки Ясельди, що обмивала спалений концтабір, гул машин, торохтіння возових коліс і тупіт тисяч ніг вояків Ридза Сміглого; полишаючи у придорожніх фосах гармати й кулемети, вони безладно втікали від німців, які займали східні креси поваленої за два дні Речі Посполитої. Покинувши збомбардовану Варшаву, провідці польської дефензиви, котрі нахвалялися не віддати ворогові "nawet guzika", мчали тепер трактами в автах, бричках й пішо — в бік Румунії.

Вчорашні в’язні перечікували в лісових хащах, поки стихне гуркіт на Ковельському тракті. Із надприп’ятських сіл донеслася чутка, що до Збруча марширує озброєна до зубів совєтська армія: два володарі Європи квапилися поділити між собою загиблу польську державу, її четвертий розбір уже розпочався, й отець Чемеринський злобно пожартував гіркою приповідкою, що народилася ще в часи Тадеуша Костюшка:

"Poćwiartowali naszą Polskę па trzy nierówne połowy" .

Звільнені з концтабору в’язні врешті зважилися вийти на битий шлях, від якого розбігалися в обидва боки стежки й доріжки, що

провадили до віддалених від тракту сіл, й на тих широких і вузьких перехрестях розходився увсебіч чорний натовп, швидко розставав, наче боявся погоні з не існуючої вже Берези Картузької; не згаслий досі страх виганяв утішених свободою, та ще в душі невільних людей з видноти, й вони квапилися, йдучи навмання перелісками, ярами, байраками і багнами, щоб мати можливість заховатися від напасті, й заспокоєні, що її немає, допадали до сіл — голі й голодні — в надії на милосердя поліського люду: може, хтось зглянеться над ними — нагодує і зодягне...

Професор Тарновецький, отець Чемеринський, Юрко Сербин і Нуся, тримаючись разом, мов єдина родина, вирішили добиратися до Львова головним трактом, щоб не блукати, чей сил у них зосталося небагато, а ще сподівалися, що трапиться їм хоча б якийсь драбинястий віз, і вони бодай на один–два кілометри скоротять безмежно довгу дорогу... На волинських просторах війни не було чутно, а вона й насправді вже закінчилася — тепер її продовжували дві супротивні сили хіба що за мапами, маркуючи новітні кордони, — може, то й правда, що Гітлер і Сталін давно вже поділили між собою Польщу; люди працювали на полях, ніби нічого страшного на світі й не відбулося, — мало хто встиг одразу збагнути, що розпочалася Друга світова війна, яка триватиме довгі роки й перетрусить, переділить, перемінить спустошений світ — таке міг передбачати хіба лише професор Тарновецький, який знав більше, ніж інші...

Селяни поралися на нивах: копали картоплю, виламували кукурудзу, звозили фірами отавні сіна; вони вже нагодували й одягли не одну групу колишніх в’язнів й були вдоволені, що Польща розпалася, адже зовсім недалеко від них перемелювала людські життя страшна катівня — таке пекло могли утворити на землі лише нелюди, й подібного ніде на світі, напевне, ще не було; волинські селяни і в гадці не мали, що німецькі й совєтські визволителі несуть незмірно жахливіше ярмо; вони приймали біженців, відгодовували, хтось подарував професорові кабата, щоб прикрив ним смугасту арештантську робу; а в’язні йдуть і йдуть, а скільки йтимуть — тиждень, два чи три, — ніхто з них не знає, кінний

транспорт трапляється рідко, хіба що якийсь там господар наздожене їх повним сіна возом і підвезе з поля до села, та й за це спасибі; новачки тримаються краще, бо не встигли зазнати тортур і голоду, проте й професор, виснажений довголітнім ув’язненням, все–таки трохи оклигав на перепочинках — у хатах, на гумнах, оборогах, а то й під відкритим небом, бо ще тепло; панував над Волинню золотий вересень, як називатимуть ці дні червоні визволителі, а народ, спершу спонадіяний на крихту свободи після польської окупації, згодом назве совєтське визволення чорним вереснем; однак ще ніхто із мандрівників не знає своєї майбутньої долі, й здружені та споріднені перезнайомлюються й розмовляють, мов ті паломники, які вертаються з далекої прощі...

Нуся, хоч по матурі, все ж відчувала перед професором Тарновецьким школярський респект: був пан Тарновецький знаним германістом в українській гімназії, до того ж молодий, елегантний і вродливий — дівчина вважала за неабияку для себе честь розмовляти з професором на рівних, а він випитував то її, то Юрка Сербина, як вони збираються повестись у нинішній ситуації, підбадьорював їх, хвалив, утішаючись їхньою визрілою національною свідомістю, а вони обоє радо відкривалися перед професором — досвідченим політиком, який пройшов вишкіл у концтаборі, про що свідчила вже загоєна розсічена скісною рожевою близною брова.

Нуся все ще несміливо й обережно випитувала в Тарновецького, як він поводитиметься на волі і яка то ще буде воля; професор признався, що має намір — яка б то влада не прийшла — загубитися в німецькій колонії Міста — Багінсбергу — йому це легко вдасться, бо досконало розмовляє німецькою мовою з віденським акцентом, прийнятим у колонії, й за будь–яких обставин — при німцях чи москалях — проберется до Кракова, де на нього чекає дорога йому людина.

Нусю грішно залоскотала чисто жіноча цікавість, бо хто ж на Торговиці не знав про роман найвродливішої в Місті пари, й вона таки не втрималася й запитала, почервонівши до самих вух: "Панна Москалівна?" — "Пані Тарновецька, — поправив її професор,

посміхнувшись. — Ми встигли повінчатися ще до нашого арешту". — "А в Березі ви зустрічалися?" — "Один тільки раз... Якось мене проганяли мимо жінок, які виконували безглузду принизливу роботу — чистили зубними щіточками сходи поліцейської контори. Й тоді Оксанка встигла сказати, що після звільнення подасться до Кракова".

"Яка ж вона гарна!" — вигукнула Нуся із захопленням і заздрістю.

"Ти теж гарна, Анничко, — погладив її по плечу професор. — Й колись станеш для свого обранця найвродливішою на світі жінкою".

При цих словах Нуся перехопила погляд Юрка, ті його палкі позирки вона вже не раз відчувала на собі й уникала їх, бо ж верталася до Олеся із заповітною обіцянкою стати його жоною...

Дорога додому, здавалось, не мала кінця, час скорочувався в розмовах. Нуся користала з нагоди, щоб наговоритися з розумною людиною, і самій було дивно, що з кожною хвилиною ставала все сміливіша у спілкуванні з професором, якого гімназисти обожнювали, хоч водночас никли перед його маєстатом, а під час матури тремтіли зі страху.

Леопольд Тарновецький випитував дівчину, яким предметом у школі вона найбільше цікавилася, — звісно, що літературою, бо мріє стати учителькою–мовником; Нуся поділилася своїм захопленням поезією молодої письменниці Олени Теліги, яка жила в Кракові й публікувала свої вірші у "Віснику" Донцова, — взяла в неї, немов заповіт для себе, грановані рядки, такі співзвучні з поезією Лесі Українки: "Хай несуть мене бурхливі води від пориву до самого чину!"; Нуся декламувала вірші Теліги з натхненням і пафосом, і промовив до неї перегодом професор:

"Хай буде вам відомо, ласкава панночко, що мистецтво не повинно перетворюватися в пропаганду, поезія — то естетика, а не політика...

"Ich singe, wie ein Vogel singt" — висловив колись своє мистецьке кредо Гете".

"Таке кредо нині не на часі, — сміливо заперечила Нуся. — Ким би ми стали, якби не будили нас своїм "кайдани порвіте" Шевченко, "вставай, хто живий" — Леся чи якби Франко не висловив свого величного пророцтва — "покотиш Чорним морем гомін волі"?

Професор залюбувався розпашілим від хвилювання личком дівчини й відказав:

"Маєте рацію, панно Нусю... Мені ж хотілося лише визначити для вас, якою мала б стати література у вільному суспільстві. Однак до цього ще далеко... Нині мистецтву загрожує не так пропагандизм, як тоталітаризм — мертвотна петля, що здавлює дух..."

Мовчазний Юрко враз заговорив запально, стаючи на бік Нусі:

"Олена Теліга має цілковиту рацію: ми мусимо перетворити філософію серця у філософію чину. Поезія повинна нам допомагати вижити. А виживають тільки ті, в кого мистецтво викликає почуття помсти... Ми ж уже встигли почути, які ритми вибивають нині німецькі бюргери й московські пролетарі: ать–два, смірно, habt acht , проте й далі заспокоюємо себе мревом заспаних хвиль, садком вишневим та шепотом п’яного очерету.

Нуся вдячно глянула на Юрка, а професор аж розсердився:

"Але ж без краси не виживемо! Тоталітаризм намагається відсікти від народу душу: коли розітнеш бджолу, то вона якийсь час ще спиватиме нектар, але вже не злетить. Злетіти може тільки одухотворена красою нація, а бездушний тлум, навіть ситий, плазуватиме по землі..."

За два тижні виснажливої ходи мандрівники допали до Львова. Місто завмерло в тривозі, чекаючи результату бліцкригу в Польщі. Від передмістян дізналися, що німці вже у Яворові, а совєтське військо перейшло Збруч. Та чи зупиняться дві сторони на домовленій межі, чи не зіткнуться у двобою?.. На золочівському тракті капезеушники вибудували тріумфальні арки, замаїли їх червоними прапорами й чекали визволителів, а маєтні поляки покидали домівки і в паніці добиралися до Сяну.

Й заговорив отець Чемеринський, звівши до неба руки:

"Вийшов ангел з храму й крикнув до людей: візьміть серпи в руки й пожніть, бо час жнив настав!" — Й, показуючи на червоне маєво, що лопотіло на тріумфальних арках, печалувався: — А де ж ті женці — по тюрмах, в екзилі, в безоднях страху! Та невже нас чекає доля маврів, винищених іспанцями в Гренаді, після яких зосталися лише марні сліди в архітектурі й поезії?"

Професор Тарновецький не мав що йому відповісти й заговорив сам до себе:

"Чому, ну чому історія нічого не вчить? Знову загавкали войовники — кожен про свою всесвітню державу... Й забули про похід Александра Македонського і про всеєвропейську імперію Наполеона. Чому загарбники не можуть нині втямити, що залишаються жити лише мононаціональні, унітарні держави, а імперії неминуче розпадаються? Для чого марно проливають кров? Чи це Господнє випробування? Але скільки вже можна? Коли, нарешті, ти, святий Боже, втомишся й нам даси жити? — Й додав по хвилі, зблиснувши очима: — Та ми з вами ще діждемося кінця великої Німеччини й комуністичної імперії — так само, як уздріли загибель бездарної й жорстокої польської держави..."

У Куровичах в’язні Березі розпрощалися. Юрко Сербин подався до Львова, де мешкав його стрий професор Політехніки Павло Сербин, а

отець Чемеринський, професор Тарновецький і Нуся звернули на Рогатинський тракт, щоб через Галич і Отинію добратися нарешті до Міста, яке недавно здавалось назавше для них втрачене.

Розділ десятий

Вдосвіта у вікно від городу до будинку Антошка Дзівака хтось дрібно затарабанив пальцями, й пані Емілія, немов ошпарена, схопилася з ліжка: може, Нусю випустили, може, то вона? Притулилася чолом до шибки, вглядаючись у сутінок, у якому тінилася висока постать. Тихо скрикнула, і в її голосі відчулася радість, змішана з розчаруванням: не була то Нуся, під вікном стояв Казьо й давав рукою знак матері, щоб впустила до хати. Жінка кинулася до дверей, відчинила, й Антошко схопився з постелі. Після арешту Нусі він утратив сон і довгими ночами прислухався до звуків, що долинали з кварталу: водно вчувався йому тупіт кованих підборів, то гудок автомобіля, то гарчання поліцаїв — ті тривожні звуки залишилися назавше в його слухових закамарках після арешту доньки...

Роздягнутий, лише в кальсонах, він стояв тепер за спиною дружини, тремтів від страху й прохолоди і не впізнавав сина — певне, через те що на його голові кокоїжилася рогатівка з орлом над дашком, був Казьо зодягнутий у гранатовий кітель, — й аж тоді, коли Емілія захлипала: "Казю, Казю, як добре, що ти приїхав!", Антошко втямив нарешті, що перед ним стоїть не поліцай, а рідний син.

Однак не припав до нього, не пригорнув до грудей, нібито Казьо нікуди з дому й не дівався; стояв перед сином у винуватій позі, немов щось негідного вчинив, й проказав хрипло два слова — лише вони залишилися на нині в його пам’яті:

"Нусю забрали..."

Казьо скинув рогатівку, повісив на кілок, вбитий в одвірок, розщепив комір на кітелі й, важко опустившись у фотель, промовив байдужим, з відтінком нехоті голосом:

"То її клопіт... У воєнний час кожен іде туди, куди його кличе патріотичний обов’язок. Нусині обов’язки мене не обходять..."

"Але ж її в тюрмі замучать, вона така делікатна", — прошепотіла Емілія, й у передсвітанковому сутінку її голос прошелестів, ніби десь за вікном, у потойбіччі.

Казьо рвучко підвівся з фотеля, ніби цим рухом затуляв рота матері, й заговорив по–польськи, хоч дотепер завше звертався до мами її мовою:

"Най мамця мені приготує дві пари білизни і якусь там перекуску, я ще нині всяду до варшавського поїзда... Мамця чує, що я кажу?"

"Але ж чому ти мусиш їхати до Варшави? — здобувся на мову Антошко. — Прецінь вчишся на Львівській політехніці..."

"Нині розпочинається наука іншого роду, татку, — таким самим чужим голосом відказав Казьо. — Але досить того, я не маю часу... Наш уряд відмовився прокласти німцям коридор до Гданська, й абвер уже підійшов до Познаня. А я маю особливе доручення від партії ендеків "Wolność і niezawisłość" . Та це моя справа. Віднині я ні вам, ані собі більше не належу. Ойчизна в небезпеці".

Казьо покинув батьківський дім ще до сходу сонця. А вранці Торговиця дізналася від панни Гані, яка по ночах не скидала з голови слухавки детекторного приймача, що німці напали на Польщу...

Антошко Дзівак у цілковитій прострації непорушно просидів у фотелі до обіду, а тоді схопився, ніби до нього раптово прийшла думка — як ще

можна врятувати Польщу. Іншого виходу він не бачив, як повідомити про лихо — може, він ще не знав — пана Станіслава Вінценза, який може якщо не допомогти, то бодай порадити. Антошко одягнувся у новий костюм, як до церкви, й подався до Рунгур.

А війна вже шаленіла десь там, у глибині краю, Варшава ще оборонялася. У Місті оголосили мобілізацію, забирали на війну людей і коней, та воєнного гулу над Прутом не було чутно — і люди, і коні верталися додому. Однак до Каштанового провулка з Чернівецького тракту долунював приглушений гуркіт: вдень і вночі дужі коні тягнули гармати, по шосе котилися вози й брички і тупотіли піші військові колони на Заболотів і Снятин — до румунського кордону.

Антошко вернувся з Рунгур пізно вночі — підупалий і знищений: пан Вінценз покинув свої промисли; служниця, яка впізнала старого машиніста, повідомила, що пан Станіслав виїхав із сім’єю на свою дачу в Бистрець, щоб там перечекати лиху годину.

Бляхар не спав і стогнав по ночах:

"Пропала Польща. Тільки двадцять літ, тільки двадцять... І діти мої пропали".

...Біженці з Берези Картузької минули вже Лісну Слобідку, Раківчик і вийшли на Шепарівську дорогу, з якої крізь бліде осіннє марево проглядалися контури першої карпатської гряди. Тоді втома в них кудись пропала й крок пришвидшився — так відчувають наближення до рідної домівки добрі господарські коні, вертаючись із далекої фірманки.

У глибині широкої просіки, що її проклав шутровий гостинець, розтинаючи навпіл Шепарівський ліс й допадаючи до Печеніжинського тракту, завиднів обступлений чотирма тополями найстаріший в Україні пам’ятник Шевченкові — й аж тепер, побачивши його, Нуся остаточно усвідомила, що вона вже дома; дівчина в думці обнімала батька й матір

і, не гаючись, заходила до будинку гімназійного педеля Штефана Шамрая, щоб побачити Олеся...

Погідний осінній день обсипався над світом сонячною порошею, що осідала на буковому листі блідим накрапом й нечутно проникала до лісового дна, спадаючи срібною манкою на скосоїжене в передчутті осінніх холодів моховиння й зжухне бур’яновище, яке ще так недавно встеляло землю м’яким килимом, поцяткованим голівками білого рясту, — тепер воно зчахло й тихо постаріло, втомлене весняним і літнім буянням; такий утихомирений стан неба й землі заспокоював розтерзану тривогами Нусину душу, і їй щемно забажалось залишитися в рідному Місті до кінця життя... Однак доля, яку вона сама собі обрала, вимагала від неї подальшої посвяти, й Нуся добре втямила напуття професора Тарновецького, що він висловив, коли вони удвох зупинилися біля церкви Святого Михаїла, у притворі якої зник отець Чемеринський... Ті професорові слова ні до чого дівчину не зобов’язували, проте давали їй можливість вийти із скрутного становища, в яке вона може потрапити в найближчому часі, — про це застерігало її червоне, із серпом і молотом полотнище, що лопотіло на шпилі ратуші.

"Якщо зумієш зв’язатися з колишнім своїм провідником, — мовив професор, — і отримаєш від нього завдання, яке муситимеш виконувати за межами краю, прийди на Багінсберг й допитайся до Йогана Думенкопфа на Фрідріхгасе — там зможеш побачитися зі мною. Я спробую тобі допомогти".

Професор подався через центр Міста в бік німецької колонії, а Нуся, минувши ратушу, спустилася знайомим захаращеним крутосхилом й коли дійшла до початку вулиці Сєнкевича, з приміщення редакції газети "Жіноча доля", що на Садовій, вийшла повновида жінка з короною кіс на голові; тієї жінки Нуся ніколи не бачила, проте добре знала вродливу пару, яка йшла слідом за жінкою, — були це її сусіди пан Корнель Геродот й красуня Сальомея.

Нуся квапно подалася Садовою й заховалася в тінистому Каштановому провулку: їй, обшарпаній і до краю змученій, аж ніяк не хотілося зустрічатись зі знайомими після пригод, котрих довелося зазнати останнім часом.

...Письменниця Дарина Макогон, яка прибрала собі епатажний літературний псевдонім Ірина Вільде — в перекладі з німецької — Дика, взяла Сальомею під руку й, підвівши голову, бо ж була набагато нижчою, приглядалася до неї, немов хотіла переконатися, чи відтоді, як побачила її вперше на похороні Андрія Чайковського, не зблякла дивовижна семітська врода жінки, й задоволена, що дружина популярного в Місті мецената Корнеля Геродота не втратила своєї зваби, заговорила приязно й безпосередньо, як до близьких сусідів через паркан, повертаючи голову то до Сальомеї, то до пана радника, який ішов за ними кроком позаду:

"Я побачила вас через вікно нашої редакції, яка вже перестала видавати славну "Жіночу долю" й готує до випуску зовсім нову газету "Радянське Покуття", й вийшла, бо не хотіла, щоб ви побачили, як швидко міняється образ влади... Вчорашній коректор Богдан Білоскурський лише завдяки своїм політичним поглядам і аж ніяк не професійності зайняв чільну посаду і так упевнено поводиться, ніби самим Господом призначений для керівної діяльності... І портрети на стінах, і стосунки між людьми помінялися, навіть друкарська фарба інакше пахне... Ну а я пішла на творчі хліби, буду писати про нове життя. Справді! Адже кожен новий етап суспільного розвитку цікавий тим, що його треба пізнавати. Й кольори помінялися... Зрештою, ми не бики, які агресивно реагують на червоний колір, — у нас така барва завше була прийнятною: згадаймо космацькі вишивки або парубоцькі червоні гарасівки..."

Пан Корнель нервово ступив крок уперед, порівнявся з письменницею й, непорозуміло дивлячись на неї, відкрив уста, щоб заговорити, й при тому віяло зморщок на його чолі сердито збіглося. Ірина Вільде це запримітила, їй не хотілося, щоб гостра дискусія

спалахнула просто на вулиці, тим більше що висловлювати вголос невдоволення новою владою вважала небезпечним, й вона тактовно перемінила тему розмови.

"А пам’ятаєте, шановне панство, чи то пак товариство, най ся преч каже, що я пообіцяла вам, коли ми вперше зустрілися: запросити на льоди до "Romy", правда?"

Мовчазна Сальомея, відчужена й холодна, — чи то невзвичаєна в новому товаристві, чи знесміливлена відвертістю письменниці, яка, здавалось їй, намагалася вивідати в неї і в Корнеля їхнє ставлення до нової політичної ситуації — враз просвітліла, зігнала нахмареність з обличчя й промовила, притиснувши до себе руку співрозмовниці: "Часи насправді головоломно помінялися, завтра й на кав’ярнях вивісять шильди з іншими назвами. То якщо ми задумали трохи відпочити, зайдім до єврейської ресторації Розенберга на Ягеллонській і проведемо там у вічність стару епоху, як ви, шановна пані, зволили висловитись".

У Розенберга поки що нічого не змінилося: метушливий і надміру ввічливий кельнер у чорному костюмі й з метеликом під шиєю у вичікувальній позі приймав замовлення, привітно посміхаючись до знайомої клієнтки, яка у жидівській ресторації поводилася вільно, як у себе дома; тереблячи пухнастий хвостик товстої коси, вона диктувала, фамільярно звертаючись до офіціанта:

"Для пані подай, Брауне... ви не відмовитесь, пані Дарино, від абрикосових книдлів? Отже, принеси одну порцію... Мені подай ванільну бабку "гегелькупф", а панові... що ти бажаєш?.. панові яблучний струдель. Для всіх каву з кожушком, по шматочку торта "захер" і трохи цукатів... Чи ще можна у вас це дістати?"

"Ще можна", — згіркло посміхнувся кельнер, зник за параваном, а за хвилину замовлення було на столику.

"Тут ще животіє старий час, — промовила Вільде, й видно було по ній, що вона має намір продовжити розпочату на вулиці розмову. — А втім, можливо, для євреїв він і не переміниться: у совєтів жиди в пошані..."

Сальомея різко повернула голову до Ірини Вільде, в її зіницях зблисли неприязні світелка, та вмить погасли — вона прийняла виклик і, минаючи допитливі очі письменниці, заговорила:

"У нас немає своєї території, євреї розсіяні й мусять пристосовуватися до господарів землі, щоб вижити... Я, дочка багатія, вчилася в хедері, щоб свого не забути, потім у польській гімназії. Якби тоді, коли я підходила до матури, була відкрита гімназія українська, то здавала б матуру в ній... Нині я в цивільному шлюбі з українським адвокатом і приймаю його спосіб життя... Та якби не те, що порвала з ріднею, то приходила б щоп’ятниці додому, запалювала б шабасні свічки на срібному канделябрі, закривала лице долонями й молилася, а опісля вечеряла б рибою, цукатами і пила б червоне вино... Все це для мене втрачене — тож чи не з туги за родимими ритуалами я запросила вас до єврейської ресторації?.. А ласки совєтів, які великодушно забороняють нас називати жидами, мені не потрібно — лише добре ставлення до мене людей, серед яких я виросла. Я — єврейка, але моя батьківщина — українська Галичина..."

"Тим не менше, — впиралася на своєму Вільде, — на мітинги збігаються з усіх закамарків Міста євреї й верещать "хай живе!"

"І українці кричать, хіба ви не чули, не бачили?.. А щодо мене, я не серцем сприйняла нову владу, лише розумом. Дивилася на сірі обличчя вояків, які вступали до Міста визвольним маршем, на їхні дикунські гостроверхі шапки, брудні обмотки на ногах, а в очах не бачила ні впевненості, ні гордості за велику державу, а тільки пригноблення і страх. Й мені було їх жаль... Я бачила жінок у фуфайках і синіх беретках, які, вселившись у звільнені помешкання виселених поляків, одягалися в нічні сорочки, думаючи, що то модні сукні, і йшли в них до театру. Й мені

соромно за них... Але хто винен? Таж не вони, а та влада, яка поблажливо забороняє нас називати жидами, а вас карає за читання патріотичних книг..."

Товариство неохоче бралося до їжі, чей не задля неї завітало до ресторації; Ірина Вільде краяла ножем абрикосового книдля й скрадливо поглядала на пана радника, очікуючи його реакції на мову Сальомеї, Сальомея помішувала ложечкою каву, теж чекаючи, що повість муж; пан Геродот вийняв із срібного портсигара цигарку й, попросивши дозволу запалити, нервово черкнув запальничкою; заслонивши себе клубком диму від допитливого погляду письменниці, врешті заговорив:

"Є такий віц із судової практики... сидять під церквою двоє жебраків, і один питає свого сусіда: "Ти чого пішов у жебри?" — "Бо програв процес у суді, — відказав сусід. — А ти чого?" — "Бо я виграв". Таке лучилося і в нас з поляками: ми процесувалися, а виграв москаль".

"Або, як сказав Шевченко: Польща впала і нас роздавила", — додала Вільде.

"Тішуся, що й ви такої самої думки... Проте готові всім серцем прийняти червоні бандери, бо ж галичани, як ви зволили висловитись, не бики... Але ж самі визнаєте: навіть худоба розрізняє кольори. То варто й людям мати таку властивість..."

"Який ви категоричний, пане меценасе... А може, знаєте, де вихід з нинішньої ситуації?"

"Знаю: нейтралітет... Бо яка пристойна діяльність світить, приміром, мені в тоталітарній державі? Формального статиста на судових засіданнях — достоту, як електора на совєтських виборах: усе визначено наперед, а люди — ляльки у вертепі... За польського режиму я провадив переважно цивільні справи, але якщо мене просили

захищати політичних, я, не думаючи, погоджувався — як лікар, вірний клятві Гіппократа".

"І багатьох вдалося вам оборонити, пане адвокате?" — в голосі письменниці вчулася іронія.

"Жодного... Але використовував судову трибуну для протесту. Може, ви щось чули про мою філіппіку на процесі професора Тарновецького?"

"Про неї всі чули — ви тоді стали найпопулярнішим українським правником у нашій окрузі. Вашу блискучу промову на суді опублікувала газета "Діло". Про неї, напевне, знають і наші визволителі. Ви не боїтеся?"

"А що міг би допомогти страх? Зрештою, я покинув адвокатуру й працюю зараз у нотаріаті".

"Заховалися?"

"Від них не заховаєшся. Однак не маю наміру втікати за кордон. Там я нікому не потрібний".

"Ви людина честі, про це всі знають. Але відвага ваша зумовлена ще й тим, що ваша дружина єврейка..."

"Може, й так... І я готовий, якщо виникне потреба, віддячитися їй своїм життям. Всіляке може трапитися, час на часі не стоїть..."

Ірина Вільде промовчала, спостерігаючи за Сальомеєю, яка, зціпивши губи, слухала розмову мужа з письменницею. По хвилині Вільде промовила:

"Я думаю, що чутки про репресії в Совєтському Союзі значно перебільшені..."

"Так сказав колись Марк Твен. І ми, як і він тоді, ще залишаємося живими. Та я знаю те, чого не знаєте ви... На початку тридцятих років до уряду Муссоліні надходили листи від італійського консула в Харкові з повідомленнями про голод в Україні та про масові розстріли. Польські правники про це потроху дізнавалися. Перебільшень не було, були страшні факти... Нині ми полегшено зітхнули після польського панування, та незабаром цим самим схлипом почнемо задихатися... За польської окупації жив дух боротьби, у совєтській системі панує дух покори й страху... Чому Білас і Данилишин могли йти на смерть з вигуком "Слава Україні!", а на більшовицьких судових процесах засуджені повзали, каючись і обзиваючи себе скаженими собаками — від страху перед смертю, на яку так сміливо пішли галицькі хлопці? А тому, що більшовицький тоталітаризм убив дух протесту".

"Дякую за відвертість і довіру до мене", — промовила Ірина Вільде, тепло глянувши на Сальомею.

Сальомея відказала стримано:

"Ви, ласкава пані, майстерно провели дознання. Для такого вміння треба мати неабиякий талант".

"Я письменниця, — посміхнулася Вільде. — А письменник, якщо це йому потрібно для творчості, мусить перевтілюватися то в юриста, то в лікаря — в кого завгодно, навіть у негідника... А ви спостережлива й розумна, пані Сальомеє... Це властиво євреям. І українцям — теж, адже наші історичні долі вельми схожі... Ви сказали, що євреї, для того щоб вижити, мусили пристосовуватися. І ми так будемо діяти. Я готова до такої методики: вижити, зберігаючи при тому свою духовну сутність".

Вільде підвелася й заговорила несподівано фривольним тоном:

"Дякую за консоляцію. Мала намір зробити це я, але ви мене випередили, — й додала, звернувшись до Геродота: — Вас, пане меценасе, вважають у Місті еталоном порядності. Тож тримайтеся так і далі. Й не зважайте на заздрісників, — повела очима на Сальомею. — Заздрісники — нещасні люди й до того нікчемні..."

Вільде кивнула на прощання головою й вийшла з ресторації.

...Нусю зовсім покинули сили, коли вона звернула з Каштанового провулка на вулицю Скупневича й на тлі дерев Студентського парку зачервонів дах рідного дому.

Пані Емілія навіть не скрикнула, побачивши, як Нуся відкриває хвіртку й заходить на подвір’я, — мати день і ніч простоювала біля вікна, виглядаючи доню, й була впевнена, що з хвилини на хвилину Нуся ступить на поріг, ніби вернулася зі школи після занять... Емілія схопила дочку за руки і, схудлу, легку, вимучену, вклала до ліжка; Антошко стояв посеред кімнати із зів’яло опущеними руками й плакав; Емілія з докором, нібито він один винен у всіх бідах, пробурчала: "Та вже перестань флинькати за тією зафайданою Польщею, якби вона не розпалася, то й Нусеньки ти б ніколи більше не побачив..."

Нуся заснула й спала цілу добу, а прокинувшись, спитала в матері про те, що її найбільше цікавило:

"Олесь приїхав?"

"Я ходила до них, — відказала Емілія. — Й дізналася від пані Фросини, що Олесь вирішив дочекатися у Львові якогось порядку, а тоді поступатиме до медінституту".

"Може, так і краще, — зітхнула Нуся. — І най мамця нічого в мене не випитує, колись про все розповім..."

Нуся почала збиратися. Пан Антошко забідкався: та куди ж ти, ще трохи відпочинь; вона поцілувала батька в щоку й зацитькала: я ж просила не випитувати, є такі речі, про які маю право знати тільки я; Антошко розвів руками й сказав, коли Нуся вийшла з дому:

"Най ся діє Божа воля..."

У Кориничі дівчина перебрела Прут, чайка не возила, й подалася у Залуче до плебанії отця Гаяна, сподіваючись побачити референтку із спеціальних доручень ОУН — дочку священика Зеню Левицьку. Застала й уважно слухала її розпоряджень.

"Залишатися в Місті тобі не можна, — говорила Зеня. — Комуністи викажуть усіх оунівців, які вернулися з польських тюрем... Негайно допитайся у Багінсбергу до Думенкопфа, в нього явочна квартира... а–а, ти вже знаєш про нього... Колоністи готуються до репатріації в Німеччину, голова Спілки галицьких німців Макс Рафайзен виробить тобі документ фольксдойчерки... Таких, як ти, там буде чимало... Я ж залишуся у підпіллі, й ти будеш підтримувати зі мною зв’язок із закордону. Прощавай... Вірю, що недовгою буде наша розлука..."

Професор Тарновецький готував групу фольксдойчів, виробляв у Рафайзена фальшиві документи й розміщав прибулих по квартирах. Перша партія німецьких колоністів мала виїхати до Німеччини в січні.

Перед від’їздом Нуся попрощалася з батьками, й промовив до неї Антошко:

"Десь там Казьо перебуває. Як зустрінешся з ним..." "Казьо мене мало обходить", — різко відказала Нуся. Після її відходу в домі запала така тяжка мовчанка, ніби щойно мерця винесли. Антошко сидів у фотелі, закривши долонями обличчя, й шепотів сам до себе:

"Де б не проклався кордон між Польщею і Україною — по Дніпру, Збручі, Сяну чи навіть по лінії Керзона, — завше він проходитиме через мій дім, розпанахуючи його навпіл..."

Розділ одинадцятий

Нагріті літом осінні вітри звіялися з долів до карпатської гряди; вони остуджувалися у тісняві смерекових пущ, полишаючи рештки тепла біля розпазурених кореневищ, у виворотнях і бездонних пропастях, на дні яких сріблилися заспокоєні осінню ліниві струмки, що доганяли одні одних і, зливаючись у широкі бинди галасливих потоків, впадали до Черемошу.

Від останнього осіннього тепла набухала чатинна повсть, у ній потавали ноги, ставало важко йти, й жаб’євський війт Петро Шекерик, продершись крізь хвойну гущавину, опинився нарешті на белебні Льодової Баби, яка розігнала увсебіч на видолини, що з обох боків обступили її підніжжя, Чорний і Білий Черемоші.

Й здалося цієї миті Шекерикові, що зайшов він у потойбічний світ, де зберігся ще ніким не порушений дух старовіку, й не чутно було тут ні владних перемін, ані подиху зачаєних небезпек, що їх принесла у надпрутські доли війна...

З гірського тунелю вихоплювався в подовгувату долину Чорний Черемош, а з піднебесної Дземброні вибігала збитошна річка, що обмивала Скарби, присілок Бистреця, вливалася вона до Черемошу з переможним шумом, начебто не вона в Черемош, а він у неї впадав... А з похилої скарбської царини дивився на вічне змагання гірських сил критий гонтом двовежний теремок, й здався він у цю хвилину жаб’євському війтові неприступною фортецею, над котрою у потойбічному карпатському світі не владна зла сила, яка вигнала його з дому шукати захисту в захованій у горах віллі співця Гуцульщини — характерника Станіслава Вінценза.

Й немов нічого тривожного не лучилося на світі: незворушний спокій витав над Бистрецем, й здавалося Шекерикові, що часу тут не існує, що неторканим зберігається дух правіку, що минулого теж немає, тільки теперішність — і в такому застиглому часі зринула перед ним жива картина, немов над сценою піднялася завіса...

Люта зима в Карпатах, аж липне в носі, біла габа вкрила гори, білими кутасами закосичилися смереки, й не видно на поверхні борів ні верховіть, ні гілок, й лінії просік засипані білизною — пухнаста бараниця простелилася над безмежним гірським ковчегом, і по тій бараниці до терема з двома вежами, тусуючись та галайкаючи, котиться орда засніжених колядників, перебраних за ведмедів, чортів, відьом, чугайстрів, жидів, жовнірів і пророків у коронах; над ордою похитуються на тичках звізди, сонця, місяці й голови допотопних звірів — то допадає до вілли карпатського співця Вінценза новорічна маланка, щоб під Василія налякати химородника й завіншувати, аби йому краще зародило, ніж торік; а по горах то тут, то там волає трубний звук трембіт, щебет скрипок, лунають голосні сміхи й теленять колядки про предвічного Бога; від пострілів з пістолів дзеленькотять вікна в теремі, сиплеться сріблом звук дзвіночків, тупотять ноги, скриплять чоботи у дворі; скарбникберeза Петро Шекерик бере високу нуту, й заводить маланка старосвітську колядку, що відлунюється в бескеттях:

Ой ішли туди дев’ять купців,

Дев’ять купців — самі молодці,

Ой ішли вони і спиталися

Доброго ґазди — ґречного пана,

Ґречного пана, пана Станіслава:

Ой ми знаємо, що ти дома,

Що сидиш собі по кінець стола...

Пан Вінценз широко відчиняє двері терема, впускає маланку до хати; пані Ірина зі служницею виносять полумиски з голубцями, будженицею, банушем, пан Станіслав наливає в пугарі горівки, перебраний тлум випиває, дякує й починає представляти панові дійство з ангелами, Юдою і трієцарями; новорічний гомін розлітається понад горами...

Чи було таке? А було!.. Та інша картина відслоняється перед Шекериком: на белебень Льодової Баби виходить з недеїв дід Іванчик.

Давно вже покійний Шекериків дід з Голов — старий ворожбит, забобонник, знавець найсокровенніших заклинань, знахарських примівок і зловісних наслань на недругів — вийшов з бистрецьких пропастей і став перед своїм наймолодшим онуком достоту таким, як був у Петровому дитинстві: довговусий, з поораним ритвинами обличчям, в чорному ширококрисому капелюсі з павиним пір’ям за околичкою й довгополому байбараку, защінканому під шиєю червоними кутасами, взутий у грубошкірі постолі із загнутими уверх рийками та з мосяжною барткою в руці.

Стояв він мовчки, наче дивом дивувався, що цей колись допитливий хлопчина, який переймав від діда, немов молитви, розмаїті повір’я, найнеймовірніші старосвітські перекази, легенди та басні, відчуживши від родимих вуглів найстарішої в Головах гражди, прилучився до вищого світу, став послом до польського сейму, знакомитим письмовцем, який видавав у самого Гнатюка записані від старих гуцулів оповідки про опришків, а ще й гуцульські календарі складав, був обраний війтом у Жаб’ї, проте не відцурався від народної ноші, ані від мови, хоч усе своє зріле життя приятелював з великими ученими із панського світу — Станіславом Вінцензом та Гнатом Хоткевичем, в красноїльському театрі якого грав Довбуша; був теж бажаним гостем у Франка й Коцюбинського, коли вони літували у Криворівні... Довго стояв мовчки перед Петром Шекериком дід Іванчик і врешті заговорив до внука,

запитуючи про те, що його найбільше цікавило: чи сповнив він свою обітницю, яку дав дідові, коли ще вчився у головського вчителя Луки Гарматія — напишу, мовляв, діду, про вас велику книгу, щоб і наші нащадки мали змогу пізнати вірну правду гуцульського старовіку...

Й відказав Шекерик дідові, що книга майже готова, але як нині її уберегти, коли настав такий час, що старосвітські оповіді за крамолу вважають, — хіба що вдатися мені до святотатського вчинку, який диявольську силу дає; ви на нього колись важили, діду, та не зважилися, злякавшись небесного прокляття.

...Був дід Іванчик завзятим мисливцем, умів бистрооко цілитися у звірину чи в птаха, й падали до його ніг цапки, олені, ведмеді, навіть орла знімав з небесного зеніту. Встеляв шкірами долівки усіх клітей гражди, опудалами яструбів та пугачів обставив світлицю, на стінах пишалися оленячі роги, впираючись крученими гілками аж у стелину, а зі сволоків шкірилися зубаті пащі вепрів, лякаючи Іванчикових гостей, які у дні престольних празників приходили до нього на балюнок.

Та всього цього було дідові мало: чорна заздрість його душила, коли згадував, що живуть у Головах ще знакомитіші за нього мисливці — Джинда і Бурдей; їхня слава не давала Іванчикові спокійно спати, й задумав він диявольської сили запосягти. Й коли перед Великоднем приймав від священика святе Причастя із золотої ложечки, — не ковтнув оплатки, сховав під язиком, щоб потім закласти Боже Тіло в патрон і вистрелити в розп’яття...

Підніс священик цілувального хреста до його уст, та не схилився над ним Іванчик, й постала перед його очима щедра лісова здобич, яка уславить грішника не так користю, як славою першого в горах мисливця, наділить його незмірною силою, орлиним оком і готура слухом... Він побачив себе велико сильним у тілі, та водночас відчув, як ослаб його дух. Повів очима по людях, які півколом клячали перед престолом, і втямив, що всі вже бачать його задуманий гріх. Глянув на іконостас: Матір Божа плакала, і прошепотів Іванчик покаянну молитву

— яко Юда, яко разбойник ісповідуюся тобі — а тоді прийняв Причастя і втішився чистотою своєї душі, на яку щойно насувалася чорна тінь святотатства.

Але ж бо гей, — подумав Петро Шекерик, все ще від поганих роздумів стовбнем врослий у кам’янистий кряж, — скільки то люду нині на схожий гріх наготовилось, щоб приспособитися до диявольської сили, яка із студених земель Гога і Магога прикотилася в Галицький край, і як радітиме червоний диявол на високому пекельному троні, коли той люд, свій дух тратуючи й достаток зрадою заробляючи, наготовиться святе Причастя на олов’яну кулю перемінити... Але як уникнути рятівних спокус і звідки взяти сил для порятунку честі?

Він вивільнив ноги із кам’янистої жорстви й потупотів схилом униз, наче втікав від поганого наслання, перебіг кладкою через Черемош, залишивши позаду лютий Бистрець, що несамовито ревів, ніби сердився на Шекерика чи то на весь світ, загрожений святотатним гріхом, й затермосив дзвоником, що висів на брамі обійстя Станіслава Вінценза.

Пан Станіслав, почувши дзвоник, вибіг на веранду, мовби давно чекав, перебуваючи у невіданні, хоча б якогось гостя, тихо скрякнув і потупцював через подвір’я до брами. Відчинив і сторожко дивився на Шекерика, чекаючи від нього лихої звістки, бо добрих тепер ніхто не сподівався. Гість мав стурбований вигляд, довго мовчав і врешті запитав з острахом:

"До вас ще не приходили?"

"Ще ні, — відказав Вінценз. — Та й маю надію, що в такі незвісті..."

"О, вони всюди доберуться — як таргани... З Жаб’я, Косова й Міста позабирали ночами багатьох — урядовців, просвітян, стрілецьких комбатантів, промисловців — як поляків, так і українців... Й ніхто не вернувся... Вчора до мене в сільську канцелярію прийшло четверо — у

шкірянках, в круглих кашкетах з гудзиками на чубках, випитували про настрої в селі. Пильно оглядали приміщення й міряли мене очима, ніби хотіли запам’ятати мій вигляд. Питали, чи я знайомий з вами, я сказав, що всі у горах вас знають, на що один промовив глузливо: "Рибак рибака відіт здалєка", і ще зауважили, що на будинку тимчасового комітету немає державного прапора. Я виправдовувався, що червоної матерії ніде дістати, на що один пирхнув: "При бажанні будьяке полотно вифарбував би у власній крові"... Мова про кров тяжко мене зажурила, я зрозумів, що приходили вони до мене неспроста..."

Вінценз узяв Шекерика під руку, завів до світлиці й мовив скрушно:

"Я міг ще встигнути перейти кордон, та подумав: хто мене шукатиме в бистрецьких ізворах... Та якщо випитували про мене, то знайдуть..."

"Ви, може, посміється з мене, — промовив по хвилі Шекерик, — коли скажу, що вірю в наші замовлення... Тож водно повторюю собі в думці: пропади від мене, нечиста сило, в тарапати незвістенні, щезни, як дим від вітру, як роса від сонця..."

"Замовлення й молитви не допомагають, пане Петре. Вони лише заспокоюють..."

"Неправда ваша, пане Станіславе. Ви добре знаєте наші звичаї й вірування — як учений. А в мені вони, мов кров, пульсують... Доки люди молилися сонцеві, доки вірили у ворожбитські примівки, доти чулися безпечно, як звір у лісі, як птаха в повітрі. А ми забули старосвітські обичаї та й почали збавлятися так, як правічні ліси, ушкоджені людською рукою".

Вінценз посміхнувся, й від тієї усмішки гейби повіяло у світлиці літнім леготом, й жура в мужів принишкла. Пані Ірина подала на стіл обід й бутельку з порічняковим вином поставила; господар налив вина в

пугарі, повернув розмову в інший бік і запитав про таке, що могло здаватися зовсім маловажним у нинішньому дні:

"Чи ви, Петре, закінчили писати свого "Діда Іванчика"? Бачу, що ні — ще живете його способом мислення. Я щиро хотів би, щоб ви завершили ту книгу. Бо прийшла у наш світ орда, яка хоче викорчувати з людської пам’яті, з самої підсвідомості відвічні традиції, звичаї й закони. І всі ті молитви й заклинання пропадуть, ніби їх ніколи й не було... Й забуде світ про наш дивний край... Ну що знали б ми про стародавній світ, якби не "Іліада" і "Одіссея"..."

"Ще трохи — і завершу", — відказав Шекерик.

"І добре заховайте. В скляну бутлю вкладіть, добре залакуйте і закопайте. Колись люди видобудуть ваш манускрипт, прочитають і стетеріють з дива, а теж зжахнуться від думки, що такий скарб людського духа міг навіки пропасти".

Сиділи якийсь час мовчки, й тривога, розслаблена розмовою про вічне, знову почала тужавіти, й двом зажуреним чоловікам не хотілося встрягати в неї.

Шекерик підвівся.

"Йду, пане Станіславе... Добре, що вас побачив, а то різні думки зментрожили мою душу. Прощавайте... Може таке статися, що більше й не побачимося".

"Не говоріть дурниць", — згіркло вимовив Вінценз і провів Шекерика до брами.

На другий день перед вечером до Шекерикового дому прибігли сусіди й залементували:

"Пана Вінценза забрали з Бистреця!"

Ця вістка приголомшила Шекерика і весь край: без Вінценза — літописця карпатського опришківства й щирого приятеля горян — гуцульський світ немовби осиротів, гейбито студені боривітри прогуділи понад горами й видули із сіл, ізворів, бескеть та полонин правічний вільний дух і збойницьку буйність. Стихли солодкі трелі сопілок, трубні голоси трембіт та щебет скрипок; припали пилом до землі весільні куряви, й стало так глухо в краю, ніби ніколи тут не гомоніла коляда, не дзвеніли пастуші дзвіночки й калатала, не лунали дівочі вівкання та галайкання чабанів на плаях, й пістолі на Мунчелі й Костричі ніколи не гриміли...

Але треба було щось чинити — а що, до кого волати, в кого помочі просити, коли весь світ зворожився? І прочував Шекерик, тамуючи тривогу в грудях, що і на нього прийде черга; і гріховно думалось йому, й ту святотатську спокусу відганяв від себе, як міг, хоч знав, що супроти диявольської сили можна встояти лише при допомозі диявола, й він запобіг би в нього ласки, якби вчинив те, чого не зважився зробити дід Іванчик...

Проте Шекерик у просвітку тверезості добре усвідомлював, що христопродавством не запосягнеш прихильності в диявола, ще дужче себе занапастиш, — лише смілива й свята людина зможе допомогти його приятелеві, й він вирішив пошукати помочі в людей.

Вдруге приманджав звіриними стежками до Бистреця; пані Ірина вже дізналася, що її мужа посадили в станіславівську тюрму, — і якби ви, пане Петре, вдалися до когось впливового, чей такі в нас є: кажуть, що Петро Франко при советах у фаворі ходить, а може, хтось із письменників, всі ж бо приятелювали із Станіславом...

Й Шекерик при цих словах аж стрепенувся, пройняла його рятівна думка: найбільшою пошаною втішається нині в Місті письменниця Ірина

Вільде, а він з нею знайомий: на храмовому празнику у Криворівні сиділи вони разом за столом у гостях у сільського пароха й жартували за чаркою...

"Ви, пане Шекерик, геть на Довбуша схожий... Певне, за вами молодиці пішки ходять, ви ж такий бравий, що ніяка перед вами не встоїть".

Петро з охотою прийняв комплімент від відомої письменниці й по–парубоцьки відпалив, а Вільде на його жарт сміхом пирснула, й очі в неї засвітилися.

"А ви б устояли?" — примружив око Шекерик.

"Хтозна... Але ж я не попадя з Хоткевичевого роману", — відказала Вільде.

Згадка про знайомство з популярною письменницею не сходила із Шекерикової голови, й він врешті зважився завітати до неї. Вільде його впізнала, була привітною — може, згадала фліртову перемовку з ним на празнику, та по його стурбованому вигляду втямила, що гостеві не до фліртів. Шекерик вийняв із тайстри оправлену в коленкор книгу й подав її письменниці.

"Може, ви її й читали, це "Правда старовіку" Вінценза".

"Як би я могла таку книжку не прочитати? — подивовано відказала Вільде. — У мене вона є... — Взяла книжку з рук Шекерика й додала: — Така сама, видана у варшавському видавництві "Roj". Але чому ви..."

"Вінценза заарештовано".

"Господи! — зітхнула Вільде. — Та за віщо? Як можна таку людину в тюрму запроторювати? Таж його весь світ знає..."

"Допоможіть, добродійко", — прошепотів Шекерик.

Ірина Вільде довго й мовчки гортала книжку й промовила врешті:

"Залиште її в мене... Ви у добру годину прийшли. У Львові зараз перебуває польська письменниця–комуністка Ванда Василевська. Вона запрошує до себе галицьких письменників для знайомства. Я вже отримала запрошення... Повірмо, що Господь цього разу буде до нас прихильний..."

...Ванда Василевська намагалася втримувати на устах приклеєну усмішку, сама ж була худа й темна на обличчі — вся ніби просякла комуністичною ідеологією... "Така достоту, як "Короткий курс історії ВКПб", — подумала Ірина Вільде, слухаючи її райдужну промову про визвольний похід Червоної армії в західний край, про нечувані здобутки промисловості в Союзі та про заможне колгоспне життя. Вона закликала до самовідданої праці галицьких письменників, які у розкішному залі притишено слухали відому польську революціонерку. І вже вони знали, що всі як один мають стати речниками комуністичної партії і всі свої духовні сили і талант присвячуватимуть величній побудові соціалізму. І нічого іншого!

Й сталося те, чого зовсім не сподівалася Ірина Вільде, слухаючи патріотичну й завчену промову представниці нової влади. Закінчивши промовляти, Василевська поминула поглядом вірних радянській владі Петра Козланюка та Ярослава Галана й звернулася до Ірини Вільде — хай би вона — безпартійна і не заангажована в політику — висловилася з приводу славетних перемін у Галицькому краю.

Вільде підвелася й сказала таке, від чого присутні в залі боязко опустили голови й підвести очей на представницю влади не сміли: та чи ж наївна Вільде ще не знає, що їй належиться тільки схвалювати й одобряти? Як посміла?

"Шановна товаришко, ми готові до лояльної праці на письменницькій ниві, та не всі наші літератори на цьому зібранні присутні. Немає тут видатного польського письменника Станіслава Вінценза. Ви, можливо, про нього ще нічого не чули, тому я принесла вам його книгу, яку в Європі вже переклали на кілька мов. Вручаю її вам. Роблю це для того, щоб ви прочитали й вирішили, чи може такий письменник сидіти в радянській тюрмі..."

Ніби смерч провіявся по залі й пригнув людей — ніхто не смів і слова вимовити, поки не зреагує на питання письменниці Ванда Василевська. Вона ж, затримавши на мить пронизливий погляд на Ірині Вільде, врешті примусила себе надіти на обличчя доброзичливу маску й промовила: "Дуже добре, що ви мені про це доповіли — наша влада молода й від помилок не застрахована. Я зацікавлюся цією справою і повідомлю вас..."

За два місяці Вінценза випустили з тюрми. Перед тим як виїхати до Швайцарії, він зайшов до Ірини Вільде подякувати їй і дізнався від неї, що Петра Шекерика заарештовано й нічого про нього не чутно. Вінценз поїхав у Жаб’є до Петрової родини: дружина Параска й дочка Анна сказали, що Шекерик встиг закінчити книгу про діда Іванчика й надійно її заховав.

Бричка мчала з Рунгур до міського залізничного двірця. Пані Ірина, від нервової напруги втомлена, дрімала, а пан Станіслав не міг позбутися згадок про пережите в тюрмі. Чи боявся? Здається — ні, бо не почував себе ні в чому винним. Тільки один раз пройняв його смертельний жах...

Після чергового допиту слідчий перевів в’язня через кімнату, в якій на столі лежали десятки, а може, й сотні пар окулярів. І Вінценз, зрозумівши, що його чекає за дверима цієї кімнати, зняв свої окуляри й кинув на стіл.

Бог милував... Бричка звернула з Печеніжинського тракту на Торговицю й помчала вулицею Скупневича на станцію... Біля воріт будинку, що притулився до Студентського парку, стояв колишній машиніст бляхар Антошко Дзівак, він повертав голову то в один, то в другий бік, когось виглядаючи... Так він стоятиме завжди, поки буде жити в Місті, чекаючи на дітей своїх.

Вінценз не впізнав його. Та він і не роздивлявся. Пані Ірина дрімала, притулившись до його плеча, а пан Станіслав у думках прощався з рідним йому краєм Шекериковою молитвою:

"Молюся й кланяюся тобі, моє праведне Сонечко, за те, що благословляєш своєю доброю ласкою наші гори. Дозволь знову уздріти завтра твоє світле праведне лице. Зійди до нас і допоможи нам добре діяти — во віки віків..."

Знав, що сонце зійде для нього у найкращій країні світу Швайцарії, та найріднішого Карпатського краю ніколи йому не забути.

Розділ дванадцятий

У вівтірок Торговиця не чекала, поки Гаврилко, похміллям приспаний, добре виспиться й відчайдушно почне позіхати, попліскуючи долонею по губах, а від того ритмічно перериваного позіху забрешуть пси по обійстях, й з Воскресінець обізвуться голосисті когути — на Торговиці базарний день сам, без нічиєї спонуки, прокинувся разом зі сходом сонця.

Гаврилко, як і належиться буднього ранку, швидко спорядився, бо й на нього, як і на всіх мешканців кварталу, чекала невідкладна робота. Він викотив з–за рогу хати тачку й потрутив її провулком до сусіда Олеся Шамрая, щоб забрати в нього дерев’яних потвор, нікому й самому Олесеві не потрібних. Може, хтось на базарі на них полакомиться: замість опудала на просяній грядці поставить або до псячої буди, немов

на пострах злодіям, прив’яже, а може й таке бути, що їхній лик ще й донині комусь милий... А коли так, то хай собі хоч поміж образами на покуті приміститься, що Гаврилкові до того, аби лишень якийсь гріш на пугар горілки в його долоню капнув...

Олесь уже й забув про свою згоду віддати Гаврилкові дерев’яних божків, які йому давно збридилися, хоч з якою увагою витісував їх колись у хвилини вільного часу... Однак тоді, коли Гаврилко їх доправлявся, відчув ураз Олесь, що вони не мертві — живуть своїм прихованим життям, мов ховрахи у зимовій сплячці, й, вилаштувані в ряд під повіткою, набираються сил для реваншного маршу. Тож з охотою вирішив їх позбутися й ні словечка не вимовив, коли сусід, немов то його давня власність, вкидав буздиганів одного за одним у тачку і, вдоволений таким набутком, погуркотів з ними на вулицю без дякую і будьте здорові.

Й ніби просторіше стало Олесеві на душі: аж тепер збагнув, що те прокляте минуле він добровільно приволік до своєї домівки, не маючи сили від нього відірватися, наче воно навічно приросло до нього, — й ось нарешті вивільнився й позбувся Олесь нав’язливої уяви, буцімто потвори його підслуховують, контролюють і погрожують; він нарешті зміг з гідністю згадати свої найтяжчі пережиття і знаходити в них не лише чуже зло, а й випробувану власну честь та гордість за свою довголітню терплячість й непоступливість і втішитися спогадами, а не лише від них страждати.

Глянув на подвір’я пана Геродота й пошукав очима свого сусіда, немов сподівався знайти в ньому спільника й однодумця — у своєму новому становленні.

Пан Корнель, як завше вранці, зсутулений та пониклий, сидів на порозі веранди — і втямив Олесь, що сусід і досі перебував з невідступним своїм минулим, не вивільнений від нього, ним утруджений, безсилий скинути з себе тягар пережитого, — й тому не квапився ділитися з ним власною полегшею... Й, мабуть, через те, що

своїм несподіваним душевним просвітленням, яке завітало до нього, коли він позбувся знаків неволі, не смів поділитися із пригнобленим своїми згадками сусідом, стан його одужання почав знову затьмарюватися: на нього насувався найжахливіший спогад, з яким перебувати в парі ставало йому невміч.

Олесь вихопився із свого подвір’я, немов з обгородженої колючим дротом табірної зони, й понесли його ноги на колишню волю — до Студентського парку, де явилася йому рятівницею чорноволоса кучерява Нуся, й він утямив тоді, що на тій волі має вірного друга...

На тій волі після випускного котильйонового балу він пізнав не ефемерну мрію, якою досі була для нього панна Москалівна, а живу земну дівчину, в котрої карі очі, носик з цяточками веснянок, чорне, як смола, волосся, що пахне чебрецем; сповнений жаданням заволодіти нею, він уперше відчув тут незбориму жагу життя, а потім, за багато літ, пізнав її — й пив, як воду, дихав нею, як повітрям...

Та зчахла Нуся, згасла, немов пасхальна свічка, й на цьому місці не залишилося по ній навіть сліду. Під липовою стіною Студентського парку стоїть чепурний будинок Антошка Дзівака, й живуть у ньому чужі люди, а господарі навіки пропали в Сибірах...

Й Олесеві батьки теж десь там загинули... Почуття провини й досі не згасає в Олеся, і в Нусі не згасло б, якби жила; ми обоє винні, — стогнало каяття в душі Олеся, — але чи б не каявся я в стократ тяжче, якби не вчинив так, як сотні, тисячі, мільйони наших людей, і чекав у безпеці ласки Божої? А чи прийшла б та ласка без нашого чину — та ні — без жертв ще ніхто свободи не здобув...

І зринув у думках Олеся інший спогад: йому дозволено вернутися із заслання до Міста, судимість знята, невільники, які вижили у концтаборах, поприходили на свої обійстя. Олесів дім ніби чекав на нього — занепалий, на подвір’ї бур’яни, на даху дереза, грибок з’їдає

стіни, а гімназійного педеля Штефана Січкарні і його господарної жони Фросини немає, щоб дали домівці лад. Однак Олесь не має права зайти до неї, він оббиває пороги міського уряду, та дозволу на вселення не дістає: ви не маєте документа, що цей будинок ваш, і заповіту на спадщину не маєте... Та врешті хтось йому радить звернутися до голови Міста, й Олесь добивається прийому...

На нього, не підводячись з–за урядового стола, неприязно позирав розтилий чиновник з непроникним, мов фаянсова тареля, обличчям. Нічого в нього не доб’юся, — скрушно подумав Олесь, — треба просити, а він на таке не здатний; проте щось знайоме проблисло у фізії чиновника, Олесь з надією пильно до нього придивився, чиновник полохливо змигнув очима, намагаючись уникнути погляду відвідувача, та приховати від Олеся знайомі йому риси обличчя не зміг...

Та це ж Іван Ферлей — невже то він головує в Місті? Ферлей боїться бути впізнаним; не відводячи очей від паперів, каламарів і бібулярів, він кидає зверхньо і з гнівом: "Вселяйтеся, я дам розпорядження..."

Ця згадка наближає щораз то ближче найстрашнішу, й Олесь хоче втекти від неї світ за очі. Рятує його базарний галас, що долинає з–за дощаного паркана, він іде навмання у глиб кварталу, щоб загубити серед торговища упертий спогад, який нахабно насувається на нього, немов жорстокі очі слідчого енкаведиста.

Олесь увійшов на залюднений строкатий майдан, і галасливий, метушний кольористий світ витіснив з його душі каламуть моторошних згадок.

Базар заспокоював, поглинав, не відпускав, базар не хотів, щоб хто–небудь, увійшовши в його вир, зостався вільним у своєму окремішньому світі. Олесь завше почувався тут комфортно, все його цікавило, дотикалося до нього, обплутувало незримими вужівками, мов аркан бранця, він завше був міською людиною, й недалекі воскресінецькі

толоки із забавами сільських хлопців — з їхніми хвостачами, перескічками, свинками — не манили його, здавалися простацькими, банальними, а тут чого тільки не побачиш і не почуєш... То штудерні загадки міського шахрая з наперстками, то галасливого картяра — чорна виграє, біла програє!, то оповіді базарних базік, які геть усе знають від Адама і Єви до королівського весілля у Великій Британії; тут почуєш витворну лайку тлустої перекупки — від її благословінь у чистій воді не відмиєшся; тут поважні гірські ґазди стоятимуть мовчки хоча б цілу вічність біля своїх килимів і ліжників, бо навіщо їх захвалювати, коли схожого дива ніхто з містян виткати ніколи не зуміє; тут збанкрутілий крамар до хрипоти закликатиме до стома кіньми зношеної залізної сарсами, запевняючи покупців, що підкови в нього мало що не золоті, а ухналі з нержавіючої сталі; тут циганки хапатимуть тебе за поли, обіцяючи вгадати твою срібну долю, а базарні злодійчуки будуть прошмигувати між твоїми ногами, коли побачать, де і що погано лежить...

Олесь зупинився перед яткою з пірамідами білих, мов прафіна, спасівок — не для того, щоб, вторгувавшись, купити їх, а щоб послухати вельми цікаву розмову двох підстаркуватих жіночок, які за його спиною молодість згадують, — їм здавалося, що вони шепочуться, а почути їх можна було аж біля Крупникового млина.

"Як собі пригадаю, — півторила одна, — кинув він мене між кущі у траву, гейби мав мене за околота, а було це на Грушівському перевозі, й почав мене товкти, ніби ціпом сніп невимолочений, і так мені файно стало, що я аж заспівала. І відтоді кожного разу під час цієї роботи–то співаю, то вівкаю, як та дівуля на весільних заводинах..."

"Тому то ти аж трьох чоловіків поміняла й жодного нині не маєш, — хихикнула друга із заздрістю, щоб такої втіхи, щоб аж заспівати, не довелось їй ні разу зазнати. — Що вмієш добре вівкати, то ще повірю. А як співаєш — не раз уже чула: як затягнеш у церкві "Господи помилуй", то дяк замовкає, а по селу всі пси виють, як ті вовки на місяць. Тому й чоловіки від тебе втікають..."

"А хіба ліпше, кумо солоденька, — огризнулася перша, — як ти не те що співати, а й повітря по–людськи випустити не вмієш... Не година–м терпіти тих, що ні з глови мови, ні з дупи перду..."

"Базійкай собі, що забагнеться, але скажи мені по правді, під ким ти нині співаєш, коли вже третій хлоп від тебе втік. Хіба що під тими сторонськими огирями, з якими волочишся по зарінках, як та лахудра..."

"Говори собі свеї... Може, я й лахудра, пречінь чоловіка не маю, але признаюся тобі, як на сповіді: ще й дотепер деколи пам’ять трачу..."

"Агій на тебе, безстиднице, дав би тобі Бог здоров’я!"

Олесь оглянувся: чи ж то не панна Ганя і пані Аделя повставали з ліжок і, як колись, посеред вулиці пліткують?.. Та ні, зовсім не знайомі ці жінки, але які подібні! Видно, в Місті живе ще прадавня традиція базарних інтермедій...

На краю майдану, від зарінку, сидів за розставленим на землі старовинним мідним посудом — мидницями, збанками та чашами — старий, як і посуд, чоловік, певне, колекціонер, і говорив сам до себе, незважаючи на людей, які байдуже його минали, вів він цікаву мову про стародавні часи, бо й належиться таке оповідати антикварові:

"А чому, гадаєте, Карло XII програв битву під Полтавою? Війська мав замало? Та де! Зв’язався на свою голову з козаками, а ті у нього коней крали і циганам продавали... Отаке–то..."

По хвилині почав він з іншої бочки:

"Як за першої війни воював я на італійському фронті, то в костьолах таких пань бачив, що лишень цьом та й люлю! Довгі сукні землю коронками замітають, а в нас що? Прийде фіфа до церкви у такій

короткій спідниці, що як вклякне, то, вибачайте, дупу видно, а ксьондз на те дивиться й ніц не каже..."

Ще трохи помовчавши, теленів далі:

"У молодості бував я в Познані. О, там дами ходять, мов рибки пливуть, лиш поплавцями перебирають... А наші молодиці так розбехкалися, що задницями волочать землю, ніби тачки тарганять за собою... Тому–то у нас не так діється, як у них..."

Олесь довго блукав базаром, у міський світ занурившись і про все забувши. Й добре йому було на такому відпочинку, та враз постало перед ним його власне минуле життя, якого він хотів позбутися. За столиком, на якому гуцули бриндзу продавали й пішли собі, розпродавши, розмістив дерев’яні буздигани, рядочком виставивши, ніхто інший, а сусід Гаврилко й пояснював зацікавленим, кого та чи інша коряжина зображає, а люди обступили столик, бо такого товару на Торговиці ще не бачили.

"Це Сталін, прошу пана... То Молотов, це Калінін, а той — то вже Берія... А ще маю кілька безіменних, їх же було в нас мільйонами".

"Што–то нє похожіє, — підійшов до столика якийсь москаль і, сумніваючись, обмацував то одну, то іншу фігуру. — Морди протівниє".

"Бо такі в них були пики, — впирався Гаврилко. — То лише на портретах художники їм фізії підмальовували".

"О, то в тебя сдесь всьо політбюро!" — захоплено вигукнув інший, і на голос його почала сходитись до столу базарна москальня.

Приглядалися, обмацували, а деякі зітхали побожно: "На самом дєлє — Сталін, отєц наш родной нєзабвєнний... Ну а ето чєм нє Молотов —

такой серйозний, в очках... І дєдушку Калініна по бородкє опрєдєліш... А как етого не узнать: Берія! Сволочь, канєшно, но наш..."

За мить потвори були розпродані, й Гаврилко, навіть не помітивши Олеся, йшов з базару з набитою грішми кишенею й говорив сам до себе, сміючись:

"І в думці не мав, що тих падлюк у нашому Місті ще стільки залишилось!"

Вийшов на Каштановий провулок і, ні миті не вагаючись, завернув до Малгосиної кнайпи.

...Пан Корнель бачив, як Олесь нервово розщепив хвіртку, прудко вийшов на вулицю, немов хотів когось наздогнати, й подався в бік базару.

"Втікає від себе самого, — подумав Геродот. — Й не може втямити, що від себе не втечеш. А я вже те збагнув і кажу всім і собі самому: огляньтеся на пройдену дорогу, бо, не побачивши її початку, кінця не уздрите..."

Й тоді увірвалося в його пам’ять тривожне питання Сальомеї — таке болісне, що як те серце не трісне, не розірветься, кров’ю не бризне: зґвалтував пана Корнеля несамовитий туск, якого вгамувати ні колись, ні тепер не мав сил.

"Що буде з нами, Корнелю?"

Мабуть, для того, щоб біль злагіднів, у мозок радника всмоктувалась рятівна думка — не один він приречений на страждання. Напевне, й Олеся так само питала Нуся, може, й не раз, та на нього вони обоє могли однаково відповісти, бо однакова небезпека чигала на них — від того самого ворога. А в Корнеля із Салькою інакше склалося: там, де він

плекав хоч якусь надію на порятунок для свого люду, — на її родаків і на неї саму зачаїлася смерть, й Геродот лише одне міг порадити своїй коханій: ходімо до прелата Русина просити для тебе вихрещення... Та не сказав він цього: Сальомея щойно вернулася із синагоги, в якій весь день суботній випрошувала у всесильного Яхве порятунку для себе й для родини, яка її зреклася за зраду того ж Бога... Та іншого вона не знала, й блюзнірством здавалося їй благати порятунку в Мученика, якого її предки розіп’яли, накликаючи при тому на себе найтяжче прокляття: хай кров його впаде на нас і на дітей наших!

І збулося воно, і ніхто того прокляття з юдеїв ніколи не зніме. А яка ж то загроза таїлася в особі розіп’ятого, що так збоялися його євреї; нині на смерть ідуть вони покірними процесіями й марно через той проклін гинуть, та невже було б гірше, якби в той фатальний п’ятничний день, за Пилата, викричали гебреї волю не Варавві, а Ісусові?

Пан Корнель чув, як обпікає його груди гаряче дихання коханої, а на її лівій руці жовта пов’язка із зіркою Давида, а на крамницях й установах написи "Juden verboten!" , а на Скупневича гримлять ковані чоботи окупантів, а євреям ходити тротуарами суворо заборонено — тільки серединою вулиці, немов худобі; Корнель дихає разом із Сальомеєю, він навіть не уявляє, що може залишитися без неї, він готовий піти з дружиною на смерть, та хто з юдеїв впустить християнина до спільної могили, хто дозволить змішатися навіть пролитій крові вічних супротивників, які, втім, мають одного Бога... Й говорив Корнель Сальомеї те, у що сам не вірив: мусимо померти разом. Так, напевне, говорив і Олесь до Нусі, й обоє вірили, що так станеться, на це дозволяє їм розіп’ятий Мученик. Але Яхве не впустить разом Корнеля й Сальомею у потойбіччя — навіть за ціну життя...

Пан Геродот цієї миті, як і кожної хвилини, відколи немає на світі Сальомеї, хоче побачити її останню мить — той найкоротший відтинок часу, протягом якого куля долає віддаль від чорного дула до білого чола; що могло продуматись у ту найкоротшу мить за чоловим білим заборолом: усе життя чи тільки мить страху? Як про це дізнатися, а

довідатись повинен, щоб хоч у цей секундний мент бути з нею разом — мусить Корнель пережити той шматочок життя бодай в уяві...

Боявся Геродот того моторошного видива, мабуть, ще й тому, що про нього не зможе нікому розповісти, а було б ще страшніше — якби міг... Таку останню хвилину пережив Олесь, пан Корнель знає про це, але теж боїться Шамрай про те оповісти. Певне, той страшний спогад вічно товчеться в його мозку, й він відганяє його, лякаючись ще раз уздріти смерть.

І я теж боюся її побачити? А це ж так легко: один ривок, один момент...

Не питаючи в господаря дозволу, Олесь відчинив хвіртку радникового обійстя, підійшов до сусіда й сів біля нього на поріг веранди.

Напевне, вони обидва перегукувалися думками, коли Олесь утікав від себе, пробуючи забутися серед базарної метушні, а Геродот на порозі веранди покірно ждав на себе самого. Були в них різні долі, та на обох чекала однакова неминучість — ще раз побачити смерть...

Й заговорив пан Корнель, коли мовчанка затяжіла над ними, немов наготовлена розсипатися льодом градова хмара:

"Кожного разу, коли підходжу до дзеркала, згадую філософему Сковороди: "Пізнай себе самого" — і думаю при тому, що ту людину, яка дивиться на мене із задзеркалля, я найменше знаю... Й боюся, що, як нарешті пізнаю її, непам’ять забере в мене назавше той набуток..."

Олесь мовчав, немовби давав змогу Геродотові віднайти слова, які б пояснили фатальність таємниці останньої миті життя.

"Ми боїмося уявити те, що належить тільки нам і про що можна розповісти лише Богові, — продовжував міркувати пан Геродот. — Але чому нам така дорога людська думка — дорожча від Господньої? А тому, що Бог дає справедливу оцінку нашому пережиттю, а від людей ми завше сподіваємося приємного для нас обману. Тому я намагаюся зрозуміти життя в контрастах: не було б чорного, не знав би, що таке біле, не було б Бога, не було б і диявола, не було б життя, не було б і смерті. Тільки так можна те життя збагнути. Й поки воно ще є, мусимо хоч уявити, що таке небуття. Тим більше нам з вами, які ту смерть уже встигли побачити... Не бійтеся її згадати, Олесю, будьте мужні. Від себе нікуди не дінетеся..."

Розділ тринадцятий

Пізній вересень обвіяв холодним полум’ям столітню бучину на Високому Замку, обсмаливши на кронах соковите листя охровою паволокою, й дерева присмирніли, мов заспокоєне літами буйне парубоцтво. А слабосилі берези, споловівши, вже не втримували на гілках дрібноти, що сипалася додолу, гейби з розірваних вервечок, встелюючи підніжжя трикутниками золотих брошок, що їх ховрахи й кроти невзабарі порозтягують до своїх нір для зимової сплячки... Копець Люблінської унії, що увінчував піднебесну Замкову гору, вихоплювався із зжухлих гущавинних обіймів і, обвитий стрічкою втоптаної стежки, яка серпантиною виповзала на чолопок, квапно виносив на світову видноту червоне полотнище із перехрестям серпа і молота, подібним до важкої колодки на тюремній брамі.

Переможена гора важко осіла на дно міської чаші, втиснула своє підніжжя поміж будинки, церкви, костели й безсило застигла, впокорена кривавим маєвом прапорів, які лопотіли на дахах, банях і шпилях, ніби то орда, що увійшла в Галицький край, зухвало запишалася звитягою, якої досі не могла запосягти ні облудною наукою Погодіна, ні поразкою Костюшка під Мацейовичами, ані штиками Брусілова.

"І як так легко вдалося Москві проковтнути нарешті спорий шмат української землі, такий нестравний для імперського шлунка?" — думав Юрко Сербин, який вийшов з Кайзервальда й зупинився над прірвою Старого Знесіння.

...В’язні Берези Картузької попрощалися в Куровичах: професор Тарновецький, отець Чемеринський і Нуся подалися в бік Рогатина, а Юрко Сербин, підупалий на силі, ледве добрався через Винники до Львова. На початку Личаківської звернув у Крунярський провулок, де мешкав його стрий професор Політехніки Павло Сербин. Юрків родич, член ОУН, день відо дня виглядав братанича, дізнавшись з листа від брата, що племінник уцілів у концтаборі. Примістив його в потаємній комірці, де хлопець приходив до здоров’я цілих два тижні, дізнаючись від стрия, що сподіялося у Львові за час нової влади.

Професор Сербин приносив щораз тривожніші новини. Мало не щодня партприкріплені до міських районів зганяють людей до ринкового майдану на мітинги, й місто здригається від безперервних вигуків "хай живе!" — хто з примусу або зі страху, а дехто з ентузіазму виголошує здравиці совєтським вождям і комуністичній партії; а по ночах снуються вулицями чорні воронки з пригашеними фарами, зупиняються перед під’їздами, у квартирах спалахують світла, до арештантських авт заганяють членів польських і українських партій, просвітян, маєтних містян, власників крамниць і фабрик і везуть їх — кого до тюрем на Лонського або на Замарстинові, а до товарної залізничної стації звозять цілі родини, заганяють у паквагони — й у нічній темряві ешелони із заґратованими вікнами тягнуться на схід.

Короткочасна ейфорія з приводу розвалу ненависної санаційної Польщі швидко згасала, й лише щоденні мітинги на Ринку могли справляти враження благоденства; народ все більше переконувався в тому, що чутки про голод, людоїдство, масові арешти й розстріли в совєтському раю відбувалися насправді; ілюзорна віра в те, що гірше, мовляв, не буде, мінялася тривожним очікуванням лиха, кожен ранок на волі здавався містянам святом, а порожні крамниці й довжелезні черги

за провіантом спородили в народі гіркий жарт: "було добре, як за Польщі".

Одного дня стрий Павло сказав Юркові:

"Довше тобі затримуватися в мене не можна, навідайся до плебанії на Старому Знесінні".

Юрко зрозумів, що означають слова стрия: посилає він його на зв’язок з підпіллям. Пам’ятав–бо, що на Знесінні зупинялася колись зв’язкова полковника Коновальця Заячківська й навіть пароль залишила членам новоствореного "Юнацтва" ОУН", — та чи дійсний нині той пароль, а може, в плебанії зачаїлася чекістська засідка? Однак мусив Юрко йти на ризик: не можна йому залишатися у Львові на видноті та й вертатися до Міста, де всі знають, за що його заарештувала польська поліція, небезпечно. Мусить далі йти тим шляхом, який собі обрав: якщо не потрапить у пастку, то знайде дорогу до підпілля, яке нині, загрожене арештами, провокаторами й сексотами, щільно заслонилося від світу.

Зупинився на краю обриву, що півколом відмежовував Кайзервальд від Старого Знесіння: не втрималось воно на заростому грабовим лісом плато й скотилося в глибоке провалля, на дні якого синіло озерце, обступлене зграйкою чепурних будинків; з їхньої громади вихоплювалась до неба зелена баня святопокровської церкви, а до храму притулилася ветха плебанія. До неї Юркові треба зайти.

Проте він все ще стояв над крутояром, схилом якого збігала втоптана стежка й губилася в тісноті будинків, що оточили церковну плебанію; за хвилину Юрко спуститься вниз, а там — як Бог дасть...

Готовий був до всього: іншої дороги не залишилося для нього у всьому світі, та він усе ще стояв, наче зважував свої сили.

За Старим Знесінням протягнулася вузька долина, що добігала до недалекого Голоска, заступленого вільховим узліссям; ліворуч, під самим обрієм, виднівся кожух брюховицьких лісів, а на західному прузі підпирали небосхил високі доми Левандівки... І краю цій землі немає, і як могло так статися, що весь безмежний простір України віками заполонений чужинецькими зайдами, а ми — ізгої на власній землі... Та коли страх і нерішучість добираються навіть до мене, то хто вийде на битву, хто поведе за собою тих, які ще дужче за мене сумніваються у власних силах?

Врешті вагання покинули Юрка, й він збіг крутосхилом у безодню Старого Знесіння.

Не стукаючи у двері плебанії, різко відчинив їх, готовий до смерті боротися з напасниками. Однак у прихожій було сутіношно й тихо, з кімнати вийшов високий чоловік у чорному халаті — був то не священик, може, паламар або диякон; чоловік наблизився до Юрка й, вичікуючи, пронизував його гострим поглядом.

"Що скажете?" — спитав суворо.

"Підняв шапку, човни стали", — проказав Юрко й чекав відповіді на свою частину пароля.

"Нехай ворог гине!" — відказав чоловік. Обличчя його розпогодилося, й він, не гаючись, почав давати Юркові розпорядження.

"Назвіть себе... Гаразд. Тепер уважно слухайте... У Синєвидному — третя хата скраю, при дорозі, пароль цей самий. Ваша трійка: ви, Олесь Шамрай, Піскова, З — в медичний інститут збирається вступати, й Іван Ферлей, він зі скрипкою ходить на заняття в консерваторію. Про Синєвидне повідомте лише одного, будуть потрібні стрічі. Хай то буде Шамрай. Ви його добре знаєте?"

"Ми з ним вчилися у Міській гімназії".

"Ну то все... Йдіть від мене голосківською долиною. Ви абітурієнт Політехніки, ходите на консультації до професора Сербина. Напевне, знаєте його... А нині вийшли прогулятися Кайзервальдом..."

...Першого жовтня 1939 року у Львові запрацювали школи й інститути. Олесь Шамрай записався в медінститут на фармацевтику, де був недобір, і він не мусив складати вступних іспитів... Після зустрічі з Юрком Сербином тримав від ОУН завдання очолити міжвузівську молодіжну організацію "Нова генерація", якою керував з Кракова колишній в’язень польських тюрем, засуджений на Варшавському процесі до смертної кари нинішний провідник революційного відламу ОУН Степан Бандера.

В оунівському підпіллі запанував мобілізаційний дух. Олесь відбував систематичні зустрічі з керівниками трійок, організовував явочні квартири й підтримував зв’язок з Юрком Сербином.

У бойківських горах поблизу Парашки, у занедбаній лісничівці, старшина Карпатської Січі Теодор Довбек заклав для волонтерів військовий табір, куди сходились колишні січовики, уцілілі під час мадярського погрому на Червоному полі біля Хуста. До них прилучалися хлопці зі Славська, Корчина, Синєвидного, й коли їх набралося чотири чоти по тридцять чоловік, почали магазинувати в бункерах зброю, відібрану в жовнірів польської армії, розгромленої німцями; займалися стрілецькою підготовкою, вивчали картографію, виходили на бойові вправи. Вишкільними таборами — у Синєвидному, Уторопах та Збаражі — керував Крайовий провідник ОУН Клим Легенда.

Й чим жорстокішими ставали більшовицькі репресії в Галичині, тим активнішала військова підготовка ОУН до повстання. Провідник ОУН Бандера закликав зберігати сили до того менту, коли розпочнеться війна між Гітлером і Сталіним, однак втримати від революційного чину

молодь, яка обрала своїм вождем не поміркованого Андрія Мельника, а радикального бійця Степана Бандеру, було вже неможливо.

У жовтні колишній провідник ОУН Володимир Тимчій–Лопатинський перебрався через Сян до Кракова, а у грудні із своїм бойовим загоном вернувся на окуповану совєтами територію, щоб підняти у Львові повстання. Оунівську боївку Лопатинського, яка йшла на з’єднання із синєвидським вишкільним куренем, оточив енкаведистський підрозділ у селі Устиянові. Оточені в сільській стодолі повстанці підірвали себе гранатами, тільки два стрільці і зв’язкова цілий тиждень добиралися снігами через грушаницькі ліси й росохатські узвори до вишкільного табору, що заховався в пропастях бойківських гір поблизу Парашки.

У той самий час у Збаражі роз’юшений депортаціями й арештами люд зайняв сільський комітет і вивісив на даху установи синьо–жовтий прапор.

Окупанти зреагували миттєво. У Львові й по всьому Галицькому краю розпочалися повальні арешти. Студентів викликали з лекцій до деканатів, й вони вже не поверталися, забирали й учнів зі шкіл. На тортурах діти по–різному поводилися: хтось не витримував мук і наговорював на себе, деякі гордо признавалися до членства в ОУН, а хтось ламався й видавав товаришів…

Іван Ферлей на явочну квартиру не з’являвся. Олесь не знав його львівської адреси, й закрадалася до нього тривожна думка, що його заарештовано. Аж одного ранку, коли виходив з Піскової на Личаківську, щоб перейти на Пекарську, де мединститут, впритул наткнувся на Івана, який спускався з Куркової до Винниківського базару. Йшов він обережно, гейби по льоду ступав, а футляр із скрипкою висів у його лівій руці, немов прив’язаний; Ферлей раз у раз оглядався й, зупиняючись, пропускав перехожих повз себе, виминав поглядом зустрічних — у його напруженій ході відчувалися непевність і страх.

Олесь заступив товаришеві дорогу, той стрепенувся, і з його розхилених уст мало що не зірвався крик. Здалося Олесеві, що Ферлей його не впізнав, а той таки не хотів впізнавати: поминав його, сліпо дивлячись поперед себе. Олесь сягнув рукою до Іванового плеча, але той різко вивільнився й спитав упалим голосом:

"Чого тобі треба?"

"Нам давно пора зустрітись", — відказав Олесь, перехоплюючи погляд товариша.

"Ось ми й зустрілися, — промовив пошепки Ферлей. — Що маєш мені сказати?"

"Та невже ти забув..."

"Нічого я не забув, — перебив Іван Олеся і вперся в нього неприязним ворожим поглядом. — І ти забудь назавше... Ми затіяли дитячу гру, а розплачуватися будемо за неї, як дорослі... Я тебе не бачив, Олесю. І раджу: живімо, як миші під мітлою..."

"Тебе влаштовує мишачий комфорт?"

"Під мітлою — то ще не за ґратами. Під нею можна якийсь час перебути в безпеці..."

І Ферлей квапно подався вниз Личаківською, не оглядаючись.

А Олесеві пригадалася стріча в рибальській хатині біля грушівської поромної переправи з керівником Крайової екзекутиви Львом Ребетом і зв’язковою Коновальця Заячківською, — згадався той погордливий Іванів вигук вслід сільському парубкові, який збоявся небезпеки й покинув збір: "Цей уже вийшов з печаттю ганьби!" Якою дорогою пішов той парубок, Олесь не знав, та печать ганьби побачив щойно на чолі

Ферлея й подумав, що краще було йому зоставатися в хорі Рубінгера й не спокушатися звабою підпілля, яке йому, певне, здавалося заманливою романтикою, а нині довелося зазирнути в його каламутне провалля...

Під час перерви підійшла до Олеся студентка медінституту — функціонерка "Нової генерації" Влодзя Ковалишин і порадила йому зникнути на якийсь час зі Львова: цієї ночі з гуртожитків і квартир забрали воронками декілька десятків хлопців і дівчат. Хтось сипле...

Це тривожне попередження Олесь сприйняв спокійно, йому ж нікуди втікати, зрештою — що громаді, те й бабі... Та й де йому заховатися від розправи, якщо вже опричники НКВД поклали на нього зловісний знак.

Коли вертався із занять до своєї квартири на Пісковій, позаду нього із скрипом гальм зупинилося авто, з нього вискочили два гевали, скрутили Олесеві назад руки, заштовхали до машини, й вона рвонула з місця, мов собака з прив’язі...

Тюрма на Замарстинівській була переповнена, в камері тіснилося до двадцяти хлопців, сусідню камеру набили дівчатами. В’язні перезнайомлювалися, були серед них такі, які знали морзянку, вони прикладали горнятка денцями до стіни й вистукували зубними щіточками, дознаючись у дівчат, а дівчата у хлопців, хто їх видав. Й нарешті з’явилася інформація, в яку важко було повірити: сипле довірена особа провідника Крайової екзекутиви Клима Легенди — Максименко, якому вдалося створити у молодіжній організації сітку сексотів.

На допити викликали по одному протягом усієї ночі, перед ранком прийшла черга й до Олеся. Його завів у підвал тюрми слідчий чекіст і показав йому, ніби то були музейні експонати, знаряддя тортур.

"Ось бочка, набита цвяхами вістрям досередини — у ній навіть німі починають говорити й то дуже голосно... А це шафа, в якій не поворухнешся, а згори по краплі падає вода на тім’я, й тобі здаватиметься, що по голові гатять кувалдами. А ось найхитріше досягнення нашої техніки, куди там Дніпрогесові: крісло із сидінням, як на дитячому велосипеді, а на спинці висять навушники, ніби від радіоприймача, — це електричний стілець. Лише секунду посидиш на ньому і до всього признаєшся, як на сповіді: з якою метою вступав до ОУН?"

Тіло в Олеся дерев’яніло, та він умовляв себе: мені не страшно, страшно зрадити присягу, бо як після того жити?

"Я не належав до ОУН", — відказав Олесь.

"А коли ми зведемо тебе на очну ставку з твоїм однокашником, що тоді скажеш?"

Олесь мовчав.

Слідчий натиснув на ґудзик, і до підвалу конвойний увів блідого від страху юнака. Олесь проковтнув гірку спазму, щоб не скрикнути: був то Іван Ферлей — нікчема, облита брудним потом, миша з божевільним блиском в очах, яку на мить випустили з–під мітли.

Й заговорила миша тремтячим голосом:

"На поромній переправі в Грушеві в липні 1937 року Олекса Шамрай і я вступили до молодіжної націоналістичної організації "Юнацтво" в присутності керівника Крайової екзекутиви Ребета і зв’язкової Коновальця Заячківської..."

Й тоді до Олеся прийшла відвага: він готовий прийняти смерть, щоб покрити нею ганебний гріх зрадника... Змити ганьбу ціною власного життя, щоб у пам’яті людей не зосталося від неї й сліду.

"Він говорить правду, — сказав Олесь. — Я вступив до ОУН, щоб разом із своїм народом вигнати червону орду заброд з української землі".

"Ти легко викрутився від неприємних процедур", — вишкірив чекіст зуби в злобній посмішці, з жалем глянувши на знаряддя тортур.

Олесь упіймав винуватий, жалюгідний погляд Ферлея й проказав до нього з відтінком співчуття в голосі:

"А як ти збираєшся витримати тортури сумління?"

Ферлей стояв покірно, немов під стінкою перед розстрілом, по його обличчі текли струмками сльози: зрадник востаннє оплакував своє колись чисте сумління.

...Суд над п’ятдесятьма дев’ятьма членами молодіжної організації ОУН "Нова генерація" відбувався у приміщенні львівського обласного НКВД на вулиці Пелчинській — 18 січня 1941 року, на Щедрий вечір, перед Йорданом.

У півокруглій залі на другому поверсі сиділи кількома рядами підсудні. Передній і останній ряди зайняли озброєні чекісти, на подіумі вивищувались над приреченими прокурор, суддя й захисник. Процес розпочався словом прокурора. Він довго говорив про золотий вересень, який приніс Галичині визволення, обзивав підсудних відщепенцями й бандитами і вимагав для всіх смертної кари.

Після прокурорської промови суддя почав викликати на підвищення звинувачених і ставив їм лише одне питання: чи готові ви розкаятися й

просити прощення в народу за вчинену державну зраду? Ніхто не каявся, навпаки — відповіді звучали як звинувачення окупантам...

"Я знала про підготовку збройного повстання й була готова взяти в ньому участь..."

"Я член ОУН, ворог совєтської влади й буду боротися з нею до кінця життя..."

"Як націоналіст, я поклявся боротися за самостійну Україну проти будь–якого окупанта, і якщо нас поневолила совєтська влада, буду змагатися за її повалення..."

"Я зв’язкова ОУН. Навіть якби мене звільнили, я б далі боролася проти ненависних совєтських катів..."

"Якби Організація Українських Націоналістів наказала мені вбити Сталіна, я б з охотою виконав це доручення..." "Я прагну відновлення незалежної Української держави, і якщо треба буде знищити когось із партійних працівників, — зроблю це без вагання..."

Олесь Шамрай повторив ті самі слова, що сказав слідчому чекістові в камері тортур.

Іван Ферлей весь тремтів, а коли його викликали, не міг підвестися з місця, лише простягнув уперед руки, немов хотів запитати суддів, чому його завели до цієї зали, коли він виконав усі вимоги слідства.

Захисник просив суд зменшити кару звинуваченим, враховуючи їхню молодість і природну протестність, виховану в умовах польської окупації.

Його перебив прокурор:

"За законами юриспруденції адвокат повинен захищати підсудних — але чи не відчули ви, що на цьому процесі не ми їх судимо, а вони нас? Ці щенята завтра стануть вовкодавами, тож мало для них і найвищої міри покарання, їм слід придумати такі муки, щоб вони, як гаддя, повзали перед нами й сичали, благаючи помилування!"

"Не дочекаєтесь!" — вигукнула Влодзя Ковалишин — керівник Крайової екзекутиви жіночого відділу "Нової генерації".

Зал завмер у передчутті прокурорської істерики, та він, сполошений і здивований реплікою дівчини, здався Олесеві переможеним і знікчемнілим. Його поквапився порятувати суддя: підвівся й почав зачитувати вирок.

"До розстрілу, до розстрілу, до розстрілу!" — летіли в зал страшні слова, немов кулі з нагана в потилиці засудженим. Проте ні шепотів, ні зітхань, ні зойків не почулося в судовій залі. Та коли суддя зачитав "Івана Ферлея до розстрілу", хлопець схопився з місця й заволав:

"Ми так не домовлялися!"

Його схопив за плечі конвойний, посадив на лавицю, та Ферлей скотився з неї на долівку й кричав у розпачі:

"Я хочу жити! Хочу жити! Каюся..."

Обличчя прокурора просвітліло; переглянувшись із суддею, він проказав:

"Поднімісь... Будєш жіть, падло!"

Суддя закінчив читати вирок: із п’ятдесяти дев’яти звинувачених сорок двоє засуджено до страти, сімнадцять отримали по десять літ каторги.

Смертників помістили в камерах Бригідок. Серед них Ферлея не було.

У жіночій камері смертників Влодзя Ковалишин розламувала переданого їй з волі білого калача, роздавала шматки подругам, й вони обнімалися, вітаючи одна одну з великим святом: "Христос народився! — Славімо його!"

Засуджені до найвищої міри покарання в’язні подали апеляцію й чекали на вислід чотири місяці, звикаючи до тюремного життя. Страх відступив, та, мабуть, лише для того, щоб набрати нової нищівної сили. Й прийшов він нарешті — безпощадний і жорстокий.

До державного першотравневого свята помилувано одинадцять хлопців і десять дівчат, їм присуджено десятилітнє ув’язнення. Решті залишилася найтяжча кара — очікування смерті.

Ніхто не розпачав, не ридав, одні одних підбадьорювали, тихцем співали оунівських пісень, та була та бравада несправжньою — справжнім був тільки затаєний, тихий і липкий страх...

Розділ чотирнадцятий

Ніч перед третьою неділею червня була прохолодною, й мешканцям Торговиці добре спалося після денної спеки.

А пані Аделя й зовсім розкошувала: ліжко широке, ніхто не заважає, не сопе біля вуха, не хропе. Той Юлько з Шепаровець не тільки був нездалий до подружніх обов’язків, а ще й тягло від нього старечим потом, як від цапа, який пасеться в городі пані Бурмістрової над млинівкою, — то й прогнала його Аделя на всі чотири вітри. Слава Богу, що не встигли вони повінчатися в прелата Русина, — мала б клопоту по самі вуха, поки б дістала дозвіл на розлучення... А так живе собі, як і досі жила, без чоловіка, ніколи ж бо не прагнула сімейного затишку, іно

забав з коханцями, а що їх тепер бракує, то так має бути, на все своя пора. Та для солодких споминів завше час знаходиться...

Й перед тим як заснути, згадувала пані Аделя, як колись той шалений Юлько, молодий і дужий, як вепр, змотлошив її, незайманицю, у кущах, й відтоді вона щороку відзначає ту дату як найурочистіше своє свято. Бо могло статися й таке, що якби не той ґвалт під Воскресінецькою горою, то й далі ходила б по світу непорочною девоткою, як панна Ганя.

Перед світанком сон нарешті здолав пані Аделю. І якби не прикра приключка, то, може б, їй приснилася бурхлива ніч у щецінському престижному готелі з відзігорним туристом з Кельна, який прибув відпочивати на каскади до Одеру. Й придалося тоді Аделі біблійне повчання, що наука — світло, а неуцтво — пітьма: коли б не вивчила в гімназії німецької мови, то в який спосіб могла б вона перемовлятися з коханим усю нічку?.. А може, приснилася б їй пригода з мурином, який прибув до Ченстохови помолитися до Божої Матері: ті божевільні від охоти очі, що вилущувалися з–під чорного чола, спалили її на попілець... Але навіщо так далеко шукати приємних картин для сну, коли у верболозах над Прутом біля Перерова — горіла сосна, палала, під нею я лежала, а перевізник забув чайку, й понесло її аж до Тростянки, й за одну мить розкоші мусив бідолаха тягнути ту чайку линвою назад мало не весь тиждень...

Тих пригод було в Аделі — не порахувати, однак ні одна не встигла їй приснитися цієї ночі. Як лиш почало дніти, знову загуділи літаки — певне, зірвалися з матіївського аеродрому. Щодня отак колотять вони над Містом повітря, тарганячи за собою надуті мішки, по яких, вправляючись, стріляли із зеніток артилеристи, й небо засівалося схожими на кульбабні одуванці клубками білого диму. Бавляться москалики у війну, а щоб вона нарешті впала–таки на їхні голови!

Сон, звісно, пропав, пані Аделя вже перестала вслухатися до гуркоту й стрілянини, й зі злості пригадалися їй віци, які, напевно, почула на

базарі, — і як то люди не бояться вимовляти їх уголос? То Аделя хоч два розповість панні Гані, щоб свій гнів на москалів заглагоїти.

А панна Ганя, ніби відчувши Аделину охоту щось пікантне розповісти, вже виходила на середину вулички, вдивляючись у вікна сусідки, й була вона гейби чимось налякана, немов той гуркіт і стрілянина здались їй справжньою війною. Аделя теж вийшла з дому, підійшла до Гані й, нахилившись до неї, зашепотіла:

"Послухайте тільки два віци. Але не думайте про щось там своє, бо не буде вам смішно... Отже — їде поїзд зі Львова й пихтить важко: юхт–бокс, юхт–бокс, а на станції в столиці свистить: золі–і–і! Вертається з Києва до Львова, й чутно лише: шу–шу, шу–шу, а на львівській станції репетує: спічки–и–и!.. Та якщо вам не смішно, панно Ганю, то відгадайте загадку: спідниця в кльош, на ногах калош, на губах кретка, на голові беретка. Хто ж то така, не вгадаєте? Та ж совєтка — щаслива і радісна!.. Та що це з вами, Ганю, що ви навіть не вцірилися, не те щоб зареготати?.. Щось недоброго чули з політики?"

"Не знаю, добре то чи погано, — відказала зажурено панна Ганя. — Але те, що ми бачимо на небі, — то ніякі не цвіченя. Гітлєр напав на совєтів!.."

...Ті гуркіт і вибухи, схожі на постріли з карабінів, проникли крізь товщу мурів тюрми Бригідки і вдерлися вістрям смерті у вуха в’язнів, які лежали тісним покотом, мов заприсяжені кров’ю вірні побратими, на цементній долівці.

Проте кожен з них існував окремо із власним приреченням: ні один не спав, і кожен чекав своєї черги, відлічуючи приглушені гуркотом постріли. Знали вони, що це торохтить заведений у тюремному дворі трактор, й убивці стріляють у потилиці смертникам. Учорашньої ночі викликали з камери трьох — тоді у дворі заревів трактор і пролунали постріли...

Хто ж то нині перед досвітком відраховує останні секунди життя: може, дівчата із сусідньої камери? І падають на брук золотоволосі наречені, які ще не звідали радощів кохання, сімейного щастя і материнства; й ніхто скошений цвіт не зв’яже у букети, щоб востаннє втішити красою світ, і не позначаться їхні загублені життя ні могилками, ні хрестами, й не відспівають над ними отці "со святими упокой", ані родина їх не оплаче...

В’язні вловлювали слухом згуки, що повідомляли про смерть, й кожен чекав на виклик. Ось клацне замок, загримотять двері, у проймі з’явиться чорний привид у шкірянці, з кобурою на ремені й покличе когось на вихід — з камери і з життя...

Було це моторошне очікування смерті страшніше від самої екзекуції: там лише мить і — чорнота, а тут нестерпні муки страху — і як його здолати, якою думкою облегшити, якою згадкою зласкавити, якою мрією осінити...

А гуркіт вгризається свердлом у мозок, а вуха бляшаніють від пострілів, та жоден в’язень не озивається, навіть шепотом не запитує, ніхто нікого не заспокоює і не втішає, кожен заховався у свій панцер одинокості, й мозолить душу Олеся одна лише думка, незбагненна й подивом затруєна: навіщо це нищення, кому від нього стане краще жити на світі, хто збагатиться числом марно убієнних, який сенс таїть у собі ця нечувана жорстокість, в ім’я чого розпинають люд?

Й перед очима постає образ Мученика у терновому вінку, а перед хрестом, на якому його розіп’яли, стоїть на колінах скорбна мати... В цю ікону Олесь завжди вдивлявся із шанобою і страхом, коли відбувалися гімназійні реколекції в Михайлівському соборі, вдумувався в сутність образу, ніби хотів себе поставити на місце страждальців і таким чином перевірити власну відвагу й готовність до випробувань: а як би я витримав муки розп’ятого і чи встояв би перед стражданням матері, яка дивиться на скін сина і нічим не може йому допомогти?

Ця сама думка й тепер скоробила Олеся приглушеним жалем. З лику Марії проступили риси обличчя Олесевої мами: в її очах ще жевріє крихта надії на порятунок сина, та водночас огортає бездійний розпач, а ще здивування, як це її син може витримувати таку наругу, та спалахує в її очах і світло гордості, що син так мужньо витримує муки страху.

А за що? За святу ідею, за прагнення свободи, задля якої пішов відважно на смерть, як біблійні страстотерпці за віру? За незрадливість?.. Але й стражденне обличчя Мученика на хресті висвітлює той самий сакраментальний запит: за що? Чому Варавву помилували, а його розпинають на хресті? За любов?!

Й чому Ферлея в камері немає — невже він, як і Варавва, став потрібніший світові, ніж я? А може, мені краще залишитися в живих й мати можливість чинити добрі діла? Може, краще відректися від своїх переконань, чей Петро аж тричі відрікся від Христа, був прощений і його науці присвятив решту життя... Та чи простили б мені такий вчинок Нуся, Москалівна, Геродот, Тарновецький, Сербин? Але ж чому я не маю права просити помилування, адже сам Христос просив Отця, щоб чаша мук його минула, й докоряв він Отцеві за те, що покинув його в найтяжчу хвилину...

Та ніхто не буде прощений за відступництво, навіть Петро був у свій час покараний за гріх невіри й страху — наздогнала його покара в Римі. А Мученик, добре знаючи, що його чекає, не відступився від свого призначення: "Ти син Божий?" — спитав його первосвященик Кайяфа, й міг Ісус хоча б промовчати, та відказав: "Так!"

І мене питали: "Ти українець?" — і я мусив відповісти: "Так!" Це мій обов’язок, мало того — це воля Божа. Бог не дозволяє мені бути іншим, іншим став Ферлей, і на нього чекає найтяжча кара: сором!

Й для чого, зрештою, прийняв Ісус розп’яття? А для того, щоб своєю смертю створити релігію любові... Але чому гинемо ми? В ім’я чого

прийняли смерть мільйони мучеників в Україні? Хіба не споневірювалися під стінкою Курбас, Підмогильний, Куліш, Зеров? Хіба не розпачали вони перед смертю: все вже пропало! Проте своєю кончиною смерть подолали — національну релігію створили, яка вічно живитиме наш народ. Й була їхня смерть початком...

Втомлений муками тяжких роздумів Олесь Шамрай заснув перед світанком і прокинувся від притишеного й утішного скрику одного із в’язнів:

"Війна!"

Це слово, що за своїм змістом означає неминуче кровопролиття, прозвучало для в’язнів, засуджених до страти, єдиною надією на порятунок, вони марили ним відтоді, як упав на них страшний вердикт. Тому водно снилися їм повальні бомбардування Міста: валяться вежі, западаються у вирви будинки й церкви, лише тюрма залишається неушкоджена. А обвідні мури з трьома рядами колючого дроту на гребені кришаться вщент, клубки червоної пилюки котяться по землі, в’язні розвалюють двері камер, кидаються на охоронців, мордують їх, розтоптують, регочуть, обнімаються й виходять на волю.

Так кожної ночі приречені на смерть втішалися у снах ілюзорною свободою: висипалися тлумами із загород на вулиці й сповіщали сонне місто про найвище благо, не задумуючись над тим, що війна приносить із собою ту саму невблаганну смерть.

"Спи, друже, — проказав розбуджений із ламкого передсвітанкового сну Олесь Шамрай до сусіда, який крізь сон вимовив спасенне слово. — То виконують кати вирок у дворі й трактор запустили, аби ми не чули пострілів та криків. А може, то летунські вправи..."

Однак уся камера вмить прокинулася, в’язні підвели голови, попіднімалися з долівки й мовчки прислухалися до гуркоту й вибухів, що

зрідка проривалися крізь дзвенячий гул і з дзенькотом вдарялися у шибку тюремного віконця, заступленого дощаним кошиком.

Та враз пролунав потужний вибух, що сколихнув тюрму, — здалося в’язням, що тюремний мур насправді завалився, перемінившись у стовп рудого пилу, і втямили вони, що то не сон, а справжня бомба розірвалася десь зовсім недалеко, може, біля головної пошти. Й не встигли вони ще чітко усвідомити, що таки насправді розпочалася війна, як струсонув містом ще потужніший вибух — десь далеко, гейби на сокільницькому летовищі.

Й тоді хлопці припали до дверей, наслуховуючи, що діється в коридорах. Однак там було тихо, ніхто не відсував вічка прозурки, не повертав ключа у дверях, й не було чутно кроків вартових. В’язням стало страшно, що їх покинули замкненими, що вони загинуть живими у вогні, якщо бомба впаде на Бригідки: залізні двері заригльовані, замкнені англійськими замками — ніхто не в силі їх розламати чи виважити, всі у пастці, приречені на одночасну смерть.

Гримали у двері, кричали, та ніхто не озивався, лише гулка луна котилася порожніми коридорами.

Із сусідньої камери дівчата неугавно вистукували морзянкою, але ніщо іншого, як те, що розпочалася німецько–совєтська війна, не повідомляли. Тюрма стрясалася від гримотів і криків, наполохані вибухами бомб містяни забули, що вони цієї миті стали відповідальними за життя людей у тюрмах на Городоцькій, на Лонського й Замарстинові.

…До зубів озброєні дивізії німецького вермахту перейшли Сян. Розгромивши по всьому пограничному периметру совєтські військові застави й навально займаючи міста і села, німецька сила сунула на схід. Червона армія безладно відступала, полишаючи казарми, пости й важку зброю; останні поїзди з евакуйованими вчорашніми визволителями зникали за східним горизонтом; німецькі передові загони наближалися

до Львова на вантажівках, танках, відкритих автах, мотоциклах і роверах; влади у краю не стало — залишилися тільки батальйони чекістів, які в агонії чинили жахливі розправи над населенням. Народ розбредався, розтікався, рятуючись у трущобах і позаміських лісах від озвірілих трупоїдів, залишаючи по собі моторошний слід, яких ще не бачив світ. Були то набиті трупами тюрми...

В’язні камери смертників налягали на броньовані двері, намагались виламати їх, та вони — замкнені й заригльовані — не піддавалися, хлопці з розгону вдарялися в них тілами — й намарно.

Нарешті в глибині коридорів почувся тупіт кованих підборів. Олесь припав оком до заслоненої вічком прозурки й крізь щілину побачив тлум тіней, що сунув коридором. Він дав знак товаришам, щоб затихли, може, то міський люд увірвався до тюрми, щоб їх урятувати?.. Та враз тіні розсоталися по всіх коридорах, їхні голоси долунювали вже з другого поверху, вся тюрма наповнилася дияволами в дзьобатих шапках і з карабінами напереваги...

Камера смертників затихла, й завмер Олесь біля прозурки. Чиясь спина заступила щілину, й тепер чулися тільки притишені гарчання, та й вони стихли, тіні зачаїлися, немов хижаки перед стрибком на жертву.

Тиша пружавіла, в’язні завмерли, лише кожен чув, як колотилося серце в грудях — і як воно не розірветься. Й чому ж тіні мовчать, лише денеколи забрязкотить в’язка ключів або клацне затвор карабіна.

І враз упала залізна штаба з гаків, скреготнув ключ у замку, двері відчинилися нарозтвір, тіні перемінилися в людей з озвірілими обличчями, на в’язнів націлилися карабіни, з десятка стволів вихопилось полум’я, й заторохтіла разом на всіх поверхах стрілянина.

Олесь упав перший, дияволи не переставали клацати затворами — стріляли залпами. В’язні падали, накриваючи тілами одні одних, ніхто не залишився живим — на всіх поверхах, у всій тюрмі.

Олесь задихався під вагою мертвих товаришів, його заливала кров, проте він жив. Згортав кров долонями з грудей, дошукувався рани, щоб зупинити течу, та не знаходив і врешті втямив, що на нього ллється кров із грудей побратима. Стрілянина вщухла, Олесь утратив свідомість.

...Вранці пан Геродот увімкнув свій ламповий радіоприймач і почув тривожний голос диктора, який сповіщав про початок німецько–совєтської війни.

Зітхнув і тут же втамував полегшений подих: на нього дивилася великими зляканими очима Сальомея й питала: "Що буде з нами, Корнелю?"

Геродот мовчав, і по хвилині промовила Салька:

"Одні вами розчинили, інші нами замісять. Настала пора спокути гріхів твого і мого народу..."

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ п'ятнадцятий

Недільного переддосвітку 22 червня 1941 року, коли бійці вишкільного табору "Олені" ще відсиплялися, вимучені суботньою муштрою, командант Теодор Довбек наказав сурмити ранню зорю.

Стрільці, підстаршини й старшини, сполошені нагальним порушенням розпорядку вихідного дня, повибігали з будинку старої лісничівки, з наметів і колиб, на ходу поправляли одяг, шикувалися й у

напрузі чекали розпоряджень курінного, як видно з несподіваної побудки, — особливих і термінових.

Піднебесна Парашка ще додрімувала, лише верхів’я смерек молодилися поранковою сизотою, а глибокі ізвори, куди й звір не заходить, ховалися на дні темрявних озер, не подаючи ознак життя ні шумом ялинових борів, ані щебетом птахів, тільки холодний протяг просочувався з пропасних глибин пущ до освітленої молодим ранком галявини, на якій вишикувались у лаву бійці.

До розводу вийшов курінний Довбек, й пильно вглядалися стрільці в його обличчя — суворе й стримане, ніби він затаював у собі до певного часу слова, що мали ось–ось прозвучати наказом, однак ще не складалися до ладу, шліфувалися; бійці намагалися розгадати не так зміст наказу, який буде проголошено, як його вагу. Вагота тінилася в очах курінного, примушувала до терпеливого очікування, проте командант довго мовчав, стоячи перед лавою, пробігав поглядом по обличчях волонтерів, ніби оцінював, чи спроможні вони виконати відповідальний і несподіваний наказ. Й нарешті він вимовив грімко, ніби з мушкета випалив:

"Сталося! Червоні окупанти втікають з нашої землі, розпочалася війна, й Україна кличе нас до бою! Чи ви готові до походу?"

"Готові!!" — ревнули хором бійці, застугоніла пуща, й ранок прокинувся: крізь частокіл смерек на вершині Парашки проникли на галявину перші промені сонця.

"Вільно! — тихше скомандував курінний, й сувора маска сповзла з його обличчя, немов її спило тепло ранкового світла. — Розходьтеся й перевіряйте зброю та спорядження... Зв’язкова Нуся й ройовий Сербин, до мене!"

Струнка дівчина у стрілецькому мундирі й мазепинці виступила з лави, й поруч з нею став Юрко Сербин, пропускаючи Нусю поперед себе.

Й вона ступила крок — нерішучий, боязкий: було це в її житті перше вступлення на дорогу, що її вимріяла, тиняючись світами в пошуках людей, які мали б вивести її з тенет підданства й непевності на лінію відкритого бою, — й ось та людина стоїть посеред галявини, і їй вона дасть згоду нею розпорядитися. Та до цієї миті вона йшла довго і трудно.

На переможний успіх виправи Тимчія–Лопатинського Провід ОУН не розраховував: була вона задумана лише як сигнал для споневіреного страхом і почуттям безвиході галицького люду, який несподівано опинився під жорстокішою, ніж польська, окупацією... Заплановані ОУН на травень сорок першого року бунти у селах Львівщини, Станіславівщини й Тернопільщини, диверсії на фабриках і заводах й атентати на партійних керівників мали вселити в людей надію на можливість спротиву...

Загін Лопатинського перейшов Сян, керівник виправи відрядив двох стрільців і зв’язкову Нусю з грипсом до коменданта табору "Олені" Теодора Довбека, а сам із загоном подався до Устиянова, захованого від ока у камеральних дібровах, щоб після перепочинку вирушити на Львів.

Посланці до вишкільного табору, що розмістився в глибині бойківських гір, дізналися про катастрофу в Устиянові на перепочинку в Підбужжі. Й довгими зимовими ночами, вдень відпочиваючи в сільських хатах, бездоріжжям, крізь снігові замети цілий тиждень добиралися вони до явочної квартири у крайній хаті Синєвидного, а звідти сільський хлопчина провів їх ущелиною між Парашкою й Магурою.

Знесилених до непритомності посланців підібрали вартові табору, й Довбек наказав ройовому Юркові Сербину примістити їх у теплій лісничівці й опікуватися ними до одужання.

Прийшовши до тями, Нуся розплющила очі й, не усвідомлюючи, де вона знаходиться, довго вдивлялася у знайоме обличчя стрільця. І врешті прошепотіла:

"Юрко..."

Аж тоді Сербин упізнав дівчину — ту саму, яку марно намагався запросити до вальсу на випускному гімназійному вечорі, а Олесь Шамрай не давав йому змоги доступитися до неї; ту саму, в яку був потаємно закоханий і в довгій дорозі з Берези додому не смів їй у цьому признатися. Й скрикнув Юрко:

"Нуся?! Як це може бути? Якими вітрами?"

"Західними..." — відказала кволо Нуся.

Вона підвелася, опустила з ліжка ноги, відсунулася, щоб зробити Юркові місце біля себе, й не відводила від нього подивованого несподіваною зустріччю погляду. Той самий Юрко Сербин! Показний кавалер, за яким умлівали панни з жіночої гімназії, й мовчазний, замкнений у собі під час тієї важкої мандрівки... Яким же то дивом перехрестились нині їхні стежки?..

Юрко поклав руку на Нусине плече, пригорнув до себе, гладив долонею по голівці — втішений, що знайшов її. Долоня сповзла по обличчі дівчини, пучки пальців ставали щораз чутливішими, він припав до її вуст, вона не відхилялася, приймаючи поцілунок за приятельський, а коли задихнулася від його пристрасті й вільгість Юркових очей стала пекучою, рвучко вивільнилася з його обіймів, відсахнулася, ображена його сміливістю... Так цілував її у Студентському парку на холодній росі інший хлопець, вона відчувала на своєму податливому лоні його гарячу твердь і не противилася, лише поглядом благала пожаліти її дівоцтво: як приїдеш зі Львова, будеш мати те, чого так хочеш, я мушу підготуватися до кохання, щоб зробити його для тебе святим. Й

послухався хлопець, і остиг, вона ж і досі не схолодніла ні на мить і була для нього вірною жоною всі пройдені дні. А він не приїхав. І не він врятував її від холодної смерті на снігу в гірській ущелині...

Нуся відсунулася від Юрка, обдала його відчуженим поглядом і спитала:

"Ти не знаєш, де Олесь? Що з ним?"

Й відказав Юрко, опустивши очі, нібито він провинний за Олесеву долю:

"Олеся заарештували, і я нічого про нього не знаю..." Нуся затулила долонями обличчя й по хвилі мовила тихо:

"Пообіцяй мені, Юрку, що ніколи більше..."

"Хіба я знав, що ви... Такий шалений був той вечір, всі закохувалися, тільки я, огірчений, з рядком котильйонів на грудях, дивився, як ви з Олесем виходили із зали перед досвітком. Ну і що, подумав я, хтось повинен провести дівчину додому, а він танцював весь час з тобою, і йому належалося це зробити, а я як зустріну тебе завтра, то признаюся, що покохав тебе ще тоді, коли ти бавилася м’ячиком у скверику біля ратуші. Та зустрілися ми з тобою в Березі. Й під час тієї мандрівки додому хотів сказати тобі... Та не був то час для освідчень..."

"Не треба більше, Юрку. Хай нам буде досить того, про що ми з тобою щойно дізналися... А я буду чекати. Вірю, що Олесь колись повернеться..."

Нуся взяла Юркову руку і, тримаючи її в долоні, оповідала.

"...Ти питаєш, якими вітрами... Я й професор Тарновецький разом з німецькими колоністами з Багінсберга переїхали Сян, а в Бидгощі нас

зупинили есесівці. Там нас розмістили по бараках, а за якийсь час із Кракова прибула до нас з Української Станиці делегація земляків. Ти, певне, знав або хоч разок бачив нашу міську красуню Оксану Москалівну, вона теж приїхала до Бидгоща, і яка то була їхня зустріч з професором Тарновецьким!.. Я тоді вперше зрозуміла, що таке кохання... Може, і я колись так само зустрінуся з Олесем... Між краківськими українцями була — не вгадаєш хто: поетка Олена Теліга. Вона тоді очолювала в Кракові мистецьке товариство "Зарево" й видавала газету під такою самою назвою. То взяла мене пані Олена до себе за коректора... Потім, за наказом Організації, я пішла з Лопатинським зв’язковою. Яка доля загону Лопатинського, ти знаєш... Він став легендою, так багато в нас легенд! Ті два стрільці, з якими я йшла до Синєвидного, склали по дорозі пісню, ти, певне, вже чув, її співають у таборі: "Як Лопатинський з–за границі у рідний край, у Львів вертав, він тільки думав про повстання, а сам чекістам в руки впав"... Скільки–то подібних пісень ще почує наш народ...

А ти будь мені другом, Юрку, добре? Й коли тобі дошкулить самотність, прокажи собі в думці вірш Теліги, запам’ятай його: "Як ми можемо сміятись й дихать, коли вас у в’язниці покликала смерть..." Хай береже Олеся Господь..."

...Усе це згадалося Нусі, коли вона ступила перший крок до курінного Довбека, який стояв перед розводом. Й проказала в думці клятву: я виконаю будь–який його наказ сповна і зроблю все, що у моїх силах — від цієї миті до зблиску полумені з револьверного дула...

І тоді наче хтось підштовхнув її в спину, може, це зробив Юрко, який ішов за нею, й за хвилину вони обоє стояли перед командантом з прикладеними ребрами долонь до мазепинок.

"У Львові ще йдуть вуличні бої, та це триватиме недовго, — мовив Довбек. — Ви добирайтеся, ще ходять поїзди. Знайдете сотника Тура, він повинен вступити до Львова із своїм легіоном. Й скажете йому: ми

від карпатського січовика Довбека. Й передасте йому від мене грипс. Рушайте з Богом..."

Зі Сколе у львівському напрямі відходив упорожні поїзд, призначений, певне, для евакуації, в нього сіли Нуся й Юрко. Товарняк тягнувся ліниво, невпевнено, й машиніст, сповільнюючи хід, вихилявся з кабіни й про щось випитував у людей, які збиралися гурмами біля станційних будок і на ходу вскакували до вагонів.

Минали села. На будинках сільрад вже лопотіли синьо–жовті прапори, а на толоках марширували колонами парубки, виспівуючи стрілецьких пісень, імітуючи січове військо — неозброєне, в сільських кацавейках, несправжнє. Проте засвідчувало, що совєтчини, яка десь там, у адміністративних верхах, може, ще має владу, в низах уже не існує. З толок долунювали дружні вигуки "Слава Україні!" — як радісне звістування світові, що московський окупант вступився з галицької землі.

Поїзд зупинився на Персенківці, перед Львовом, й далі не йшов. На станції метушилися люди, Нуся з Юрком проникли в натовп, щоб почути новини, й дізнавалися лише про одне... Большевики залишили Львів, німці зайняли Раву–Руську й за день–два будуть у Львові; містяни розбивають тюрми й виносять сотні змасакрованих тіл на тюремні подвір’я, розпізнають, шукаючи рідних, чоловіки сивіють, жінки божеволіють... Очі повиколювані, животи багнетами розпорені, носи й вуха повідрізувані; у Бригідках зняли з хреста розп’ятого священика; гробарі вивозять трупи за місто до викопаних ям, які згодом засипатимуть вапном і землею; підвал у замарстинівській тюрмі замурували — в ньому ще раніше розстрілювали засуджених до смерті, тіла вже почали розкладатися — трупний сморід не допустив людей до страшної гекатомби; на подвір’я тюрми Лонського увійшов сформований у Кракові український батальйон "Нахтігаль", командант Тур розпізнав серед убитих свого брата й над його тілом поклявся мстити совєтським головорізам до кінця життя...

Останнього дня червня Нуся і Юрко увійшли до Львова. Було вполудне, люд валив валом на Ринок; на ратуші майорів синьо–жовтий прапор, а з балкона будинку № 10, в якому колись містилася "Просвіта", промовляв до народу сивоголовий добродій, і те, що Нуся з Юрком почули від нього, сповнило їх великою радістю, проте з краплею тривоги, адже новітні господарі ще не зайняли ні вокзалу, ані пошти, чогось вони вичікують на лінії Рясне — Скнилів, а поки що їхньої влади ще ніхто не відчув, але ж вона таки прийде, й не знати, чи довго майорітиме на ратуші український стяг; ще не відомо, яке розпорядження нового окупанта впаде на голови захмелілого люду, який впивається першим ковтком свободи...

А сивоголовий добродій у гранатовому костюмі, начебто він раніше за німців з військовою силою увійшов до Львова, волає з балкона:

"Волею українського народу проголошуємо Акт відновлення Української держави!"

Лунає перекотом "Слава!" , над містом злітають голуби, народ співає "Ще не вмерла Україна". Юрко полишає Нусю на майдані й пробує зайти до середини "Просвіти", його не впускає вартовий, Юрко наполягає: "Я від коменданта табору "Олені" Довбека, мушу побачити Тура!" Й таки входить до зали, до нього сторожко придивляються міністри щойно проголошеної держави, врешті підходить до Юрка довгобразий, з русявою кучерявою чуприною чоловік і запитує:

"Звідки знаєш ім’я Тура?"

"Від карпатського січовика Теодора Довбека".

Чоловік бере Юрка під руку, проводить його в кінець зали й запитує упівголоса:

"Табір готовий до виступу?"

"Так!" — відказав Юрко й подав Турові грипс.

Тур уважно прочитав цидулу, підвів на Юрка очі й промовив:

"За тиждень приїдеш у село Княгиничі, що біля Рогатина, допитаєшся до фельдшерського пункту й покличеш доктора Шухевича".

З Ринку Нуся і Юрко подалися до тюрми Бригідки. Брама розломана, на бруку чорніють сліди крові, трупи вже забрані. З нутра катуші тягне млосним смородом, у коридорі на долівці — чорна кірка, камери повідчинювані. Зайшли до однієї, другої, третьої — всюди подірявлені кулями стіни й чорні плями на них. У третій побачили на стіні виритий цвяхом напис:

"Тут сиділо двадцять хлопців, засуджених до смерті". І підписи...

Нуся уважно відчитувала й, дійшовши до передостаннього, розпачливо закричала...

"Олесь Шамрай, — прошепотіли її зшерхлі губи. — О Боже, Олесь..."

...Увечері зайшли до помешкання професора Політехніки Павла Сербина. До них вийшла пані професорова — мов із хреста знята.

"Вчора Павло пішов порадитися до професора Бартеля й не вернувся. А нині прибігла до мене Бартелева служниця, щоб повідомити: обох професорів заарештували німецькі шуцмани... Скажіть мені, чим могли провинитися перед новою владою вчені, таж часу іще для цього не мали... Я прошу вас, навідайтеся до Спілки письменників, що на Коперника, там збираються приїжджі з Кракова, може, щось дізнаєтеся..."

У Спілці письменників Нуся побачила Олену Телігу й припала до неї, мов до рідної сестри.

"Як добре, що ви тут, ми стали такі безпорадні після того, що в нас сподіялося... А як професор Тарновецький, пані Оксана?" — Нуся засипала Телігу питаннями.

Пані Олена відповідала розважливо, намагаючись заспокоїти розтривожену дівчину.

"Тарновецький з дружиною теж приїхали з Кракова і вже поквапились до свого рідного Міста... А ми з Михайлом — ось він, певне, ти впізнала його — подамося на схід похідною групою".

"А хіба тут нема що робити? — здивовано, гей–би аж з гнівом запитала Нуся. — Невже ви не знаєте, що тут сподіялося? Мого Олеся вбили чекісти, а професора Сербина забрали німці... — Нуся не змогла стримати сліз. — І чи ви впевнені, що новітні окупанти будуть кращі за московських? Чому так легко залишаєте нас?"

Пані Олена втерла сльози з Нусиного обличчя й відказала:

"Всюди будуть потрібні наші руки, сестричко... На сході — теж наш народ. Тут хоч можна впізнати ворога в обличчя. А там... Я добре знаю, як там, бо сама звідти. Туди завойовники приносять неволю як віру, й люди приймають той блуд. Хіба не знаємо, з яким фанатизмом обдурений натовп віддавав на смерть своїх друзів на більшовицьких процесах?.. Доконче треба там бути. Йдемо групою до Києва. А ви подумайте, може, підете слідом за нами..."

Наступного дня німці переарештували міністрів проголошеної Української держави й прем’єра Стецька теж. Замість синьо–жовтого стяга залопотів на ратуші червоний прапор з чорною свастикою на полотнищі: львів’янам подали знак, хто в місті господар.

За кілька днів діти, які бавилися на Вулецьких пагорбах, натрапили на вбитих людей у видолині. На Вульку прибігли мешканці передмістя й

розпізнали розстріляних чоловіків: були то польські вчені, й серед них один українець, професор хімії Павло Сербин.

Після похорону Нуся і Юрко подалися Рогатинським трактом на схід.

Розділ шістнадцятий

Олесь піддався впливові меценаса Геродота ще в ранній юності: остаточно підкорився його маєстатові у той мент, коли пан Корнель розповів йому про історичну долю Галицького краю, яким споконвіків торгували чужинці, мов перекупники або маклери на базарі. Вірив Олесь кожному слову освіченого й непоступливого мужа, — а чи ж то не його провина або ж заслуга, що так, а не інакше склалася Олесева доля? Та й нині він, Геродотом спонуканий, повернувся у найстрашніші нетрі свого минулого й мовчки висповідався перед самим собою. Та ось наблизився до наймоторошнішого менту свого життя, яке перестало життям називатися...

А пан Геродот і далі сидів на порозі ґанку, ніби чекав тієї хвилини, коли Олесь вибереться з тенет споминів, яких хотів нині позбутися, розвіяти їх на торговицькому базарі серед галасу перекупок, масних жартів сидух, маклерських закликів до найвигіднішого виторгу, посеред барвистого вернісажу килимів, ліжників та вишиванок, оглушений форканням коней, ревінням бичків та блеяниям овець; чекав пан Корнель, поки сусід прийде до рівноваги й ніби перекине на нього тлум найтяжчих згадок, і в напрузі уяви побачить Геродот мент Олесевої щасливої можливості залишитися живим, подарованої випадком, на який колись сподівався і він, Корнель, а нині може хіба лише уявити — мент порятунку коханої Сальомеї від смерті.

А певне, було так — Олесь або не пам’ятає того, або згадувати боїться...

...Остання запряжена парокінкою гара спустилася на гальмах у старознесінські вивози — до викопаної квадратової ями, яку завтра, бо нині вже вечоріє, прийдуть засипати вапном і піском місцеві мешканці; гробарі поскладали в неї штабелями тіла замордованих у Бригідках в’язнів і, зітхаючи та проклинаючи все, що тільки є на світі, вибралися спорожнілою гарою крутосхилом до Високого Замку. Полив теплий літній дощ, намоклий синьо–жовтий стяг гірко звис на тичці, встромленій у чолопок високозамківського копця, як знак безнадійного смутку. Небесна благодать обмивала закривавлені тіла, й від вільгості й вечірньої прохолоди одне тіло заворушилося, ожило й вивільнилося із тісноти. У непам’яті, але ще із крихтою самозбережного інстинкту почало воно виповзати з потойбіччя; втеча була повільна й безнадійна, проте напівмертве тіло з розпачем розтоптаного черв’яка таки вибралося з ями й, коли опинилося на росяній траві, стало живою людиною.

Олесь бачив перед собою лише зоряне небо й поросле лісом плато над обривом: він упізнав Кайзервальд, а теж заснулі хати, що осіли, немов гніздечка жайворів у старознесінському ізворі, та хрести Покровської церкви.

Усвідомивши, що живий, він підвівся й пошкутильгав стежкою, що виводила на плато. Смерть була позаду, та ще чіплялася його неймовірним жахом, Олесь набрався сил і утікав від неї; на плато стриміла тригонометрична чуга, і її теж впізнав: до вулиці Піскової було вже недалеко. Спонатужився, побіг і врешті впав на коліна перед порогом колишньої квартири; не закричав, не заволав, тільки розіп’явся на дверях, а вони немов самі відчинилися, й чиїсь руки внесли його до середини.

Цю картину Олесь боявся згадати, було надто страшно, та уявив собі її пан Геродот. Він стогнав і без сліз квилив з жалю, що таке не трапилося із його Сальомеєю у Шепарівському лісі.

...Власника будинку на Пісковій звали Зеником Цюручки — мало хто знав його справжнє прізвище. На тупиковій вуличці, яка мала лише п’ять одноповерхових котеджів, майже всі мешканці називалися надто посполито — Ковалі, Шевці, Кравці, оскільки вели свій рід з ремісників; усі розмовляли однаковою передміською говіркою, і з цієї причини виникла плутанина — хто є хто... Тож розпізнавали одне одного за прозвиськами, які виліплювались із часто вживаних кожним мешканцем словечок польського, німецького чи то єврейського походження — і так хтось ставав Думенкопфом, Прошепаном, Цумбайшпілем, а пан Зеник, який працював диктором на радіовисильні, що на Баторого, й володів оксамитовим баритоном, був перечулено чемним з жінками: вітаючись з ними, він прикладав праву руку до грудей і солодко вимовляв "Цілую ручки, прошу пані", й за голос, який звучав щоранку в радіоприймачах, та й за чемність так і прозвали його на Пісковій.

Пан Зеник був засадничим українським патріотом, проте до кожної влади ставився лояльно — інакше не міг би заробляти собі на хліб, — й за Польщі летіли в ефір позивні: "Halo, halo, mówi lwowska rozgłośnia polska" , за совєтів — "Говорить квітучий радянський Львів!", а за німецької окупації пан Зеник став директором радіокомітету й за дикторський столик посадив свого квартиранта Олеся Шамрая, який до слів "Говорить львівське українське радіо" мусив додавати: "Німеччина веде бій і перемагає для Європи".

...Ослаблений Олесь вибрався з фізичних недуг, проте залишився психічно неурівноваженим: з хворобливою фобією реагував на польську мову, якою колись говорили польські поліцаї, котрі ув’язнили в Березі його кохану Нусю; став затятим антисемітом, оскільки вважав, що за совєтів займають владу самі жиди, на згадку про москалів впадав у пароксизм люті, проте на німців покладав оптимістичні надії й, коли сідав за дикторський пульт, з насолодою вимовляв пронімецький хвалебний додаток до вранішньої позивної. Й так тривало доти, доки німці не переарештували міністрів щойно проголошеної Української держави, а згодом дізнався й про розстріл вчених на Вулецьких пагорбах.

Тоді у нападі люті заявив своєму благодійникові Зеникові Цюручки:

"Гітлер і Сталін — байстрючні близнюки, і з ними треба боротися не на життя, а на смерть!"

Патріот Зеник Цюручки, лояльний до кожної влади, злякався не на жарт, ніби відчув, що слова квартиранта стануть незабаром суголосними з ідейною настановою українських партизанів, й поквапився звільнити його з посади диктора. Олесь, не гаючись, виїхав зі Львова до Міста.

Олесеві батьки, які вже втратили надію побачити сина, остовпіли від щасливої несподіванки. Знали, що Олесь заарештований, а українські й німецькі газети щоденно повідомляли про жахливі масакри у львівських тюрмах. Штефан Шамрай з Фросиною зі страхом придивлялися до фотографій замордованих, та як розпізнаєш кого–небудь серед десятків понівечених трупів; зі Львова надходили все страшніші вістки, а коли вони стихли, то й надія старих з кожним днем усе більше згасала. Штефан, зчорнілий і пониклий, блукав вуличками Торговиці, ніби когось шукав, виходив до ратуші й там подовгу вистоював, вдивляючись у глибину Печеніжинського тракту, все ще сподіваючись, що ось–ось біля пам’ятника Шевченкові, заступленого тополями, з’явиться струнка постать сина, й батько кинеться йому назустріч, стрімголов полетить, закричить, заплаче, однак перехожі минали пам’ятник і зникали у провулках; тоді Штефан заходив до Михайлівської церкви, щоб там молитися Богові й благати в нього допомоги, бо ні в кого більше, а Фросина лежала пластом на долівці в кутку під хорами й не підводилася до тієї миті, поки не засвічувався в її серці пломінчик надії. Тоді вставала, на хвильку втихомирена, Штефан брав її за руку, вони разом виходили з храму і йшли додому, щоб там цілими днями сидіти в хатніх сутінках і чекати...

Й Олесь прийшов. Тихо прочинив двері й, зупинившись на порозі, придивлявся до двох тіней, що тулилися одна до одної на покуті під образами. Штефан різко повернув до дверей голову, достоту як на тих

очікуваннях біля ратуші, коли попри пам’ятник Шевченкові хтось проходив, та побачив на порозі чужу людину, бо звідки міг взятися Олесь, адже його вже немає на світі, й тієї надії, що донедавна теплилася в його душі, теж уже не було... А материнське серце упізнало: пані Фросина схопилася, підбігла до зайшлого, взяла в долоні його обличчя й прошепотіла:

"Де ти був дотепер, мій сину? І чому став інакшим?" Олесь насправді став інакшим — як тілом, так і душею, що, випечена видивом смерті, заховалася від ворожого світу, мов гусінь у шкаралущу лялечки, й там його далі марудив пережитий страх, який не допускав у душу навіть утіхи від зустрічі з батьками.

Штефан з Фросиною теж довго не могли оговтатися й повірити, що до них вернувся син. Вони вмивали його, переодягали, годували й випитували, та Олесь відмовчувався, і та його мовчанка була страшною розповіддю. Батьки нарешті отямилися, вийшли разом на подвір’я й заволали до пана Геродота, бо ні з ким іншим не могли поділитися щасливою новиною:

"Пане раднику, Олесь вернувся!"

Пан Корнель, який теж довго не міг вийти з подиву, запитував Олеся, що ж то з ним трапилося, й Олесь відповів тільки одне й більше нічого — ні в цю хвилину, ані ніколи потім — не сказав:

"Мене розстріляли... Я виповз із могили".

...У кінці вересня небо над Покуттям затягнулося важкими дощовими хмарами від обрію до обрію, почалися затяжні сльоти. Набухлий Прут виходив з берегів, скраю Торговиці каламутні води досягали хатніх порогів — золотий вересень змерк над землею, а теж у душах людей, спонадіяних на добрі зміни.

Містом пронеслася чутка, що євреїв переселятимуть у гето, і вже квартали над Чорним потоком — від Королівки до Воскресінець — почали обгороджувати дощаними парканами з протягнутою на них білою смугою; євреям з жовтими пов’язками на рукавах і зірками Давида ще дозволялося ходити серединами вулиць із суворою забороною ступати на тротуари, їх валками гнали на каменоломні, що за Багінсбергом, — там цілими днями торохтіла каменедробарка, перемелюючи каміння на шутер для вимощування доріг; шуцполіцаї хапали на Ринку сільських парубків і забирали їх до баудінсту на важкі роботи; в Місті було введено карткову систему для отримання пайки хліба, масла і мармоляди; за шахрайство картками винних арештовували й відправляли до тюрми, яка від віків бовваніла над Рамлярівським озером, й звідти на волю ніхто вже не виходив, — страх розганяв містян по домівках; торговицький базар спорожнів, і там можна було купити за емісійні польські злоти хіба що пляшку гасу, пачку сахарини, жменю карбіду для впроваджених у побут карбідних ламп, а теж привезені з райху губні гармонійки.

Й Олесь, і пан Геродот позакривалися в хатах, й туга та сум ще дужче стужавлювали їхню самотність. Пан Корнель врешті не витримав глухої домашньої тиші, навідався до Шамраїв і попросив Олеся зайти до нього так собі — для розмови, бо серед такої мовчанки, мовляв, і сказитися можна.

Геродот хотів виговоритися, й Олесь жертовно й мовчки слухав його.

"Ось що, — заговорив радник не так до співрозмовника, як до себе самого. — Колись у кутських катушах австрійські жандарми закували нашу свободу, та, видно, не вмерла вона, якщо польська влада мусила споруджувати концтабір у Березі Картузькій, щоб там ту свободу домучити. Совєтські бузувіри, кажуть, видумали ще не бачені знаряддя тортур, щоб з їхньою допомогою перетворити людей на плазунів й примусити їх оволодівати найганебнішою професією донощиків, а титул зрадників піднести до найвищого рангу... Та про це ти краще за мене знаєш... А новітні окупанти задумали винищити вщент непотрібні їм

народи — такого дикунства світ ще не бачив... Однак свобода буде вбита аж тоді, коли народ поникне, як ми з тобою нині, у непроглядній сльоті горя заляже на дно і там видохне, немов тритони у застояному болоті. Що скажеш на це, Олесю?"

Олесь мовчав — від напутньої мови радника в ньому почала будитися злість. А чи не закликає його пан Корнель вийти на передній край, а сам залишиться в безпеці за спинами таких, як я? Я ж відбув уже своє, може, тепер черга за вами?

"Відчуваю, що ти хотів би мені відповісти, — продовжував пан Геродот. — Та я вже застарий для таких випробувань, яких тобі, певне, довелося зазнати. Й не всяк до такого здатний. У кожній війні є ідеологи й виконавці ідей... Коли відбувалася розправа над професором Тарновецьким, він попросив мене бути його адвокатом. А чи міг би стати, приміром, захисником на суді Тарновецький? Таж ні, він призначений долею бути бійцем. Я ж тиловий воїн, без яких боротьба обійтися теж не може. На процесі я не так до суддів, як до професора сказав: "Є слово "батьківщина" — могутній наказ, що регулює вчинками людини: почуття любові до вітчизни має надзвичайну силу, коли вона в неволі". І кажу це саме тобі, молодому: не йди на рожен, вичекай, коли настане мить найнеобхіднішої потреби, а тоді вже... Ці самі слова я сказав і Тарновецькому, коли він ставав до праці у відновленій Міській гімназії. Він молодий, учні ще молодші, і нехай будуть готові: така невідкладна мить незабаром настане... Я вважав своїм обов’язком дати йому таке напуття".

"І мені його даєте? — врешті спромігся на слово Олесь. — Дякую... Та я вже пройшов через чистилище, чи не досить з мене?.. Звісно, добрі напуття кожному потрібні, та я насмілюся вас запитати: чи давали ви їх собі самому, коли Сальомея покидала ваш дім? Як це так, що для кохання ви досить молодий, а для того, щоб разом з коханою вийти супроти ворога, вам заважає вік?"

Олесеві слова вдарили Геродота в саме серце, й він, стратований ними, сховав у долоні обличчя.

...Останнього дня жидівського свята кучки правовірні євреї повиходили із своїх наметів та складених із кукурудзяного шумелиння купин і зійшлися до синагоги, що на Дятьківському передмісті, на подячну молитву за осінній урожай, хоч дякувати не було за що Єгові, бо урожаю цього року євреям збирати не довелося, вони сиділи на клунках, готові перебратися до гета, коли впаде остаточний наказ крайсгауптмана, а рабин після молитви, випереджуючи німецьке повеління, закликав паству не чекати розпоряджень і переселятися без примусу, займати спорожнілі помешкання, потіснити родичів, якщо в когось є такі над Чорним потоком, добровільно виходити на роботу й уважно прислухатись до порад юденрату: німецька влада пообіцяла дати єврейській громаді самоврядування в гето, утворити свою орднунгполіцію з молодих хуситів. Хай же Єгова дасть юдеям сил пережити цей тяжкий час...

Сальомея прийшла із синагоги додому невпізнавана: в її запалих очах таївся навіть не страх — чорніла крайня безнадія. Вона забула про те, як колись з почуттям вільного птаха вихоплювалася із золотої клітки найбагатшого в Місті власника ювелірних крамниць Баруха Фойєрштайна — свого тата, щоб допасти до раю любові в домі знакомитого адвоката Геродота, й батьківського прокляття за порушення Мойсеевого закону вже не пам’ятала: звична до розкошів її родина — батько, мати й дві сестри опиняться враз у темноті убогості, безпорадні й від горя здурілі, й Сальомея мусить бути з ними; відректися від коханого знайдеться в неї сила, та від свого народу, коли на нього падає найстрашніше зло, — ніколи.

Пан Корнель просив її отямитися від страху, вмовляв перечекати якийсь час, може, у світі щось переміниться до кращого, та Сальомея навіть не чула, що він говорить, вийшла з дому й помчала на вулицю Сєнкевича, в кінці якої пишалася вілла "Ядвіга". Не добігаючи до млинівки, впору побачила на мості вартових шуцполіцаїв і втямила, що

віллу вже зайняли німці. Може, там замешкав крайсгауптман або ж розмістився відділок гестапо... Круто повернула назад і зникла у провулках, що вели до торговицького базару.

Весь день блукала єврейськими кварталами, поки допиталася до переселеної своєї родини: юденрат віддав Барухові звільнений християнами ветхий будиночок над Чорним потоком. Сальомея припала до батька, випросила в нього прощення й увечері, коли євреї погасили шабасні свічки, прийшла до Геродота. Була незвично холодною, нібито вона й не кохана Салька, за якою пан Корнель світу не бачив, а зовсім чужа жінка. Й мовила вона до нього приречено:

"Дякую тобі, мій любий, за щастя, що ми з тобою зазнали. Та воно вмерло... Не лише для мене, для всього мого народу, і я буду з ним. Не вмовляй: що станеться зі мною, один Господь знає, а твоїм життям ризикувати не смію..."

Вона обняла його й прошепотіла вірша з Пісні пісень, яким колись признавалася йому в коханні: "Хай між губи мої він проникне й безліч разів утішить мене любов’ю... Цілуй мене востаннє, коханий, я чую на шиї своїй холодний доторк меча за мій гріх".

Й довго слухав пан Корнель, як б’ється її серце, ніби хоче діткнутися до його власного. Та враз відірвалася Салька від нього, вихопилася з обіймів, вийшла з дому, й проковтнула її пітьма. Геродот залишився сам, і страшно йому стало тієї самоти, він кинувся доганяти Сальомею, не усвідомлюючи, навіщо це робить, чей ні він з нею, ні вона з ним жити разом не мають права.

Більше ні разу не побачив Корнель Сальки, яка прошила його життя гарячою блискавкою кохання, залишивши по собі в його душі болючий шрам...

Й заговорив Геродот до Олеся, а той слухав його мову й каявся в душі за необачно кинутий старому приятелеві несправедливий докір.

"І українці, і юдеї — обрані Богом народи, доля їхня трагічно схожа, та не в одному й тому самому храмі вони моляться, — сказав пан Корнель. — Й через те мусимо переносити випробування окремо. У Бога часу не існує, й тому ми так довго чекаємо обіцяного щастя... Тож я перефразую слова Шолома Алейхема: "Боже, вчини так, щоб ті інші народи, яких собі вдруге вибереш, зайняли терен на протилежній півкулі нашої планети — нам уже досить твоєї ласки!" Не стояти нам із Сальомеєю вкупі на передньому краю, хіба помремо разом..."

Сльота ущухла, хмари порозривалися, мов старе рядно, зласкавлене в прохолодній вологості сонце кинуло сніпок променів на Торговицю, й крізь замурзане дощовими патьоками вікно впала бліда квадратова пляма на ліжко, де лежав у безнадійній прострації знеохочений до життя Олесь Шамрай.

"Пропало все, червона й коричнева диявольщина обступила з усіх сторін мій край, і недавня надія на очисну війну, що врятує нас, зітліла на попілець. Не жди рятунку ні від кого, ми здолані, розтоптані, мов дощова черв..."

Такі думки клубочилися в мозку Олеся й топилися у безнадії, мов розквацяна глевтушна земля під осінньою сльотою.

"Вмерти разом, — повторив у думці слова Геродота, — загинути всім до одного..." Та враз упало на його зажмурені очі сонячне світло й розбудило в ньому іншу думку: "А чому не жити разом і всім до одного стати до боротьби?"

Олесь схопився з ліжка, засоромлений власною споневіркою й байдужістю до всього, що діється поза стінами його життя. Адже світ завше живий і завше цікавий — умитий дощами, осяяний сонцем,

освіжений вітрами, розбуджений громом, й тільки один раз — виплеканий для життя мільйонами літ — з’являється перед людиною у всій розмаїтості краси і погані й триває у її сприйнятті доти, поки вона спроможна розрізняти сіризну від білоти, жаревну червінь від заспокійливої зелені, заздрісну жовтизну від мрійливої рожевості, і лише чорнота покриває мертвою плахтою всю ту живу різноманітність — й тоді світ покидає людину, ніби ніколи не існував, не буяв, не мучив — навіть не приходив до неї. Але ж таки приходив бодай на одну мить, тож скористайся хоча б дрібкою життя!

Болісно втямивши таку істину, Олесь силоміць виборсувався із баговиння байдужості й зневіри, наче збоявся, що воно знову засмокче його і стане чорним або й зовсім його не стане, — він урешті відчув у собі жагу до життя, досі затлумленого страхом і втомою. Швидко зібрався, вийшов на подвір’я. Перед ним пробігав Каштановий провулок, заквітчаний на парканах червоними кетягами калини й голубими осінками, що пробивалися крізь штахети, намагаючись звернути увагу людей на осінню красу — і яким непоказним не був би цей провулок, все ж на ньому Олесь уперше побачив прекрасну Москалівну, яка зачарувала його своєю вродою на все життя; а цей провулок вливається в широке русло вулиці Скупневича, в кінці якої золотиться осінніми барвами Студентський парк, де його мрія пізнати жіночу красу перемінилася на росяній траві в земне диво — гарячу й ворожбитну плоть.

Олесь рвучко відчинив хвіртку й вийшов у світ.

Вікна в будинку професора Тарновецького були тьмяні й закопчені: певне, він тут уже не мешкає — не видно ні його, ні пані Москалівни. Думка про неї ще зігрівала його, та перемогла її згадка про Нусю, й Олесь поквапився вниз вулицею Скупневича.

Той самий чепурний будинок Антошка Дзівака, покритий червоною черепицею, та сама сітчана загорожа. Та на подвір’ї віє пусткою, пані Емілії не видно, лише у воротах, спершись ліктями на хвіртку, стоїть

Антошко, старий і сивий, він дивиться на Олеся і не впізнає, навіть не дивується, що незнайомий чоловік стає з ним на розмову.

"Що дієте, пане машиністе?" — "Дітей виглядаю". — "Де ж вони?" — впало тривожне Олесеве питання, й відбила його тиха, з тінню безнадійної приреченості відповідь: "Того ніхто не знає..."

Й стускнів в Олесевих очах торговицький світ. Він повернувся й подався до центру Міста, хоч знав, що й там розради не знайде... "Вітри подули, забрали гарні дні, в серці зостались лиш спогади сумні, стукнула осінь у наші ворота", — долетіла з давнини випускного вечора мелодія танго, забриніла й загубилася в надпрутських верболозах. Чи побачить він ще колись Москалівну? Чи зустріне Нусю? Може... Густі стежки переплітаються, а до зими ще далеко...

Біля ратуші Олеся спинили людська метушня й галас. До трикутного скверика, вклиненого між дві міські магістралі, де під розлогими липами бовванів бронзовий пам’ятник лютому тиранові, ім’ям якого знищено на українській землі мільйони люду, німецькі шуцмани пригнали з гето тлум євреїв. Обмотали линвами й шнурами пам’ятник Сталіну й запрягли в них, немов волів, побитих до крові людей. Шмагали їх канчуками, штовхали в спини прикладами карабінів, гелготіли і лаялись. Запряжені євреї, натужуючись, аж кров з очей бризкала, натягували ті шнури й линви, їх катували, примушуючи видобувати з себе надлюдські сили; пам’ятник почав хилитися, загрожуючи звалитись на людей; канчуки свистіли, зойки катованих вдарялися об вікна будинків.

Олесь стояв у натовпі й мовчки дивився на страшну веремію. Й примлів він, упізнавши серед запряжених євреїв Сальомею, яка у парі зі старим бородатим пейсахом впиралася у шнур, що вгризався у її груди. Товста коса розплелася й стікала зливою на брук; Сальомея тримала під руку свого вітця Баруха Фойєрштайна, щоб не впав, а сама збезумілими великими очима дивилася не на людей, а в небо, страдницьким поглядом докоряючи Єгові за страшний допуст, а закривавлене її обличчя все ще було прекрасним.

Олесь ціпенів від гніву, він хотів вигукнути її ім’я, щоб знала, що люди, які мовчки дивляться на це бузувірство, теж запряжені, як і вона; як лише міг, наблизився до неї, щоб бодай поглядом підтримати її в муках, і раптом стетерів, знетямився. На нього глянула з невимовним болем Оксана Москалівна; він зімкнув повіки, а коли розплющив, побачив, що в шнур впирається Нуся Дзіваківна — і з того видива вже не дивувався, бо й самого ще боліли рани від упряжок у Бригідках.

У тім пролунав над Містом звідчаєний крик: то звалився мідний бовдур, розчавивши когось із запряжених євреїв, однак у цей мент жахливої непрогляді Олесь відчув несподівану відраду. Він побачив кінець страшного початку: диявольщина, яка опанувала світом, мусить загинути; своїм допустом Господь лише в одній своїй безчасовій миті застерігав світ, показуючи, до чого може привести сваволя людей, які втратили образ і страх Божий...

Розділ сімнадцятий

Олена Теліга із своїм мужем, інженером Михайлом, який навіть у трудному марші похідної групи на Київ не розлучався з бандурою, поет і археолог Олег Ольжич та отець Чемеринський, який, покинувши Місто, долучився до них, підходили до Житомира. Обминали полишені на дорогах гармати й вантажівки із скринями снарядів у кузовах та зруйновані села, які ще курилися димами, уникали зустрічей із тлумами полонених червоноармійців, гнаних шуцманами й українськими поліцаями, які поквапилися стати на службу до німців, вважаючи їх визволителями із совєтського рабства, подорожнім зустрічалися групи дезертирів, які допитувалися до колишніх сільрад з прапорами не існуючої вже Української держави на дахах, й зупинялися на довгочасні постої у добродушних поліських господарів, від яких дізнавалися хоч дещо про результати боїв над Дніпром.

У цей самий час Юрко Сербин і Нуся, минувши Рогатин, допитувалися у стрічних людей до села Княгиничі, що запропастилося у дібровах над Гнилою Липою.

Йшли, тримаючись одне від одного на віддалі ліктя, й здавалося обидвом, що між ними пролягла заросла терном межа — сувора й неприступна, мов навіки зниклий Олесів світ. Та межа наїжачилась колючками й не дозволяла наблизитись їм ні на цаль, і якби той переступ стався, то здавався б він цієї миті святотатством, за який належиться сувора Божа кара — за зневагу пам’яті мученика.

Так думали обоє, й ні одне не наважувалося переступити ту межу, хоч у їхніх стосунках її й не було: на широкому світі існували тільки вони й лише одне з одним могли порадитися, почути добре слово, вдихнути теплий подих — все це відбувалося між ними, та скоротити відстань між собою не було в них ні снаги, ані відваги.

Нарешті вони знайшли загублений у лісах хутірець Княгиничі й засумнівалися, що тут може існувати якийсь медичний пункт, проте таки знайшли його — мізерну халупу з перекошеним шильдом "Медпункт". Халупа, що зупинилася над річкою, була наглухо зачинена; від сусідів подорожні дізналися, що лікар і санітари кілька днів тому виїхали возом у Жабокрики на виклик хворого й чомусь досі не вернулися.

"Видно, змінилася ситуація, а ми нічого не знаємо... — мовив Юрко. — Вертатися нам чи наздоганяти похідну групу?"

"Ні до кого нам вертатися, — сказала Нуся. — Якщо ми тут не застали Шухевича–Тура, то й у Львові його, напевно, вже немає. І може таке бути, що й Довбек із табором вийшов із Синєвидного... Нам нічого іншого не залишається, лише йти на схід. Розшукаємо в Києві пані Олену й будемо разом з нею..."

"Мусимо їх доганяти, іншого виходу в нас немає, — погодився Юрко. — Та я ніяк не можу додуматись, чим вони в Києві будуть займатися, адже проголошена держава не втрималася навіть двох днів — на що

вони, мельниківці, сподіваються від німців після того, що сталося у Львові? Але мусимо йти..."

Й тоді тернова межа між Юрком і Нусею звузилася, їхні руки сплелися, й вони, поєднані осамітненістю, подалися лісовими путівцями до Тернопільського тракту...

Горби й пагорби залишилися позаду, перед мандрівниками простелилася рівною тацею Подільська низовина, по якій, вигинаючись, немов хребти сполоханих вовків, бігли до обрію й наздоганяли одна одну срібні хвилі споловілих хлібів, готових припасти під серпами до землі й перемінитися у схожі на каплички копи; шелест натрудуватілого колосся підсилював дзвенячу тишу, насичену щебетом жайворів: прив’язані сонячними променями до небесних чертогів, вони повисали над степом сірими грудками, які стрімко падали долі, побачивши над собою загарбливо розпростерті крила яструба; стрекотіння польових коників дрібно кришило тишу, й вона сіялася по всьому безкраю золотою потерухою, а з далеких степових обріїв, де струнки, мов молоді вої, тополі зупиняли хлібні лани, долинала тужлива мелодія, торкалася Юркових губів, бриніла, мов дримба, й перемінювалася у слова:

Козак від’їжджає, дівчинонька плаче:

Куди їдеш, козаче?

Й відлунювалася пісня від Нусиних уст:

Козаче–соколю, візьми мене із собою

На Вкраїну далеку...

Вони трималися за руки, немов боялися розгубитись у цьому подільському безмежжі, й допитувався козак у дівчини, де буде вона на тій далекій Україні спати, що буде робити і що їстиме, а вона його

запевняла — немає на світі нічого такого, чого б не могла для нього вчинити: спатиме в степу під вербою, їсти буде сухий хліб з водою, аби лише бути разом з милим; Юрко піснею освідчувався Нусі в коханні, й вона те освідчення приймала, бо не мала добрішого приятеля, однак тими словами, що вимовляла колись партнерові у запаморочливому вальсі, не могла б цієї миті обласкавити Юрка — вони тільки раз у житті спливають з уст: "Хіба ти не чуєш, як я тобі піддаюся, допомагаю творити найдосконаліший рисунок танцю, і я знаю, що ти заповзатимеш рукою під мою розкльошену спідничку, хилитимеш мене на зволожену траву" — о, ці слова ніколи не будуть вимовлені для тебе, Юрку, хоч, може, те колись і станеться між нами, та заворожувати цими словами могла лише його...

"Звідки знаєш цю пісню, Нусю?"

"Про це я могла б тебе запитати, ти ж бо з Рамлярівки, а я з Торговиці, що біля Воскресінець. Ця пісня, певне, ще за полковника Височана народилася в цьому селі, й записав її приятель Маркіяна Шашкевича учитель Григорій Ількевич..."

"А нині вона стала нашою".

"Так, Юрасю..."

На це пестливе, вимовлене Нусею ймення довго чекав Юрко, й воно нарешті прозвучало; його рука тихо лягла на плече дівчини, він пальцями дотикався до її шиї, й вона не відхилялася, чей їх було тут тільки двоє; йдучи, Юрко все тісніше пригортав до себе Нусю, й вона мовчки піддавалася...

Й цієї миті з житомирського боку накотився притишений гуркіт, він то наростав, то стихав, і сказав Юрко:

"Ще не пора нам іти туди... І чи треба?"

Вони звернули з Тернопільського тракту на бічну польову дорогу, що бігла на північ — до Кременця.

...Випала для Нусі і Юрка ще одна спільна подорож, схожа на ту, яку вони разом з професором Тарновецьким й отцем Чемеринським долали з Берези Картузької додому. Нині вони йшли з дому в непроглядні незвісті, не знаючи, куди приб'ються і що їх чекає. За першої мандрівки Нуся вряди–годи ловила на собі палкий Юрин погляд, який ураз згасав, коли вона запримічувала в його очах гарячий пломінець; Нуся холодком ті його позирки гасила, щоб, бува, цей гарний хлопець не зрунтав її вірності тому, до котрого верталася з тенет тяжкої розлуки. Тепер його вже не було, й Нуся приймала Юркову увагу, потребувала її для певності в непевностях, адже було їх тільки двоє на всьому білому світі й більш нікого — лише туркотіння перепелів у житах, мелодійні фіоритури чорних дроздів на тополях, коли небо молодилося на дощ, перестукування дятлів у волинських пущах, а ще добрі очі поліських жінок, до яких просилися на ніч.

Спали в хатах, клунях, а то й у степу під вербою; Нуся й думки такої не допускала до себе, що може залишитися сама, і водночас страшно їй ставало, що та межа з терновими колючками недозволеності, яка пролягала між ними, може ураз зникнути, коли Юрко вночі, страждаючи від палючої жаги, сягав долонею до її паху, чекаючи згоди, й вона мліла від горячі, що струменіла з його пальців: пальці ставали щораз ніжнішими, м'якшими, вимогливішими, й Нуся боялася як зближення з Юрком, так і того стану, що заволодіє ними потім, і що то буде — відчуження, холод чи шал несподіваної любові, яка знівечить пам'ять про загиблого Олеся. А чи простить їй Бог такий гріх?.. Тому відсувала гарячу Юркову руку, й коли він, втомлений жагою, засинав, Нуся кожного разу відчувала у грудях, чреслах й на нецілованих губах тягар самотності, ніби Юрка враз не ставало біля неї, — й тоді вона була готова віддатися йому із вдячності за його доброту й бажання мати її; тіло дівчини наливалося не знайомим досі палом, і в ту хвилину, якби він прокинувся...

Натруджений походом і чоловічим неспокоєм Юрко міцно спав, а сіно в стогу, на якому влаштувалися на ніч, не зважившись будити поночі господарів обійстя, дурманно пахло літнім степом, п’янило; Нуся не спала, роздрухана незнайомим бажанням, якого не зазнала навіть тоді, коли так близько був біля неї Олесь, — жінка в той час у ній ще дрімала, а тепер від чоловічого терпкого запаху, від його глибокого дихання пропав у неї сон, а може, то місяць, який виплив з–за хмари й освітив примарним сяйвом хлопцеве обличчя, обворожив її, й вона начебто вперше побачила, який Юрко вродливий, сильний, мужній — таким він відкрився Нусі, дозволивши лише їй одній мати на нього право, володіти ним, втішити його і від нього втіхи вимагати, — це одкровення було раптове й непереборне, та воно могло тривати тільки мить — і що буде з нею, коли та мить схолоне... Нуся нетерпляче шукала руки, яка щойно пестила її лоно, знайшла, приклала Юркову долоню до своїх грудей; пазушка сама розстібнулася, тугі збанята випорснули з неї й забіліли під місяцем, мов налиті яблука, одежа теж сама зсунулася з тіла; Нуся припала до хлопця, й він загорнув її в обійми.

"Ти перший у мене", — прошепотіла вона потім, і в її голосі забринів здавлений жаль.

"Ні, люба, я другий. Та віднині й до смерті єдиний у тебе".

Уранці з обійстя вийшла господиня, побачила їх на скирті й залебеділа:

"Та що це ви, мов пташки Божі, таж хата велика, аж на дві кліті, місце для вас знайдеться. Врем’я нині для всіх лихе, то й потіснитися мусимо... Не бійтеся, тут ще тихо, не чутно ні одних, ні других, слава Господу... Ну хутенько йдіть до хати молочка на завтрак попити".

Господарі запропащеного в поліській пущі обійстя здалися Юркові й Нусі забутими тут з прадавніх часів первісними людьми. Кустратий чоловік, який ніколи, мабуть, не розчісував волосся, накульгував на ногу

— певне, через каліцтво його не взяли до війська, а втім, здається, ніяка влада не встигла ще добратися до цих дрімучих борів...

Чоловік катуляв перевальцем по кімнаті, ніби калічну ногу розходжував, й без угаву говорив якоюсь дивною мовною сумішшю. Та мова невтримно бурхала з його уст, прорвавши гать німоти, що досі панувала в цьому домі; він випитував, за що люди воюють, й сам на свої питання відповідав: а за що, за земельку, звісно, — десь там, у Дермані, совєти все в людей позабирали, позаганяли їх до колхозів, а колгоспникам дають на трудодні стільки зерна, що курам на один зліт не вистачило б, та, може, як німаки вже добре в нас розпаношаться, то і колхози порозпускають, й завезуть у дерманські магазини хоч трохи якогось товару, бо за совєтської власті цвяха нельзя було купити...

Чоловікову мову перебивала господиня, яка теж, видно, хотіла виговоритися.

"А ви з Польщі? — допитувалась вона — така дрібонька, мов витіпана горстка льону, тільки сухий носик стирчав, немов дзьобик у дятла. — Бо чую, що балакаєте інакше, ніж ми. Кажете, що ви українці, певне, із запада, здалека... А ми ніякі не українці, ми поліщуки, а кацапи нас хохлами прозивають, на що ми не противимося, бо мусимо якось називатися. Правда, недавно тут з’явилися й українці, але ті пішли в ліси партизанити — війна різне військо плодить".

"...Та ви що? — замотав головою господар, коли почув від Юрка, що вони з Нусею хочуть вибратися звідси на київську дорогу і йти далі. — Нема куди вам далі йти. Отсюда можете хіба що вертатися, звідки прийшли. Тут такі болота й пропасті, що без провожатого не виберетеся, і нащо вам нужен той Київ? Колись наша стариня на прощу в Лавру ходила, та совєти Бога прогнали, й нема кому вже там молитися. А германці — ті свого Бога мають... То зоставайтеся тут, будемо разом город копати, ломаччя з лісу тягати на зиму, травичку понад озером серпом вижинати й для корівки на зиму сінце висушувати. Й будете в нас за дітей, бо наші розбрелися — може, десь воюють або в

плєн потрапили. А мо’ й українцями стали. А як ні, то в пущах самогонку з чорниць гонять..."

"І це теж Україна, — сказав Юрко до Нусі, коли господарі завели їх до світлиці, в якій пахло злежаним шуваром, а може, то Полісся так пахло. На стіні грозився підведеним уверх вказівним пальцем якийсь святий, ліжко застелене картатою веретою, замість стола — скриня і лавиці попід стінами. — І за цей шмат забутої Богом землі теж мусить хтось заступитися. І може, вже й з’явилися заступники — ті, яких господарі українцями називають... Ходили ж у Карпатах чутки про партизанку на Волині, та нам думалось, що то легенди... А чому б і ні: болота тут непрохідні, ліси дрімучі, озера чистоводі — надійне місце для партизан".

Балакучий господар, втішений, що має з ким поговорити, пришкутильгав на другу половину хати й, показавши на єдине віконце, що визирало в темінь лісу, мовив притишено:

"А ви не бійтеся, коли хтось уночі затарабанить у шибку. Але тоді розбудіть мене. То приходять деколи з лісу "бульбаші", ті, яких ми українцями називаємо, — просять молока напитися й картопляними коржами запасаються. Наші люди кажуть, що як їх набереться багато, то весь поліський край займуть і ні совєтів, ні германців сюди не впустять. А нам що: аби був корж і до коржа, та й щоб ніхто не забороняв Богу молитися".

І вишкутильгав з кімнати.

"Виходить, що не чутки то й не легенди, — сказав Юрко до Нусі. — Тож залишимося тут, не підемо далі. Ану ж у цих нетрях спалахне перша ватра..."

Вночі не спалося. Обоє прислухалися до далеких згуків, що долинали з пущі, й важко було догадатися — людські то чи звірині. Іноді

нічну тишу проколював далекий постріл, ніби хрускіт зламаної деревини, з дібров долунювало торохтіння дятлів, й котилося воно понад озерами глухим повтором, гейби то десь вдалині заговорили скорострільні. Волинський світ повнився голосами природи і війни, й прибульці до Хмелівського хутора в напрузі чекали посланців з лісу, бо тільки з ними можна було вибратися з глухої лісової заводі, в яку Нуся з Юрком потрапили, ніби в пастку, звідки немає ні виходу, ані вороття.

Нусина голівка втихомирено лежала на Юрковій руці, й почувалася вона при ньому в цілковитій безпеці, а Юрко здригався на кожен звук, що долинав з–над озер і багновиськ, він нетерпляче ждав візиту партизанів, які повинні були котроїсь ночі прийти за харчем.

Нуся, коротаючи ночі, шепотіла поезії, яких знала напам’ять безліч, а найбільше — Олени Теліги: "Він ще не знаний, ще не пережитий єдиний день — мого життя корона, і що то буде — зустріч, чин, екстаза чи дотик смерті на одну хвилину..."

Юрко затуляв їй уста долонею, щоб не напророчила найгіршого, а сам уголос роздумував про становище, в якому опинився нині світ і вони обоє в ньому — й виснови його міркувань були обнадійливі...

"Десь там, над Дніпром, сиплються на землю бомби, мов гарбузи з вантажного кузова, а злочинні вожді взялися обертати планету довкола своїх вказівних пальців, й про нас уже не думають, бо самі зіркіше, ніж ми, дивляться смерті у вічі. Та ми крутимося разом з ними довкола їхніх пальців, які костеніють від страху перед програшем. Над нами синіє небо, а на них насувається пітьма небуття. Й ми залишимося жити, бо нас багато, й колись ми зарегочемо над їхніми трупами... Так буде, Нусю. Спи, люба..."

"Ти оптиміст, Юрасю, мені з тобою не страшно".

Нарешті однієї ночі дрібушечно забриніла шибка; господар теж не спав, чекав того стукоту. Відчинив двері, й до хати увійшли дужі чоловіки у німецьких мундирах, з німецькими "емпі" за спинами, у пілотках з тризубами над чолами.

"Хто ви?" — "Ми з вишкільного табору "Олені", що у синєводських горах". — "Куди прямуєте?" — "До вас". — "То збирайтеся мерщій".

Й глухої ночі Нуся і Юрко потягнулися гусаком за партизанами тільки їм знайомими путівцями між багновиськами — до штабу Поліської Січі, що розташувалася біля Олевського хутора під командою Тараса Бульби–Боровця — у глибині дерманських дібров.

Розділ вісімнадцятий

Олена Теліга категорично не прийняла пропозиції Олега Ольжича й отця Чемеринського — вертатися з Києва в Галичину.

"Я вдруге столицю України не покину!"

Її віра у потрібність залишитися в центрі України у скрутний час, коли будь–які сподівання на успіх діяльності створеної нею Української Національної Ради виявилися марними, межувала з фанатизмом.

"Мені повірили мої друзі, як я можу їх залишити?"

Вона й думки не допускала, що ті розгублені люди, які щоденно приходять до Спілки письменників на Трьохсвятительську радитися, як мають повестися під час розшалілих гестапівських репресій, можуть не застати її на робочому місці. Були то не лише письменники, котрі уникли примусової евакуації, а й зовсім сторонні особи, на яких звідусіль чигали небезпеки — то від гестапо, що прислухалося до нашіптувань більшовицьких стукачів, котрі залишилися у київському підпіллі, то від

змосковщеного міського потороччя, від якого у темних провулках можна було зазнати смерті лише за розмову по–українськи.

На той час наступ німецьких військ був зупинений під Сталінградом, й окупанти на зайнятих територіях, збезумілі від непевностей, мстилися за поразки на людях, які на початку війни, і ще й тепер, готові були йти разом з німцями проти окупантів совєтських, однак під своїми знаменами.

У Житомирі гестапівці розстріляли двісті чоловік, які на міському майдані відправляли панахиду в пам’ять стрільців, полеглих від більшовицьких куль під Базаром; у Києві заарештували видавців газети "Українське Слово" за те, що вони відмовилися прославляти німецький вермахт; на товкучках влаштовували облави, забираючи молодь на роботи до райху; нарешті було закрито журнал "Літаври", що його видавала Олена Теліга, натомість засновано газету "Нове українське слово", яка цькувала оунівців за антинімецьку пропаганду.

На початку 1942 року в Києві розпочалися повальні арешти. Олег Ольжич виїхав із столиці до Львова, але йому й там не вдалося уникнути арешту. Отець Чемеринський якийсь час переховувався у підпільній квартирі на вулиці Короленка, а після арешту Олени й Михайла Теліг добрався товарняками до Чернівців, звідки поманджав до Міста пішки. Розшукав професора Тарновецького, який з дружиною Оксаною замешкав на Королівщині, і їм першим розповів, що сталося в Києві.

Для Тарновецьких поява отця Чемеринського була несподіваною й водночас очікуваною: якщо не його, то когось іншого з тих, які у похідних групах пішли на Київ, чекали з тривожним нетерпінням, бо до Міста вже докотилася страшна звістка про розправу над оунівцями мельниківського відламу в Бабиному Яру.

Вийшла та чутка з Міського театру, в якому при аншлагах йшла вистава Костя Гупала "Тріумф прокурора Дальського"; вістка була

неймовірною: автора п’єси, що відтворювала звірства енкаведистів у тюремних застінках, розстріляли німці! За що, хто спровокував такий злочин? А може, гестапівці побачили самих себе в образах чекістів на виставі Гупала?

Радісних вітань не було: між отцем Чемеринським і Тарновецькими пролягла порожнеча, що мала заповнитися моторошними свідченнями очевидця, й професор і пані Оксана чекали повідомлень гостя в напруженій мовчанці. Після тривалої німоти отець розповів...

У понеділок 9 лютого господар квартири, на смерть переляканий, повідомив отцеві, що вночі гестапівці ломилися у двері помешкання Теліг. Поки лунало гримотіння, сусіди радили Телігам заховатися в них, однак пані Олена не хотіла наражати людей на небезпеку. Опівночі гриміт припинився, а вранці, ніби нічого й не трапилося, Олена й Михайло пішли до Спілки на Трьохсвятительську.

Подався туди й отець. У Спілці зібралося людей чимало, вони перестріли Теліг на вулиці й радили їм вернутися, та пані Олена сказала:

"Ви прийшли, не збоялися, а ми мали б заховатися?"

Коли люди зайшли до приміщення, будинок Спілки оточили гестапівці, кількоро їх увірвалися до середини й наказали всім, хто не належить до Спілки, вийти. Михайло сказав: "Я залишуся з дружиною".

Ковтнувши спазму, отець Чемеринський продовжував:

"Є ще на світі справжні лицарі... Заарештованих повезли на Володимирську в гестапо, і ми їх більше не бачили...

А 14 лютого німецька газета повідомила, що напередодні Олену Телігу і її чоловіка Михайла, а теж драматурга Костя Гупала розстріляли в Бабиному Яру як небезпечних державних злочинців.

Мій господар, у якого я ще якийсь час переховувався, приніс чутку, на легенду схожу: буцімто гестапівець, який розстрілював Олену, сказав після акції: "Я ще не бачив мужчини, який би так героїчно вмирав, як ця гарна жінка.....У кімнаті запала гнітюча тиша, яку не рунтали ні співчутливі схлипи, ні зітхання, ані випитування: усе стало ясним у відчайній простоті найглибшого жалю. Між отцем Чемеринським, який цієї миті немовби перебував ще там — на Трьохсвятительській або в підпільній квартирі на Короленка й, можливо, чув постріли, що долинали з Бабиного Яру, — і стетерілими від розповіді гостя господарями не залишилося місця для розмов.

Й здалося отцеві нереальним, що пані Оксана ходить кімнатою, подаючи на стіл сніданок, що вона, приголомшена жахливою вісткою, зостається незмінною у своїй жіночій вроді, що її тремткі повіки не засльозились й з–під них падають на гостя сніпки голубого сяйва, що медове волосся, яке спадає золотими завитками по щоках, не посивіло, що звабливий стан красуні не висох з горя на скіпку, — й подумав цієї миті отець, що життя набагато могутніше за смерть. А втім, життя завше гріховно байдуже до смертей — інакше зниділо б, зчахло й перестало живим ім’ям називатися...

Пані Оксана звіяла туск з обличчя й немов уперше побачила в себе в гостях давнього приятеля отця Чемеринського, з яким ще так недавно довелося долати чужі дороги в чужому краю, втікаючи від тієї самої смерті, яка нещодавно забрала й Леопольдових найближчих друзів; професор Тарновецький, теж звільнившись із пут зажури й жалю, посміхнувся до отця, поклав долоню на його зап’ястя й запитав:

"А ви де зупинилися, всечесний отче, і що будете діяти, чей заховатися в закамарках власної безпеки нині неможливо: світ розполовинився, і кожен мусить знайти своє місце в ньому..."

Отець пильно глянув на професора, ніби хотів з його вигляду вгадати, на чий бік він збирається стати, а може, вже став, бо ж досі мельниківці, до яких належав і Чемеринський, марно сподівалися на можливість бодай мізерної автономії в системі німецької воєнщини: київська трагедія всі ці сподівання безжально перекреслила, показавши українським політичним мрійникам, де їм відведено місце для існування, мало того — самого існування ніхто їм не обіцяє... Й бачив тепер отець лише одне поле для боротьби, заховане в лісах та болотах Полісся й у карпатських недеях: українська партизанка вже давала про себе знати.

"Я, пане професоре, — відказав отець, — встиг уздріти справжнє обличчя німецьких визволителів і зрозумів, що вони, немов близнюки, схожі на совєтських. І тому ми мусимо стати супроти двох сил".

"Сядь біля нас, Сяню, — попросив професор дружину, яка снувалася між кухнею і покоєм, подаючи сніданок, — мусимо спершу поговорити, а потім уже й кави вип’ємо... Стати супроти двох сил, кажете, отче? Хлопчикові з прутиком проти залізного танка? Та від нього зостанеться на землі тільки знак, як від жаби, що втрапила під колеса авта на гостинці... Нам передовсім треба визначити для себе, з якого боку лютіше вишкірюється на нас смертельна загроза".

"Я побачив ту загрозу в Києві, — відказав отець, збагнувши вагання професора. — Не покладаймо більше своїх сподівань на неї".

Професор невдоволено, наче аж вороже глянув на співрозмовника.

"Думаю, ви знаєте, що від Волги наступає червона орда, та невже ми знову вибиратимемо менше лихо? Але ж воно не менше, в цьому ми мали нагоду давно переконатися".

Отець Чемеринський вивільнив зап’ястя з долоні професора, й холодок тінню наплив на його обличчя.

"Догадуюся, куди ви хилите, добродію... Німці аж тепер спам’яталися, що всує зігнорували нас під час свого наступу. Та не варто з цієї причини печалуватися: шваби, як і совєти, мали однакові наміри — зробити з нас покірних рабів. Тому іншого виходу не маємо, як ставати супроти обидвох потуг. А в нас теж сила чимала: не змогли ж німаки вступити в дерманські ліси, де тримає владу Українська повстанська армія".

"Ту владу незабаром розчавлять як не одні, то другі... А коли ми погодимося на формування національної дивізії, то на час Третьої світової війни, що неминуче спалахне між нинішніми союзниками, ми матимемо вишколене військо. Цю істину збагнули вже у Литві, Латвії й навіть Голландії".

"І таким чином покажемося світові подлими колаборантами!" — заярився Чемеринський.

"Газети повідомили, що до Міста має прибути сам губернатор Франк. І не ми в нього, а він у нас проситиме допомоги!"

"І ми станемо під чужі прапори?!"

"Ми вийдемо під своїми знаменами, отче, як це було у чотирнадцятому році".

"Повторів у політиці не буває, пане професоре. Нас просто кинуть на гарматне м’ясо..."

"Але хтось таки залишиться при зброї. А партизанка національною армією ніколи не стане: її бояться ті й ті і тому знищать".

"Пане професоре, — підвівся отець. — Я вас шаную, проте скажу відверто: після смерті Олени й Михайла Теліг йти разом з німцями — то

зрада! Ви питали мене, що думаю чинити я... Прелат Русин дає мені парохію в Уторопах. Партизанам знадобиться духівник".

Попрощалися приязно. Пані Оксана під час розмови мовчала, а коли отець нахилився до її руки, промовила:

"Кожен з нас готовий віддати життя за Україну. А чия кров принесе більше користі, покаже час..."

Розійшлися, й кожен відчув, як поміж ними провіявся холоднуватий протяг.

...На початку травня 1943 року, коли совєтська армія займала Лівобережжя, відтісняючи німців до Києва, галицьку молодь охопила мілітарна гарячка. У воєводських і повітових містах до Народних домів примаршировували колони найдобірніших юнаків із стрілецькими піснями й синьо–жовтими кокардами на лацканах; вони тіснилися до столиків, за якими сиділи відпоручники голови Українського центрального комітету Володимира Кубійовича, котрий погодився на пропозицію німецького командування створити стрілецьку дивізію "Галичина", й зголошувалися добровольцями до українського військового утворення.

Були то переважно сільські хлопці, які два роки тому, після проголошення у Львові незалежної Української держави, маршировали сільськими вулицями й толоками, марно сподіваючись, що їх обмундирують і озброять — таких привілеїв дочекалися аж тепер, коли надій на крах Совєтського Союзу ставало щораз то менше. Проте голуба мрія, що нове українське стрілецтво вирішить долю війни на користь України, запаморочувала молоді голови, й хлопці, вірні патріотичному обов’язку, вписували свої прізвища у листи смерті.

До Міста прибув генеральний губернатор Франк. Перед парадним входом театру поставили трибуну для промовця, а в гімнастичній залі гімназії проводив для учнів старших класів реколекцію прелат Русин.

Після молитви директор гімназії Томащук наказав учням заховати синьо–жовті прапорці, якими вони вимахували над головами, вигукуючи "Слава Україні!", відщепити з мазепинок тризубці, оскільки майбутня дивізія матиме іншу символіку; директор застеріг, щоб гімназисти не кидали квітів під ноги губернаторові й не викрикували патріотичних гасел, коли він промовлятиме.

Молодь заповнила ущерть передтеатральний майдан і, підсміюючись, слухала запевнення губернатора про неминучу перемогу Німеччини у Другій світовій війні; губернатор Франк був набундючений і самовпевнений, й цієї миті нікому не могла прийти до голови думка, що за два роки він повисне на шибениці; гімназисти принишкли, вражені не так промовою Франка, як видивом чужої для українців символіки, що пишалася на фронтоні театру: на синьому полі зіп’явся на задні ноги жовтий лев із роззявленою пащею, а на нього спадали коричневі зиґзаґуваті блискавки СС.

Від того нового знамення, якого не знали ні діди, ні прадіди цих юнаків, готових воювати за Україну — бо ж гинули їхні предки під рідними символами: синьо–жовтими прапорами, тризубами на щитах і церковними фанами з постатями архангела Михаїла з мечем у руці — холодніли гарячі серця добровольців, й до кінця губернаторської промови порідів натовп, ніби сполохався есесівських блискавок.

Після Франка вийшов за трибуну вельми шанований колишній посол до сейму від Міського виборчого округу, хорунжий УГА, побратим Вітовського — Дмитро Паліїв, який вернувся в Галичину з Криниці. Від його мови припинився на майдані розбрід; Паліїв закликав обурених чужою символікою волонтерів позбутися мрійництва й визнавати реалії; мусимо використовувати найменші нагоди для боротьби за Незалежність, ми повинні здавити в собі почуття приниження, як це

зробили колись Українські січові стрільці, яких у Стрию примушували присягати на вірність цісареві Францу Йосифу, зате потім вони здобували перемоги на Маківці й Лисоні. Й до нас прийде наш час, та лише тоді, коли триматимемо в руках зброю, хай і чужу...

У відповідь на його промову злетіла над майданом пісня "Гей у лузі червона калина" з бадьорим закликом визволяти братів–українців з московських кайданів...

Франка забрало авто, й стало вільно дихати; гімназисти ринули до театру. На сцену винесли столик і два крісла,

Дмитро Паліїв сів поруч з німецьким офіцером, й до них гусаком потягнулися добровольці.

На балконі, немов заховавшись від очей майбутніх вояків, сиділи поруч Корнель Геродот і Олесь Шамрай.

Не змовляючись, вони вийшли разом із Каштанового провулка, мовчки подалися до центру Міста й звернули до театру минаючи розвалену груду бетону, яка була ще не так давно пам’ятником комуністичному вождеві, — тепер вона, потрощена, лежала в трикутному сквері між двома міськими магістралями.

"Sic transit gloria mundi..." — промовив, кивнувши на розвалину, Геродот, а Олеся змозолила думка: він повинен, а не може цього вчинити, — повісти радникові, що бачив Сальомею, запряжену в шнури й батожену нагайками, коли німці валили кам’яну подобу Сталіна. Таки не зважився: нехай Сальомея залишиться світлим образом у пам’яті мужа, який щоранку виходить на вуличку Реймонта, що крізь проломаний паркан вибігає з гето й тягнеться понад Чорним потоком до вулиці Міцкевича: нею німецькі шуцмани й жидівські орднунгполіцаї гнали обшарпаних знедолених людей до Багінсберга на роботу в каменеломні, й пан Геродот промацував поглядом кожне обличчя, марно

дошукуючись серед чорного тлуму постаті Сальомеї... І що сталось би з радником, якби він дізнався про те, що бачив Олесь, — та ні, він цього ніколи Геродотові не розповість...

Обидва мовчки сиділи на балконі, а на сцені відбувався жалюгідний спектакль, що його представляли юнаки, які втішали себе облудною надією на звитягу над давнім ворогом з допомогою зброї, новим завойовником подарованої...

Втім, Олесь побачив, як до театральної зали увійшли, тримаючись за руки, професор Тарновецький з дружиною Оксаною, й від того, що після незмірно довгого часу знову уздрів її — таку саму прекрасну, якою була тоді, коли він з кропив’яним мішком у руці стояв стовпцем перед нею, а вона погладила його по голові, — до млості стиснулося в нього серце. Олесь згадав, як сфотографувався в Кіблєра й ту фотографію залишив для неї на столику в салоні, — й сором спалив його обличчя від думки, що вона ту знимку забрала й прочитала дедикацію — "залишуся назавше вашим лицарем"; напевне, посміялася й, може, поглузувала б і тепер, якби його побачила; він втиснувся у спинку крісла, щоб Москалівна, бува, його не запримітила, однак не міг відвести погляду від її профілю — і звідки взялося на світі таке диво, і як йому звільнитися від пристрасної мани, яка й досі мучить його, заступаючи перед ним весь світ...

А тим часом на сцену виходили один за одним гімназисти і сільські парубки й складали присягу перед щитом із зображенням розлюченого лева. Й пройняло Олеся почуття роздвоєності: один Шамрай стояв на сцені з викинутою вперед рукою й вимовляв слова присяги окупантам, — і чому він зараз не там, чому заховався, коли нині кожен, хто молодий, повинен взяти до рук зброю; а другий соромився самої думки, що може піддатися оскаженілим загарбникам, які знищили подружжя Теліг і Костя Гупала, а прекрасну Сальомею, для любові й радості призначену, запрягли, немов конину, в шлею...

Й почув Олесь, як пан Геродот, опустивши голову, говорив сам до себе:

"Світ упав у хлань, що зветься абсурдом. Дві супротивні сили намагаються утворити, кожен свою, всесвітню державу не властивими для цивілізованого людства засобами: єдиний марш, єдиний розпорядок, єдині потреби і єдина владна рука. І ні одна, ні друга не спроможні цього зробити — одна одній такої можливості не дасть, та розбуджують вони, не бажаючи цього, силу третю, яка їх обох розчавить, оскільки буде молодою й життєздатною, абсурд же завше з’являється на світ мертвонародженим. Однак той труп надто довго затруює світ смородом..."

"Ви ще не почали шукати третьої сили?" — звернувся Геродот до Олеся.

Та Олесь мовчав, бо ще не бачив бодай найвужчого путівця, який би провів його до тієї нової потуги.

"Не знаю, де її шукати, тут її не побачив", — відказав.

"Спитайте у прелата Русина, він усе знає", — сказав Геродот і пильно поглянув в очі Олесеві...

Далі обидва сиділи мовчки, а перед їхніми очима тривала абсурдна вистава. Олесь не відводив погляду від пари, яка сиділа у першому ряді перед сценою: від професора Леопольда Тарновецького й чарівної Оксани Москалівни.

"Та невже, — подумав Олесь, — вони обоє, катовані в Березі Картузькій, тратовані поневіркою на чужині, присягнуть коричневим бузувірам перед видуманими ними й насильно накинутими українцям символами?"

Й коли Тарновецький вийшов на сцену й виконав перед жовтим левом римський жест, Олесь підвівся з місця, схилився над балюстрадою, щоб ближче побачити профіль пані Оксани — він ще не вірив, що вона хоча б поглядом поблагословить мужа на присягу ворогові.

Та всупереч його сподіванням пані Москалівна схопилася з місця й голосно заявила Паліїву:

"Прошу записати мене до табору медсестер дивізії "Галичина", що розташована в Криниці!"

Й тоді її чарівна врода, яка досі заступала перед ним образ загубленої у вихорі війни Нусі й решту всього світу, змеркла в очах Олеся, і він, скоробившись від болю, аж тепер збагнув, що втратив їх обох назавше.

Розділ дев'ятнадцятий

Головаті верби над Чорним потоком заступали перед Корнелем Геродотом пожежу в єврейському кварталі, й він бачив лише запалене червоним жаревом небо. Було неймовірно страшно: занурене в темінь вечора Місто освітилося язиками полумені, що відбивали на тлі неба чорну графіку безлистого чепірнатого гілля, яке чомусь не тліло й не розсипалося попелом на снігове місиво. За вербами палахкотіло червоне пекло, в якому згоряли ветхі халупи, Геродот чув, як кришилися й падали долі крокви, накриваючи живих людей, серед яких десь там, напевне, божеволіє з жаху Сальомея.

Вибрався крутим схилом на гімназійне подвір’я, й відкрився перед ним страшний содом, а він стояв укопаний по коліна в землю й зрушитися з місця не міг… Вогонь гоготів над чорною ямою гето, пронизливий лемент вдарявся в чорне небесне склепіння, обпалені люди вибігали з палаючих будинків, вискакували із двоповерхівок крізь

вікна й падали від куль шуцманів, які оточили квартал; полум’я освітлювало закривавлені постільні бебехи, під які заповзали перелякані діти; шуцмани обливали бензином уцілілі будинки, полум’я збігало по стінах долі й текло червоними струменями до Чорного потоку, масні міські стоки в його руслі загорялися й пливли вогняною річкою до Воскресінець, загрожуючи селу пожежею.

Геродот непорушно стояв і блудив поглядом від будинку до будинку, що один за одним спалахували; в голові радника зринала лише одна думка: в якому домі гине Сальомея, а може, вогонь не добереться до того місця, де вона заховалася; знав пан Геродот, що життя їй не буде, що загине вона як не нині у вогні, то завтра в Шепарівському лісі, а все одно просив Бога, щоб ця вогненна ніч її обминула...

Завтра він так само, застряглий по коліна в землю, стоятиме біля ратуші, попри яку гнатимуть євреїв до викопаних ям у лісі, і, може, між ними буде Сальомея, може, Бог подарує їй ще дрібку життя... Та чи є той жидівський Єгова на небі? — ні, немає його, коли до останнього вигибає вибраний народ, а для чого, чому, хто міг би це пояснити, таж нікому ці побиті страхом люди не загрожують; Німеччина війну програє, її вже ніхто не врятує, вона мертва — однак її труп ще сочиться смердючою сукровицею, що сіє смерть, мов пандемія чуми, яка шаліє доти, поки сама не спалиться у власній отруті.

Усі завойовники однакові, — думав Геродот. — Приходять із визволительськими гаслами, а здихають у солоді садизму. Хіба совєтські визволителі не входили на завойовані території так само помпезно й урочисто, як і німці в перші дні війни, а втікали, мов боягузливі тхори, залишаючи по тюрмах гекатомби трупів; такий самий слід залишають і шваби — видно, так мусить бути: диявол відбиває на землі нестертий знак для того, щоб людство пам’ятало, до чого може довести світ сваволя озброєних орд.

Червона ніч згасла перед ранком, а вполудне рушили попри ратушу одна за одною чорні валки решток єврейського люду. Їх, викрикуючи й

погрожуючи зброєю, підганяли шуцмани, хоч знедолені вже їх не боялися і йшли покірно — все одно із Шепарівського лісу ніхто не вернеться, й жидівські орднунгполіцаї, які зрадили своїх братів за подарований їм для життя шматок часу, теж не вернуться цього разу в гето — їхній час закінчується в ганьбі...

Корнель Геродот пропускав повз себе чорні тлуми приречених, вдивлявся у кожне обличчя із тремкою надією побачити її: радникові здалося, що в його пам’яті стерся образ Сальомеї — і як йому без нього дійти до кінця своєї дороги?

Дивно було Геродотові, що з валки гнаних на смерть євреїв не вихоплюються ні крики, ні плачі, ні зойки — йшли вони впокорено, ніби вже неживі, — а може, смерть приходить до засуджених швидше від пострілів?

Шуцмани теж перестали гарчати, ряди орднунгполіцаїв, що з обох боків супроводжували колони, рунталися й губилися в юрбі — їхня служба закінчувалася. Тільки малі діти на руках спазматично оповивали шиї матерів, ховали голівки у лахміттях, а пулькаті білі очі бездумно визирали на світ у подиві від того, що він залишається десь там, позаду, й більше їм не належить...

Обличчя страждальців були однакові, затягнуті масками тупої байдужості до всього, що діється довкола, й тінилося на них нерозуміння, за що вони мають зазнати найсуворішої кари, адже ніякої вини за собою не відчували — тільки усвідомлення, що жид сьогодні чомусь не має права на життя, й такої несправедливості ніяк не могли збагнути люди, яких гнали у Шепарівський ліс до квадратових ям.

Та ось у третій чи вже в десятій колоні, що текла брудною течією від вулички Реймонта до ратуші, Геродот побачив живе, до болю знайоме обличчя, яке нагадувало йому образ коханої Сальомеї, проте ним уже не було: поневірка і страх визолили до жовтизни її смагляве обличчя, а очі,

які колись обпікали його пекучими сніпками зелених променів, стали, як у всіх, безбарвними й блідими; розплетене волосся спадало каштановою зливою на груди; обличчя жінка звела до неба, й нікого вона не бачила, лише Бога, від якого ще чекала порятунку.

Сальомея вела під руку старого батька, колись найзаможнішого в Місті підприємця — нині останнього злидаря; за її плече трималася, ледве переставляючи ноги, стара жінка, певне, її мати, за нею плелися дві молоді єврейки — була то сім’я багатіїв Фойєрштайнів, яку вже ніхто не міг повернути навіть до найскромнішого життя.

Геродот ступив два кроки з тротуару до чорної колони, щоб ближче приглянутися й переконатися, що то таки Сальомея; для чого так зробив, не усвідомлював, чей не міг її вивести з колони. Однак ступив ще один нерішучий крок, та зупинили його не шуцмани, які йшли з автоматами напереваги позаду валки, і не орднунгполіцаї, а приречені на смерть євреї, які й цієї миті не могли йому пробачити, що він забрав від них найвродливішу панну, а сам — іншої віри, іншого роду, іншої історії — залишається в безпеці й тією безпекою розпоряджається, як хоче; він, християнин, має волю, а в юдеїв її відібрали, — наша доля інша, мова інша, і чужий ти нам, трафний, ти не маєш права навіть умерти разом з нами...

Відштовхнутий на тротуар, пан Корнель дивився, як біля пам’ятника Шевченкові зникає за поворотом остання колона смертників, а з нею і Сальомея, яка відтепер належатиме не йому, а Єгові, який вибрав собі єврейський народ для того, щоб мучити його в неволях і, немов праведного Йова, випробовувати голодом, хворобами, бідністю, страхом та зневагами й упевнюватися, що він завше зостається вірний Господнім заповітам...

Геродот намагався збагнути, чому євреї не хотіли впустити його в колону смертників, адже українська доля така схожа з єврейською. Чого не можуть йому простити жиди — певне, не тільки того, що він вирвав із

їхнього квітника найрозкішнішу ружу, а що його предки відібрали від них найвидатнішого пророка, який був боголюдиною...

Пан Корнель непорушно стояв навіть тоді, коли з Шепарівського лісу долинуло торохкотіння кулеметів. Знав уже, що Сальомеї більше немає на світі, лише образ її шаленої вроди залишився навічно в пам’яті, — і не знати скільки часу простояв би він тут, та враз відчув дотик теплої, аж гейби співчутливої долоні до своїх закладених за спину рук. Рвучко повернувся, ніби вихопився з лабет смерті, що нависла над його головою градовою брилою, готовою роздавити й не залишити найменшого по ньому сліду, та розтав, розтопився той льодовий камінь від теплого й сумного погляду жінки, яка стояла перед ним і не випускала зі своєї долоні його руки.

Була це Ірина Вільде — єдина в Місті людина, яка посправжньому оцінила красу і гідність Сальомеї.

"Вам тяжко, пане меценасе, — сказала Вільде, і з її очей пломеніло не так співчуття, як солідарність покривдженого з покривдженим. — Візьміть себе в руки. Я зуміла так зробити: мого чоловіка Євгена, яремчанського лісничого, гестапівці розстріляли в улоговині поблизу Дори як заложника. Та життя, як бачите, завжди сильніше за смерть".

"Ви сильна жінка, добродійко, а я такої сили в собі не відчуваю й не знаю, як далі жити..." — прошелестів голос радника.

"Просто — жити..."

"Але ж Михайло Теліга не міг уявити собі життя без Олени і пішов з нею на смерть... Чому я не прорвався до Сальомеї, незважаючи на опір її родаків?.. Я завжди оглядався, шукаючи слідів добра, яке зумів людям зробити, а нині, оглянувшись, побачив лише страшну кривду, яку завдав найдорожчій людині... В який спосіб випросити в неї вибачення?"

"Не картайте себе. Навіть якби ви були найсміливішим лицарем, то не змогли б прорватися до спільної з євреями могили. Там для таких, як ви, місця немає. Між Михайлом і Оленою не існувало межі, а між вами з Сальомеєю пролягла смуга, позначена кров’ю Месії. Її не вільно переступати ні вам, ні їй..."

І вони мовчки пішли в бік Кляштору, щоб там розстатися, може, й назавше.

...Впала в очах Олеся корона з чола королеви, коли вона, Москалівна, супроводжуючи свій волонтерський крок не властивим жінці войовничим жестом римського легіонера, записалася до табору медсестер дивізії "Галичина" — і на її місце проступив із сутінку забуття образ чорноокої кучерявої дівчини, з якою він колись провів незабутній матуральний вечір у Міській музичній школі.

Над чорною ямою гето ще курилися ядучі дими й проникали згарним духом крізь провулки до найглибших закутин Міста, згірчуючи й без того гіркий настрій городян, котрих стало на третину менше.

Нічний лемент людей, які живцем гинули у вогні, не переставав звучати в пам’яті містян, ще глушили слух скорострільні черги, що долунювали з Шепарівського лісу; перестрашений люд ховався по домівках, спорожнілими міськими магістралями гуляли бездомні собаки — й Олесь вибрався з патоки липкого страху, який ущерть затопив усе Місто, на безлюдні зарінки над Прутом. Не привітався з паном Геродотом, який ще не вилабудався із твані безнадійної печалі — стояв на ганку свого будинку й нікого й нічого довкруж себе не бачив і не чув; проминув і машиніста Антошка Дзівака, який ніби приріс ліктями до парканного дашка, не перестаючи виглядати своїх дітей.

А їх, близнят Емілії й Антошка, Олесь як ніколи раніше виразно уздрів тепер: Казя, розлюченого на свою долю за те, що вгараздила його у змішану польсько–українську сім’ю й примусила молитися двом

богам, а він не бажав роздвоєння, вибрав одного і мстився на тих, які сповідували іншого Бога; сповнений ненависті його погляд проймав Олеся й цієї миті, як він минав галявину серед верболозів, де колись мало не зазнав смерті з рук Казя; і теплим леготом повіяло в його душі, коли згадав Нусю Дзіваківну, яка його врятувала...

А там далі, а далі — росяна левада, і вони обоє з Нусею, змучені цілонічним вальсуванням і запалені, мов смолоскипом, жагою любові, падають у росу й обоє чекають гарячого спалаху й жаліють водночас одне одного — в цю мить солодких згадок Олесь втямлює, що не панна Москалівна з піднебесних мрій, а земна Нуся була його першим коханням...

І вже немає їх обох, розгубилися в розбурханому світі, й він теж загубився у своїх тарапатах, а вийти воїном на відкриту дорогу ще не має ні сил, ані рішучості.

Й забрів Олесь на Торговицю — там тепер збиралися люди не для торгів, а ділитися своїм страхом і бажанням почути бодай якесь провістя — добре чи лихе.

Й побачив він, як біля пивної ятки вискочив на бочку кустратий чоловік з блудними від перепою очима й глаголив голосно, щоб його всі почули і запам’ятали, що говорить Гаврилко з Каштанового провулка.

"Не скнійте, люди, роздрухайтесь, — горланив він, — підійшла вже черга і до нас, хіба ви не читали розклеєних на телеграфних стовпах червоних плакатів із списками засуджених до розстрілу заложників: за диверсію, за одного вбитого німця гестапівці розстрілюють на жидівському окопищі тридцятьох наших братів, а ви ходите сумирно й своєї черги чекаєте, мов ті барани на бойні!"

Та враз Гаврилко, забачивши якусь небезпеку, замовк і здимів у юрбі, але його слова застрягли в Олесевій пам’яті — застерігали й

соромили. Він вийшов з Торговиці в Місто й таки побачив на телеграфних стовпах списки скараних заложників... А Місто, змертвіле від видива розправ над євреями, враз ожило, ніби розбуджене криком Гаврилка. Люд валив до Ринку, зупинявся, розбігався, бездумно крутився, немов тріски у вирі, — щось несподіване й страшне відбувалося на Ринку, й Олесь побачив...

Біля палів, убитих в землю, стояли прив’язані до них шнурами з десяток хлопців — люди шепталися, що то баудінсти, які вкинули залізну штабу в каменедробарку й вона поламалася... Два гестапівці спокійно, ніби в парку на променадах, підступали по черзі до кожного парубка й залпом стріляли йому в обличчя. Закам’янілі від жаху хлопці мовчали, тільки один, останній, закричав: "Я не винен!", але й він осунувся долі.

Довго стояв занімілий Олесь, та враз, ніби хтось штовхнув його у спину, квапно подався до церкви Святого Михаїла, увійшов, не спитавши дозволу, до захристія, де старенький прелат Русин сповняв проскомідію перед Літургією.

"Що скажеш, сину?" — спитав прелат.

"Пан Геродот мені порадив..."

"Добре. Мовчи... Ти зрозумів, що й тобі уже випав жереб?"

"Так".

"То зголосися до отця Чемеринського в Уторопах".

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Розділ двадцятий

Над Каштановим провулком висіла глуха тиша, й Олесь не міг узвичаїтися до неї. Вона давно вже тут запанувала, проте аж нині він відчув, як дійняла вона його нестерпною осамотненістю. Світ довкруж знелюднів, спорожнів, навіть його рідне подвір’я, з якого Гаврилко забрав коряжні потвори, зчужіло. Стояв посеред двору безпорадний, ніби ту тишу відчув уперше.

А колись вибігали на середину дороги панна Ганя і пані Аделя на пльотки; вранці розпачливим позіханням будив квартал Гаврилко, а потім, промочивши горло у кнайпі пані Малгосі, галайкав на всю Торговицю, лаючи президента, який обдурює народ і вроздріб та оптом розпродує державу. Гаврилко докоряв самому Господові за те, що й досі не спослав для людей добра, та нині, видно, заглагоїв горілкою свою пізьму й замовк, колись квапився на службу до гімназії педель Штефан Січкарня й лякав учнів калатанням по залізній штабі, — й пропали вони з Фросиною десь аж у Казахстані; на Скупневича давно вже не стоїть, спершись на ворота, машиніст Антошко Дзівак, який протягом довгих років виглядав своїх дітей — він з Емілією теж загубився в Сибірах; у будинку професора Тарновецького живуть чужі люди, й сюди щодня перед вечером приходить незнайома жінка в чорному капелюшку з густою вуаллю на обличчі, сідає на лавочку біля паркана й сидить там, поки не стемніє, а тоді йде в бік Крупникового млина, роздивляючись по боках, ніби хоче собі щось пригадати, приглядається до зустрічних людей і зникає за поворотом вулиці Сєнкевича, а на другий день приходить знову...

Олесеві байдуже до неї, хоч її сновигання ніби підсилює мертвотність провулка, та причину своєї цілковитої осамотненості він аж нині згадав: уже кілька днів не бачить на ґанку сусіднього дому пана Геродота — може, поїхав до Львова, де живуть його родичі, але чому нічого йому не сказав й чому так довго не вертається, для Олеся ж без нього світ — пусткою...

Втім, у хвилину безпросвітної нудьги впали Олесеві в очі два поруби — черешневий і липовий, які він відклав під повітку, коли пан Корнель

заохотив його вирізьбити з них людську красу. Й цієї миті просвітила Олеся думка, кого він хотів би зобразити в дереві. В уяві вирисувались дві жіночі голівки: одна кучерява, смаглява, із затаєною в очах упертістю й водночас — дівочою замріяністю, її повні губи готові були кожної миті розтулитися й вимовити слова любові другові або смертний вирок ворогові — такою звабливою, готовою до кохання, а теж відчайдушного чину амазонки запам’яталася йому дружина Нуся, яку він навіки залишив у гіперборейському краю й узяв від неї з собою на решту своєї дороги лише її стогін, що вихопився із зболеної душі, яка вже віддалялася від земних тіснин до свободи в небесних чертогах: "Забери мене хоч мертву додому, в цій холодній землі закостеніє моя душа"... Та не зміг Олесь виконати її прохання.

А з липового порубу вилущувалося ангельське обличчя білої пані з медовим волоссям, якій сам Господь не велів бодай краєчком душі торкнутися до життєвих буднів, створивши її лише для радості, світла й кохання, однак доля немов із заздрості до небувалої вроди занурила красуню у вир тяжких терпінь...

Цілий день вирізьблював Олесь долітцем побачені в уяві дорогі обличчя, а коли голівки жінок глянули на нього, немов живі, він поставив їх на підвіконня й, бажаючи звільнитися від довколишньої гнітючої тиші, почав збиратися на нічну риболовлю до плеса, утвореного бурхливою Пістинькою, яка, обігнувши Воскресінецьку гору, вливалася до Пруту. Там він цілу ніч пробуде в товаристві людей, з якими пройшов спорий шмат життя: нехай хоч у пам’яті оживуть вони, якщо немає їх уже на світі.

...Поплавець тихо гуляв по заводі, інколи стрімко занурювався під воду — то верховодка пробувала наживку на нюх і не клювала. Та Олесеві було байдуже: з Воскресінецької гори спливав прохолодний легіт, несучи із собою скрадливі вечірні звуки. То зашерехкотить у гніздечку сонна пташка, заколисуючи тихим цокотінням своїх жовтодзьобиків, то в ліщинових кущах, де лисячі нори, заскімлить голодна лисиця й зачаїться, чекаючи на нічну здобич, а ще деколи

зухвало зарегоче пугач, дивуючись, що весь світ, крім нього, западає в сон, а йому якраз розвиднюється й він чітко бачить рогатого жука, що вчепився за стовбур бука й солодко спить, і маленька мишка даремно намагається сховатися від нього в нірку...

З недалекого Вербіжа докочується глухе гупання бубна — хтось там із суботи на неділю справляє весілля. Розтинає темряву плач скрипки, розсипаються над землею дрібушечки цимбальних передзвонів — гомонить чиясь радість достоту так, як колись на партизанському весіллі під Лебединською горою над Пістинькою в Уторопах: світ спочинку знати не хоче, світ бореться з темрявою, моцується, щоб перебути у бадьорості цілу ніч і дочекатися вранішнього лісового щебету.

А згадки напливають одна за одною, висвітлюючи на тлі ночі знайомі обличчя, — піднімають завісу, що заслонила призабуті картини проминулого життя, й воно являється перед очима таким самим, як було колись. Уздріти його серед метушливих буднів, які заснічують пам’ять, неможливо, й тому зримо оживають вони в нічній тиші над плесом.

...Отець Чемеринський, парох уторопського приходу при церкві Святого Миколая, що за мостом над Пістинькою, нітрохи не здивувався, коли до його плебанії пізнім вечером зайшов незнайомий парубок. До капелана куреня "Гайдамаки" часто вдавалися рядові стрільці, ройові, а то й сотенний Скиба — просили в нього ритуальних послуг, коли наставала пора новачкам приймати присягу, замовляли на урочисті свята службу Божу, кликали теж відправляти панахиду над полеглими в боях партизанами, та найчастіше приходило до нього волонтерське поповнення, й отець відправляв добровольців до штабу куреня "Гайдамаки". Він упізнав колишнього гімназиста, який слухав у нього уроки Закону Божого; поява Олеся засвідчила, що курінь із своїм штабом у Завоєлах на околиці Космача щедро поповнюється стрільцями, які напливають із сіл, зайнятих після відступу німців більшовицькими військами на лівому боці Пруту.

"Перебудь у мене до світанку, — промовив отець до Олеся, — а завтра проведе тебе зв’язковий до табору сотні "Сурма" під Лебедином, і зголосишся там до сотенного Скиби..."

Сотенний здався Олесеві нетутешнім — мав він вигляд козарлюги з Дикого поля: широкоплечий, з важким вилицюватим обличчям, а опущені до підборіддя вуса з підвусниками свідчили неомильно про його степовий рід.

Проскурівський парубок Скиба служив донедавна мінометником у совєтській армії у званні сержанта. Разом із своїм взводом потрапив у німецький полон, із шталагу на Рівенщині вдалося йому з десятком колишніх червоноармійців утекти й прилучитися до Поліської Січі у дерманській діброві. Тривав ще тоді час партизанської вольниці на Волині. Повстанська армія Тараса Бульби–Боровця 1943 року зайняла Степань, Деражню, Думань і Горохів; у Камінь–Каширському партизани заволоділи будинком німецької поліції й розмістили там штаб Поліської Січі.

Німці не намагалися проникати в дрімучі поліські нетрі: партизанська республіка запанувала над просторими обширами Волинського краю... А із синєвидських пропастей, що під Парашкою, вирушив у похід на Волинь курінь Теодора Довбека, наздогнав під Радеховом очолений Романом Шухевичем–Туром батальйон "Нахтігаль", й подалися вони разом на з’єднання з Поліською Січчю. Після того як в урочищі Поневірка біля Дубна Бульба–Боровець потрапив у лабети німцям, партизани обрали командиром УПА полковника Шухевича, який прибрав собі псевдо Тарас Чупринка...

Совєтська армія наближалася до Волині. Упівська розвідка роздобула відомості, що на партизанську республіку буде кинуто тридцять п’ять тисяч до зубів озброєних військ НКВД. Перед такою силою упівці встояти не змогли б: Тарас Чупринка вирішив перемістити партизанські сили в Карпати й розташувати в Космачі військовий округ. Він наказав Повстанській армії розчленуватися на малі загони й стати на

пунктах оборони перед Карпатами — від Яремчі до Чернівців — на правому березі Пруту.

Сотня Скиби "Сурма" зайняла урочище під горою Лебедин біля Утороп із зручним виходом на Місто — річищем Пістиньки через Микитинці, Ковалівку й Вербіж аж до першого гребеня гір, що, обминувши ковалівські камеральні ліси, тягнувся до княждвірського тисового бору. На цьому шляху сотня Скиби мала зупинити більшовицький наступ на Космач.

Скиба зміряв поглядом новачка, вдоволено хмикнув і сказав:

"Завтра присягнеш з новими рекрутами. А нині — он бачиш гору, то наш Лебедин, там пополудні погуляємо на весіллі: женимо Орлика із Зіркою. Я зачислив тебе до Орликового рою — можеш попроситися до нього за дружбу..."

Під Лебедином на галявині, оточеній частоколом стрункіх смерічок, стрільці ставили на колоди дилинні пілки, накривали їх веретами, заставляли весільний стіл полив’яними мисками, наповнювали їх куснями пахучої веприни із щойно засмаженого на вогні дика й ставили бутлі із самогоном.

Сотенний Скиба стояв оподалік стола й сторожко вдивлявся в бік уторопської церкви, що визирала з улоговини над Пістинькою трьома битими гонтом банями. Чекав на весільний кортеж, що мав вирушити з храму возовою дорогою, яка спиналася крутим схилом на Лебединську гору.

Від церкви долинув густий передзвін, що сповістив про складання молодими шлюбної присяги; сопілкарі, скрипаль і цимбаліст вийшли з галявини на крутосхил, випробовували інструменти, й із безладного хаосу звуків вихопилася враз вітальна весільна мелодія, в якій і радість

нового життя, і смуток за молодою волею, любовна втіха й жаль за її неминучою проминальністю...

А вже вийшла з церкви барвиста процесія: попереду йшли князь у військовій вбері й княгиня, зав’язана шальовою хусткою, як молодиця; музика загомоніла над горами, й уторопські жінки, запрошені на партизанське весілля, послали назустріч молодій парі сповнену світлим жалем пісню: "Наша молода, як ягідочка, ой чому ж ти не тужиш, вже другий раз дівонькою не будеш..."

Олесь стояв за смерековим частоколом, скороблений незрозумілою тривогою, начебто щось лихе мало трапитися... А то, напевне, від думок, що вгризалися в Олесеву свідомість, заслоняючи його, наче бронею, від веселого гамору, що долинав до галявини з низовин; думки заводили в непроглядь реальності, яка неминуче настане після веселощів.

З весілля починається моє партизанське життя, — думав він, — а які то будуть від’їдини та попразен: чи сопілчані трелі не переміняться у плач трембіт, а хмільний трунок не стане кров’ю, й буйна весільна круговерть закінчиться танком смерті?.. Та відганяли його зневіру оптимістичні помисли: яке б смертельне весілля не закружляло над світом, все одно після нього з’явиться нове життя, яке завше народжується в болісних муках: кожна радість спершу купається в крові — і перше кохання, і новонароджене дитя, і свобода...

Весільна процесія з гамором, сміхом, співами і стріляниною врешті увірвалася на галявину. Олесь вийшов із–за смерек і стетерів від того, що побачив: за стіл на почесне місце сідали молоді, й були це — чорноока кучерява Нуся Дзіваківна й Олесів гімназійний побратим Юрко Сербин, які вже давно відтужили за своїм товаришем, замученим у Бригідках. Олесь сів навпроти них...

Нуся сполотніла, примліла й приникла голівкою до Юркового плеча, немов ховалася від привида. Та Олесь був живий–живісінький — але ж

де так довго барився? Юрко з подивом, зніяковінням і винуватістю дивився на Олеся, чекаючи найнесподіванішого наслідку, та підняв келих отець Чемеринський і виголосив тост за молодих. Олесь теж підняв чарку й силувано посміхнувся до Нусі, немов хотів їй сказати: ніхто ж не винен, ніхто й правди не повинен дізнатися; й видобув нарешті Юрко із себе слова:

"Звідки ти вернувся, Олесю?"

"З того світу..."

"Там страшно?" — спробував зажартувати Юрко.

"Там темно, — відказав Олесь. — І я щасливий, що можу нині бачити вас".

Після весілля партизани сотні "Сурма" почали готуватися до походу в Ковалівський ліс, де мали зайняти оборону на лінії між Іспасом і Боднарівкою.

Зв’язкову Нусю–Зірку Скиба послав в Уторопи, де вона першого вересня з належними документами від Міського відділу народної освіти мала зголоситися до семирічної сільської школи на посаду вчительки.

Розділ двадцять перший

Літня ніч, як на весіллі в бідного, коротка, та для Олеся розтягнулася вона в довжину всього його зрілого віку матовими картинами, що прокручувалися перед очима, мов чорно–біла стрічка німого кіно.

З–над повороненого ніччю плеса, що притихло під примарним сяйвом місяця, вгамувавши своє шалене кружляння перед тим, як вихопитися із заводі подвоєною силою злитих річок у запінене русло й погарцювати в далеку путь до моря, здіймалася біла курява туману й,

пресуючись у ватяні плахти, оповивала нижній схил Воскресінецької гори. Й поринала вона у білу бездонну каламуть, ніби втомилася височіти сторожею над околицею Міста, занурювалася, і вже лиш половина її коливалася на поверхні білоти, немов ковчег, що безнадійно тоне. За мить її не стало видно, зникла, в розпачі вчепившись за усипане зоряною гранню небо верховіттям струнких гаджуг, що стали схожими на шпилі стародавніх замків чи то готичних соборів.

Олесь чіпко увіп’явся поглядом у те видиво, прикипів, ніби намагався збити піну мряки, яка нестримно набухала, загрожуючи й ті шпилі затопити — і вже ніколи не побачить він того місця, де настиг його ординський полон. Та хай би й пропало воно навіки, а все ж невимовно стало за ним жаль, бо ж тут прожив він останню мить свого вільного життя перед довголітнім невольничим випробуванням; і чи вийшов би він цілим душею й тілом із воркутинського пекла, якби саме під цією горою не відчув непоборне притягання рідної землі, без якої немає сенсу жити й заради відчуття на ній єдиної миті свободи варто піти на муки або й на смерть.

Й немов від тривоги, що не стане більше на світі Воскресінецької гори й кане в забуття щасливий мент, коли переможений Олесь відчув себе непереможним, розступилося на вершині біле жмуття туману, гейби шаблею розполовинене, сповзло обабіч гори, й Олесь побачив...

І здалося йому тієї миті, що то не видіння і не спогад, а найвідчутніша реальність, у якій він і зараз перебуває, хоч минуло з тих давніх пір цілих півстоліття...

У кінці квітня 1945 року, провідної неділі, на Космач, де розташувався військовий округ УПА "Говерла", за наказом Хрущова було кинуто тридцять тисяч військ НКВД під кодовою назвою "Червона рубаха".

Шляхом через Печеніжин, Слободу Рунгурську й Акрешори посунула танкова бригада, а дві стрілецькі дивізії і полк прикордонників зупинилися на початку Вербізького тракту з лівого берега Пруту між вулицями Скупневича й Сєнкевича, й бастіоном на цій лінії став Крупників млин.

На правому березі ріки заліг курінь "Гайдамаки", зайнявши оборону на лінії Іспас—Боднарівка; у підніжжі Воскресінецької гори зайняла бойову позицію сотня "Сурма", озброєна "дехтярами", двома максимами, а чолопок гори зайняла команда мінометників із сотенним Скибою на чолі, оснащена чотирма мінометами, протитанковим гранатометом і спорим запасом мін та фаустпатронів.

Ніч минала тихо–мирно в напруженій поготівлі до бою, що мав, як передбачалося, розпочатися на світанку.

Із грушівської улоговини між Воскресінецькою горою й пилипівським Погорільцем потягнуло першим весняним теплом. Бійці рою Юрка Сербина, спершись спинами один до одного, слухали розповідь прибулого минулої осені до сотні Скиби колишнього гімназиста Петра Гулейчука, який перед матурою вступив до дивізії "Галичина" й після погрому під Бродами, уцілілий, вибрався з гаварецьких пропастей, пробрався крізь іспаські ліси й мишенські переяри до Утороп, де зголосився добровольцем до сотні "Сурма".

Розповідав він новим побратимам про страшну масакру під Радивиловом і Бродами, про зраду німецького командування, яке полишило на поталу більшовицьким різунам беззахисну дивізію. Усі закони війни стосовно воїнів української дивізії були зневажені, замість шляхетної битви відбулася кривава різанина, в якій не забирали в полон переможених, поранених дострілювали, кололи штиками; полки вермахту Тридцятого армійського корпусу панічно втекли на захід, залишивши в оточенні двадцять тисяч українських вояків... Розбиті машини, підірвані панцерфаустами фургони, перекособочені танки, задерті рила гармат, артилерійські коні з виваленими бебехами, спалені

хати і гори трупів — безголових, безруких, безногих; командир дивізії Фрайтаг ганебно втік на своєму опелі з–під Ясенова, а я, присипаний землею, виповз, і те, що побачив, зжахнуло мене більше, ніж та різанина: біля мене лежав убитий професор Тарновецький, а його дружина, медсестра Оксана, термосила його, будила мертвого; опричники із "СМЕРШу" відірвали її від нього, вона кричала, кусалася, та їй заламали руки й повели до ординців на глум, і я бачив, як дикуни знущаються над жінкою...

Олесь слухав і відчував, як стерпле його тіло розморожується, ніби на відлизі, а в душі не залишається ні ревнощів до Юрка, ні туги за Ганнусею, ні жалю за Москалівною, тільки лють, тільки жадоба насильства над ворогами — чи не така сама жага помсти керувала у свій час опришками — і ми, партизани, є їхніми нащадками й мусимо брати на своє озброєння нещадні засоби боротьби, і ніякого жалю, ні милосердя, ані прощення зайдам...

Бій розпочався нарозвидні.

На сигнал — три постріли з револьвера — з–за будинків і парканів висипалися солдати з автоматами в руках, вони бігли напригінці до ріки, щоб перейти вбрід на другий берег; над ними з ревом вихопились із вузьких провулків бронетранспортери, обліплені зашоломленими вояками, схожими на олов’яних солдатиків; ні пострілів, ні бойових вигуків ще не було чутно, а коли лінія від млина до Студентського парку заповнилася сірошинельним тлумом й машини допадали до берега ріки, з правого боку заторохтіли кулемети, "дехтярі" й автомати упівців. Сіра навала на мить зупинилася й тут же за командою "Бєй бандітов!" пустилася вбрід; тоді на Воскресінецькій горі заговорили міномети, в повітрі завили мінні снаряди, вибухи здіймались один біля одного по всьому периметру фронту; совєтські солдати, котрі залишилися живими, піднімалися із землі й до пояса заходили у воду; упівці спиняли їх вогнем, бронетранспортери захлиналися у воді, й стихав їхній рев; допасти до правого берега напасники не змогли, трупи пливли за течією, з мінних вирв злітали в небо покремсані шматки тіл, і при сонці,

що сходило, зачервоніла вода в Пруті... Олесь міняв диски в автоматі, вистрілював їх і переможно реготав, помщаючись і за Тарновецького, й за Москалівну.

Бій довго не вщухав, й коли ряди солдат помітно зрідли, а з гори не переставали падати на лівий берег міни, облавники відступили до млина й, ховаючись за будинками, збиралися з силами. Тоді на чолопку гори піднявся стовп чорного диму, під ним спалахнув вогненний клубок, й розлетілося в боки залізяччя, й не стало видно мінометників. Що там трапилося, партизани не могли збагнути, однак стрільба припинилася. За мить з гори примчав вістовий і заволав: "Відступати, Скиба загинув!" Вістка бійців приголомшила, опір припинився, й за ту хвилину розгубленості солдати встигли обійти млин, перебрести млинівку й мілке русло ріки, вони зайшли з тильної сторони й оточили сотню, що залягла у верболозах під обривом гори.

Відступати було нікуди, облавники безкарно розстрілювали оборонців; набої в партизанів закінчувалися, вони ще відстрілювались і гинули. Олесь побачив, як падав на спину, випустивши з рук автомата, Юрко Сербин. Забувши про небезпеку, він припав до побратима, й тут солдати накинулись на нього, заламали назад руки й штовхнули його до гурту полонених, їх відвели до млина й поставили під стіною до розстрілу. Й майнула в Олесевій голові думка, що аж тепер долетить до нього куля, яка поминула його в камері "Бригідок", та страху не відчув, лише знову тіло стерпло, стало твердим, мов колода, й з полегшею подумав він, що боліти не буде, коли в нього увійде гаряча куля.

Й тієї миті пролунав наказ совєтського командира: "Нє расстрєлівать, оні єщьо понадобятса!"

Чекісти повели недобиту сотню "Сурма" до міської тюрми, й, коли минали ратушу, Олесь ураз відчув справжню ціну життя, зрадів ним, ніби вдруге народився. З ним ішов поруч колишній дивізійник Петро Гулейчук, й Олесь повторив йому слова Геродота: "Голод тоді відчутний, коли хліба немає на столі". Петро зрозумів і додав: "Рідна земля стає

насправді дорогою, коли її втрачаєш"... І поклявся тоді в душі Олесь витримати найтяжчі муки неволі й пізнати в ній справжню ціну батьківщини: а може, ще повернеться колись на знасилувану нині Торговицю й побачить її красу в образі Нусі: промине вихор, й ті, хто залишиться живим, повернуться до свого дому...

Олесь тоді ще не знав, що Нусю спіймали енкаведисти, коли вона йшла з Космача до Утороп з грипсом, у якому командир військового округу "Говерла" хорунжий Степовий просив сотенного Скибу якнайдовше протриматися під Воскресінецькою горою, поки з Ілинецького лісу встигне дійти до Космача курінь імені Гонти на чолі з курінним Кривоносом–Симчичем.

Про те, що Симчич над річкою Рушором у Яблунівській діброві спіймав у пастку танкову дивізію генерала Дергачова і знищив її до останньої гусениці, а генерала відправив на той світ, після чого Космацька республіка проіснувала ще два роки, Олесь дізнався від самого Симчича, який вернувся до Міста після тридцятилітньої неволі у Магаданському концтаборі.

Розділ двадцять другий

Після півночі стихло у Вербіжі гупання бубна, весільні гості, певне, почали вже розходитися. Галайкання підхмелених бояр, дружбів та дружок лунало по всій околиці й будило собак: хтось надто розохочений дражнив їх, вони люто гарчали, й той гавкіт навіяв на Олеся гіркий спогад.

...Полярної ночі крізь розшалілу заметіль із шахти "Капітальна" повільно просувалася колона каторжан. Пронизлива стужа наскрізь прошивала зношені й липкі від вугільної пороші бушлати до голого тіла, й воно гейби вкривалося пекучою льодяною кіркою; в’язням здавалося, що немає такого тепла на світі, яке могло б їх розігріти, вони скільки мали сил — тупотіли й розмахували руками, так рятуватися від холоду

було їм дозволено; конвойні безугавно вигукували, ніби той крик і їх зігрівав: "Шаг влєво, шаг вправо — стрєляю без предупрєждєнія!"; собаки теж, певне, мерзли, бо люто гарчали, достоту, як цієї ночі роздратовані пси на околиці Вербіжа...

Олесь підвів голову, позирнув на чолопок гори, щоб уздріти на тлі неба, залитого сяйвом місяця, шпилі стародавніх замків і готичних соборів, і тим видивом позбутися навали чорних згадок, та дарма: витончені шпилі зачарованих фортець враз перемінилися у квадратові сторожові вежі, що з усіх боків оточили вершину Воскресінецької гори; прожектори снопами сліпучого світла промацували прямокутну площину, обгороджену високими дувалами з десятьма рядами колючого дроту на гребені; за дувалами прикуцнули до землі, ніби теж закоцюбли на холоді, плоскодахі бараки; чорна колона, оточена конвойними й собаками, просувалася крізь темінь до барачної брами, брама заскрипіла, відчинилася й заковтала сотні чи то й тисячі примар, на людей схожих.

У передчутті барачного тепла й миски теплої баланди відтанув Олесь від холоду, він відрахував у пам’яті ще один відмучений дванадцятигодинний робочий день і, як кожного разу, втішився, що гідно його прожив; прикинув у гадці, скільки ще таких днів попереду — їх довгий ряд губився у безконечності, та знав Олесь, що мусить так само мужньо перетерпіти, щоб колись бодай один раз припасти до землі над Прутом і поцілувати зарінкову жорству. Вірив, що так станеться, й для цього щоденно виковував у собі терплячість і бадьорість. Нині він знову зігріється в тісному людському покоті на верхніх нарах, від когось почує добре слово, до когось віджартується, а в рожевих снах про волю набере нових сил для ще одного тяжкого дня...

До кухонного віконця, з якого рядочком висовгувались алюмінієві миски з гарячою баландою, що швидко на холоді вистигала, товпилися в черзі в’язні, телесувалися, хапали ті миски й голосно сьорбали бурду, добріли й перемовлялися. Олесь дізнався від Петра Гулейчука, який того дня чергував на кухні, цікаву новину. Петро приніс побратимові добавку

— миску турнепсової гущі, крадькома всунув до кишені його бушлата скибку хліба й пошепки, щоб не привертати уваги інших в’язнів, повідомив, що до їхнього барака прийшло поповнення — зо двадцять поляків–аковців. Треба вважати, сказав він, щоб не сталося сутичок: ось стоять вони в кінці довгої черги, ще несміливі, проте до нас, бандерівців, насторожені, хай би наша ворожнеча тут закінчилася — москаль примирює нас спільною неволею...

Олесь одним оком позирнув на новачків і тут же відвернувся, щоб не зчепитися бува з чиїмось неприязним поглядом. Аковці вже були одягнуті в куфайчану уніформу, з номерами на кашкетах і рукавах — такі самі, як усі в бараці: не люди, а номери. Може, з цієї причини, відчувши рівноправність з барачними старожилами, один з поляків осмілів, вийшов з черги і боязко, навшпиньках, підійшов до Олеся й Петра, пильно придивляючись то до одного, то до другого.

Олесь відразу впізнав його й навіть не здивувався: номерна каторжанська рівність узвичаїла в’язнів до несподіванок; обидва якусь мить пильно придивлялися й разом примирливо вимовили:

"Олесь..."

"Казьо..."

Після вечері в’язні швидко влягались на нарах, і сказав Олесь до Казя:

"Лягай біля мене, матрац вільний: хлопчисько з Прокурави не витримав, вибіг минулої ночі голий з барака й закостенів на морозі. Дурень..."

Лежали горілиць на матрацах і дивилися в дощану стелю, боячись глянути один на одного, щоб не уздріти в очах давньої ворожнечі. Та за якийсь час їхні очі таки зустрілися, й не побачив Олесь на обличчі Казя

пізьми, тільки сіре знеохочення — може, то від переситу колишньою злобою, жадання крові й помсти невість за що; схожу осугу втоми побачив і Казьо на чолі в Олеся. Колишні ворожі почуття не мали тепер ніякого значення, єдиною реальністю, яка чогось ще вартувала, була неволя, що підкорила обидвох.

Олесь дивився на Нусиного брата, такого схожого на неї, й у серці проколювалося до нього співчуття, однак на денці душі ще озивалася решткa неприязні, спородженої колишньою Казевою ненавистю, яка заподіяла кривду не тільки Олесеві, а й усьому українському люду: Олесеві ще хотілося залити Казя задавненою злобою, та враз зчахла вона, спопеліла, бо обидвох їх однаково потоптала доля, й слова ненависті, якби й зродилися, не мали б нині, на табірних нарах, нищівної сили. Й спитав Олесь примирливо:

"Як ти сюди втрапив?"

"Так само, як і ти, — відказав Казьо. — Чей у нас один ворог, і здолав він нас обох у той вигідний для нього час, коли ми чубилися, запаморочені заповзятістю когутів, у смертельному поєдинку й не бачили оскалу хижої лисиці, яка зачаїлася за плотом... Коли генерал Сікорський назвав справжніх винуватців катинської трагедії, Сталін наказав роззброїти Армію Крайову, й вона після загибелі генерала в замовній авіакатастрофі перейшла у підпілля під проводом Станіслава Миколайчика. На чолі Польської Крайової Ради совєти поставили енкаведиста Болеслава Берута, й після нашого невдалого походу на Львів Волинська дивізія АК була оточена, переарештована — нині в московських концтаборах аковців не набагато менше, ніж упівців... Отаке–то, мій сусідо. Та ми ще довго потім, мов одурілі, вирізували одні одних..."

Олесь мовчав, перетравлюючи у свідомості сказане Казьом, згодом промовив скрушно: "Після нашої з тобою бійки у Студентському парку гімназійний педель Штефан Шамрай, мій батько, мовив до твого батька–машиніста Антошка Дзівака: "Наші незгоди почалися з хлоп’ячої бійки, а

закінчитися вони можуть великим пролиттям крові". І — як у воду дивився... Ну добре, ви мали свою рацію, воюючи за довоєнні кордони, а ми свою, обстоюючи рідну землю. Але ж кому вона дісталася? — москалеві. Чому ж то ми спільно не спрямували своїх штиків проти відвічного ворога? Ми різалися, а землю сусід забрав... — По хвилині мовчанки Олесь різко повернув голову до Казя й запитав: — Ти брав участь в акції "Буря" в Саргині на Холмщині? Там аковці вирізали до ноги півтори тисячі невинних українців разом з жінками й дітьми... Признайся, ти був там?"

Олесь підвівся на лікті й чекав від Казя відповіді зі страхом, що він признається до людиновбивства, а тоді їхня розмова закінчиться й проляже між ними стара ворожнеча, яка в неволі могла й загаснути.

"Яке це має значення, — відказав Казьо, — був чи не був. Мене там не було, та здійснювали акцію мої однодумці, військові побратими... Але якби я навіть брав у ній участь, то чинив би те саме, що й вони. Жорстокіших законів, ніж воєнні, немає на світі... ну а ти був на Волині, коли упівці мстилися на невинних польських осадниках? Кажеш, що ні. А якби й так — то скажи по правді: як би ти поводився, коли б там опинився?"

"Тихше, Казю, люди сплять... Але я знаю: наші дітей не вбивали".

"О, які добрі! А чи то вельми гуманно вбивати батьків на очах у дітей?"

Запала мовчанка, згодом Казьо проказав спокійно:

"Колись Станіслав Вінценз таке мовив моєму татусеві: "Настане час, коли поляки й українці, як ті однокінні ґазди, які з необхідності стають супружниками, спільно оратимуть парокінкою кожен свою нивку, свято оберігаючи межу..." Як би я хотів, щоб так сталося! Висохла б кров на наших руках".

Казьо знайшов Олесеву руку й легко стиснув його зап’ястя. По хвилині прошепотів:

"Недавно я дізнався, що у Воркуті карається моя сестра Нуся".

Олесь з відчаєм і радістю скрикнув:

"Нуся?!"

Хтось із в’язнів пробурмотів невдоволено: "Замовкніть нарешті, таж завтра в забій!"

Розмова між Олесем і Казьом обірвалася, врешті вони поснули. І, певне, кожен думав перед сном: яка ж то Господня несправедливість, що розсварених товаришів мирить лютий сусід, рівноправно винищуючи їх у Катині, Вінниці, Золочеві, Дем’яновому Лазі й однаково мордуючи в магаданських, колимських та воркутинських концтаборах... Чому то перед миром і злагодою завше має відбутися моторошна рахуба втрат?

...Небо почало сіріти, й щербатий місяць, перемінившись у клубочок туману, розтанув за схилом гори. Світало. Мабуть, вода у плесі стала прозорішою, й риба побачила наживку: поплавець стрімко занурився під воду, потягнувши за собою вудилище, — клювала поважна здобич. Олесь знову став заповзятим рибалкою, він повів вудкою понад плесом, даючи змогу рибині порозкошувати, потім рвучко смикнув її вверх, і на жилці затріпотів, вигинаючись срібними боками, всипаний білими цятками по хребті здоровенний пструг.

Та короткою була втіха від улову: риба щосили тріпнулася, зірвалася з гачка і зникла в зеленій каламуті. Й огорнув Олеся невимовний туск: так само колись зникла єдина найщасливіща за все його життя мить, залишивши в душі пекучу гіркоту від непоправної втрати.

...Вернувшись увечері з роботи в шахті, Олесь не застав у бараці польських в’язнів, їх з якоїсь причини — може, якийсь стукач доніс начальству про нічну приятельську розмову Олеся з Казьом — перевели у табір двадцять дев’ятої шахти, що за двадцять кілометрів від міста. А мав же Олесь запитати в Казя, що він знає про Нусю, в якому ОЛП–і вона перебуває, — і його дійняла безнадійна розпука.

Цілу ніч не спав, сльози змочували подушку, він аж тепер утямив, що нікого в житті, крім Нусі, не кохав, і краще було б, якби не дізнавався, що вона живе й так близько від нього знаходиться, — тепер знову він її втратив і цим разом назавжди.

А перед ранком додумався до ризиковного кроку, за який не минути б йому карцеру: вирішив підкупити начальника конвою Корнєя Лиховідька, який ще мав дрібку Бога в серці, адже випалив уверх з автомата, коли Олесь знеобачки переступив лінію зони. Та яка кара могла б його настигнути, коли б його звинуватили у спробі підкупу начальника конвою — важко було навіть уявити...

Олесь тримав під матрацом папушу тютюну — пахучої мушкательки, яку отримав у посилці ще до того, як батька з матір’ю вивезли до Сибіру. І як не жаль йому було найціннішого для в’язня скарбу, він вибрав момент, коли Лиховідько перед розводом на шахти снідав у своїй каптьорці, подав йому той дорогий товар і складену вчетверо записку й заблагав: "Ви найдобріший, найсправедливіший, гражданін начальник, ви все можете: киньте цей папірець у жіночу колону".

Лиховідько заревів: "Уб’ю, згною, повєшу, как ти смєл с такой просьбой ко мнє обращаться!", проте взяв тютюн і записку.

Відповіді від Нусі не було, й долала Олеся чорна безнадія. А за той час в’язні Воркути пережили смерть Сталіна, розстріл Берії й криваве придушення повстання на десятому ОЛП–і двадцять дев’ятої шахти, а

опісля табірні полегші аж до виходу засуджених у неповнолітті каторжан на вільне поселення.

Ще тягнулася щовечора колона із шахти "Капітальної" до барака, і собаки гарчали, і конвойні викрикували "шаг влєво, шаг вправо", та вже не проводили опричники шмонів серед ночі, не замикали на ніч бараків, з вікон зняли грати, й були дозволені зустрічі з рідними.

Одного вересневого надвечір’я, коли колона проходила повз душовий павільйон, Олесь почув жіночий голос: хтось вигукнув його ім’я. Оглянувся й побачив худеньку чорноволосу молоду жінку з блідим, мов цигарковий папірець, личком — і то була Нуся.

...Коли Олесь вийшов з тюрми на вільне поселення, вони з Нусею замешкали в добрих людей, які раніше відбули термін, й жили там разом, поки не отримали дозвіл вернутися на батьківщину.

Нуся згасала від сухот, й Олесь квапився вивезти її з проклятої Богом і людьми землі до рідного Міста. Не встиг...

Й промовила до нього Нуся перед тим, як покинути його назавше:

"Бог послав мені двох мужів, кожен з них віддав мені себе частинку, й моє життя було повним. А себе я розполовинила між вами, і мене не вистачило на довгий вік... Прости мені за Юрка, я вийшла за нього вдовою: хто міг подумати, що ти вибрався живим з тієї масакри у Бригідках... Жила я життям вашим, і дякую Господові за ті окрушини справжнього людського щастя. Юрко був добрий до мене, я за ним плачу, бо любила його. А тебе покохала найвищою любов’ю тієї ночі, коли ми лежали в обіймах на росяній траві у Студентському парку. Й відтоді в думках, а потім у спільному житті з тобою належала лише тобі одному. Забери мене звідси додому, тут холодно, тут замерзне не тільки моє тіло, а й душа..."

Й не стало Нусі. Залишилася лише її подоба, що стоїть нині на підвіконні мого дому поруч з образом її суперниці — вирізьблена у вишневому порубі.

Розділ двадцять третій

А коли сонце викотилося червоним кружалом із грушівської улоговини, привіявся до Олеся світлий спогад, яким і належалося йому бути на розвидні.

Давно вже не виходили на середину Каштанового провулка вірні подруги панна Ганя і пані Аделя пльоткувати — користувалися з причин немочі телефоном.

Аж тут раптом не вийшла, а вибігла зі свого подвір’я панна Ганя й зазивно вимахувала рукою в бік дому Аделі, яка ще сонно позіхала, спершись ліктями на підвіконня, й подивовано дивилася на сусідку, що, гейби помолоділа на двадцять років, вибігала на дорогу, певне, з вельми цікавою новиною. Новина мусила бути екстраважливою, якої ще ніхто не чув, й хотіла всезнаюча Ганя першою винести її на Торговицький квартал — щоб ніхто, не дай Боже, не випередив.

"Яка біда трапилася, Ганю, що ви вискочили так зраненька, як той, що urwał się i uciekł , ніби стая псів за вами гналася? Ще поспали б трохи..." — заговорила пані Аделя з докором у голосі, проте ні на секунду не затрималася в хаті й уже з відкритим ротом стояла перед сусідкою, яка з осяяним виглядом не переставала розмахувати руками.

"Народна мудрість каже, — відповіла панна Ганя, й утіха так і бризкала з її очей, — хто рано встає, тому Бог дає!"

Пані Аделя із скептичною гримасою на губах спробувала пригасити сусідчине збудження й на оклепану примівку мовила із зверхністю людини, яка більше за інших знає:

"Часто повторювана народна мудрість відганяє дурістю, запам’ятайте це собі, панно Ганю. Але кажіть, що трапилося?"

"Не кваптеся, не кваптеся, шановна пані, я розповім усе по черзі, дайте собі на стримання, бо виглядаєте зараз, як той бенькарт, що крізь дірку від ключа заглядає до маминої спальні... О, я така щаслива, що з тієї радості завела б собі коханця, незважаючи на те що стільки літ пильно оберігала свою панєнську цноту!"

"Але ж то вже запізно, панно Ганю, де ви були раніше?"

"Раніше для такої офіри не мала–м приводу. А жаль, Гаврилко був колись зацним кавалєром, і я виглядала несогірше, й була би–м зважилася на гріх, якби не одна перешкода. Для більшої краси й елегантності він відпустив собі вуса й водно, крадькома заглядаючи до дзеркальця, підкручував їх двома пальцями. І най би собі підкручував, кожен хоче бути файнішим, ніж є, але робив він те навіть у церкві, стоячи за колоною, коли вірні стояли на колінах до причастя. І через це він мені геть збридився... Але нині сталася така подія, що для її відсвяткування притлумила б свою до нього нехіть й у гріх увійшла б з утіхи, найби Гаврилко заглядав тепер у дзеркальце навіть уві сні..."

"Ха! — реготнула Аделя. — А що він сьогодні у тому дзеркальці побачив би — п’яну мармизу, й до того ж ваш Гаврилко смердить, як дешевий недопалок".

"Отож–то, — скрушно зітхнула панна Ганя. — Яка я була дурна: був би він у мене першим..."

"Та ви ніколи надто мудрою не були — через ту вашу цнотливість. Перший, перший! Та в мене кожен був перший після попереднього!"

На Аделину шпильку Ганя не звернула уваги й продовжувала:

"Не було, таки не було тоді приводу для такої втіхи. А нині, маєте рацію, пізно вже..." — ще раз зітхнула Ганя й замовкла.

"Та чи скажете ви нарешті, яка ж то подія трапилася, що ви стали готові до такої жертви? — нетерпляче термосила Аделя Ганнину руку. — Може, пан Геродот вийшов нарешті з жалоби й оженився?"

"Ні–і, пан радник й досі сохне з туги за тією жидовіцею... Сталося на світі щось надзвичайне!"

"Ну кажіть же — що?"

"Вчора вечером у Верховній Раді депутати проголосили незалежність України. Маємо свою державу, ось що! А ви кажете..."

...До полудня Місто запрудилося людьми, возами й верховими кіньми — з усієї покутської околиці валив народ до Міста на велике свято, якого не знали на цій землі кілька невольничих століть.

Святково одягнуті в покутську, подільську й гуцульську вберю йшли з передмість парубоцькі й дівочі колони; з Печеніжина, Пилипів, Воскресінець, Боднарівки, Ценяви, П’ядик і Городенки котилися драбинясті вози, наповнені поверх полудрабків старосвітськими газдами в кресанях з китицями й павами і фудульними молодицями в шальових торокастих хустках; із запрутських Кривобродів, Хімчина й Утороп, навіть аж з Космача мчали верхи на конях схожі на опришків гуцули — а всі із синьо–жовтими прапорами — у яких лише сховках тримали їх від пильного ока кагебешників і сексотів; маєво знамен єднало синє небо із не зібраним ще золотом стиглих хлібів на полях; увись злітали стрілецькі й повстанські пісні, що їх разом з молитвами виучували в потаємності дорослі й діти; на ратуші лопотіла синьо–жовта бандера, яку за всю історію Міста двічі вивішували на вежі й двічі знімали окупанти, а третій раз зірвати ніхто вже не посміє, й ця горда надія на остаточне воскресіння змученої в рабстві України пломеніла на обличчях

людей: вірили вони й не вірили, плакали й сміялися; урочистий гомін заповнював по вінця вулиці й провулки — торжествувало найщасливіше покоління, яке діждалося волі.

На дзвіниці церкви Святого Михаїла загримотіли музикальною канонадою найпотужніші дзвони на "Буде ім’я Господнє благословенне однині і довіка!"; без кінця вибивали вони, немов утовкмачували в голови розбудженого і ще не зовсім впевненого народу в реальності несподіваної й довго чеканої свободи святу правду: "однині і довіка, однині і довіка, однині і довіка!!!"

Після Богослуження вийшли разом з церкви пан Геродот і Олесь Шамрай. Місто гомоніло, співало, дзвеніло радістю — "і всі радіють, як вино, і всі сміються, як вино" — й проказав пан радник, утираючи сльозу, не так до Олеся, як до себе самого:

"Можна вже й умирати..."

"Що ви таке говорите, пане меценасе, — саме настала пора жити!" — аж вигукнув спересердя Олесь.

"Звичайно, — відказав Геродот, — звичайно... Ви ще досить молодий, і вам треба набирати сил для побудови молодої держави... А я своє прожив, зробив, що міг, відлюбив і дочекався початку сповнення пророцтва великого німця Йоганна Гердера, який двісті років тому пророк, що з безлічі поневолених народів постане цивілізована українська держава, межі якої сягатимуть Чорного моря, Кавказу, Карпат і дикої Гіпербореї..."

"Тож решту своїх днів віддайте на службу цій державі, чому ви, такий фаховий і знаючий, відступаєте?" — намагався переконати Геродота Олесь.

"Моя реальність, колего, закінчилася півстоліття тому, ви добре знаєте, коли це сталося. Життя без неї втратило для мене сенс... Завтрашній день не буде вже мені належати, та я щасливий, що побачив його світанок. Вірю в Гердерове пророцтво, та перетворення його в живу дійсність не дочекаюся. Мені залишилося лише вірити в безсмертя душ. Якщо матерія вічна, то чому не може бути вічним те, що вона створила: мислення, красу, любов? І я хотів би при своєму житті, яке мені ще залишилося, зустрітися з тими, які живуть вічно. Відчуваю, як пантрує мене душа моєї Сальомеї. Я вже знаю, де явиться мені вона..."

Не прощаючись з Олесем, пан Геродот повернувся, подався вниз Печеніжинським трактом і зник у людському натовпі.

Перед вечером до зали Ощадної каси набилося стільки люду, що не було де не те що яблуку — голці впасти. Мало тут відбутися ще не чуване в Місті й у всьому світі урочисте свято з нагоди проголошення незалежності України. Німотно було в залі, навіть шемріт стих: та невже не увірвуться досередини кагебістські опричники, щоб розігнати, переарештувати, розстріляти людей? Приголомшила тлум несподівана воля, напружена мовчанка натягнулася до краю, немов струна, і що станеться, коли вона обірветься, які звуки вилуняться з неї, а які — сміх буде, плач буде перламутровий!

На заднику сцени золотився тризуб, над ним схилилися синьо–жовті знамена — що це за така нова, незвично сміливa декорація, за яку вже нікого не постигне люта кара, — і схлипують жінки, і втирають сльози мужі — всі чекають появи на сцені сміливця, який промовить слово і запевнить люд, що відбулася в Україні найзнаменніша подія, й повік віднині не буде політичних арештів, ні концтаборів, ні вантажних вагонів з коминками на дахах, готових вирушити з міської товарної стації в сибірські незвісті, не стане чутно нашіптувань сексотів і зникнуть з людських облич тіні впокореності й страху.

Нарешті вийшов на сцену високий кремезний чоловік, сивий, з поораним борознами обличчям, люди зашепотіли: це той самий лицар Кривоніс–Симчич, котрий над Рупором у Яблунівському лісі із своїм куренем знищив до останньої гусениці танкову дивізію генерала Дергачова і його самого відправив у тартари; той самий мученик, який витримав довгі тридцять літ — і не впав, не замерз, не скорився у найстрашнішому концтаборі на Колимі...

Підвівши руку, Симчич дзвінким парубоцьким голосом вигукнув:

"Слава незалежній Україні!"

Зал гучно відповів "Героям слава!"; з розірваної, крайньо напруженої тиші злетів український гімн; хтось пригадував слова, хтось їх і не знав, та словесний зміст гімну втопився у знайомій усім могутній мелодії, — тільки Олесь, який стояв у третьому ряді поруч з учителем Першої міської школи Томащуком, мовчав, притлумлюючи німотою спалахи тяжких спогадів, бо світлих у нього було мало.

На сцену виходили один за одним промовці, і кожен, крім проклять недавньому минулому, закликав до праці в розбудові держави; хто — негайно розпустити колгоспи, хто — притягнути до кримінальної відповідальності чільних комуністичних функціонерів; а де наша "Просвіта", яка утримувала людей при пам’яті, а скільки видавництв було колись у Місті, нині ж немає жодного; журналіст Федорчук зізнався, що переклав з польської на українську мову неоціненний літературний шедевр — книгу Станіслава Вінценза "На високій полонині" — Місто повинно віддати українцям твір славетного поляка, який живе у Швайцарії, листується з Федорчуком і тужить за Гуцульщиною; хтось вимагав перлюстрації, щоб виявити донощиків, інший закликав до помсти: та невже тепер, за незалежності, мав би наш бунтівний дух атрофуватися і ми, вдоволені благоденством, станемо сумирними, немов худоба в стійлах, — ще ж де Голь говорив, що Україну чекає прекрасне майбутнє, а Франція якби мала таку армію, як УПА, то не топтав би її землю німецький чобіт; а хтось радив залучати до праці

колишніх совєтських функціонерів, чей і серед них були знаючі й чесні люди...

Учитель Томащук слухав, пошкробуючи вказівним пальцем сиву борідку, й півголосом промовив до Олеся:

"Дай Боже, щоб наша ейфорія не затягнулася надто довго... Бо що, приміром, змінилося у ментальності бунтарів з часів Катиліни? Обіцяли вони здолати можновладців і віддати їхнє добро народові. Та як тільки допадали до керма, те добро собі забирали, й нічого не мінялося. Таке й нам загрожує... Ми завжди були схильні до маніфестацій, прокламацій, але ж не до політичного мислення. А якраз тепер треба подумати, як створити нову систему влади, щоб ми не мусили потім користуватися засадами попередньої. Патріотичною ейфорією користуються в першу чергу пристосуванці й спекулянти".

Олесь у душі обурювався на старого вчителя: не час нині бабратися в сумнівах, це лише початок свободи, й народ має право натішитися нею вволю...

Та ось на сцену вийшов, ніби дозволу дочекався від попереднього промовця, який закликав залучати до праці й комуністичних функціонерів. Був то статечний, по–номенклатурному підтягнутий, у двобортному хрущовському костюмі чоловік. Олесь упізнав Івана Ферлея й скоробився, немов на вид гидкої саламандри.

Колишній голова Міста заговорив про новий благословенний час, про страшні часи більшовизму, які довелося українцям пережити.

"Та ми вийшли ціло з тієї біди, — глаголив Ферлей. — Й на нас покладено святий обов’язок розбудовувати молоду державу. Слава Україні!"

Зал занімів, вражений блюзнірською мовою совєтського прихвосня, який ще так недавно вигукував на партійних зборах: "Ми вщент викорінимо націоналістичну заразу!" Як він посмів нині вийти до людей?

Однак ніхто й не поворухнувся. Тільки Олесь схопився з місця, вийшов на сцену й заволав:

"Забирайся геть звідси, мерзотнику, ти не маєш права промовляти в такий день!"

Серед ворожої тиші зійшов Ферлей зі сцени, й відтоді ніхто й ніколи не бачив його в Місті...

Розділ двадцять четвертий

Сонце викочувалося схилом гори до чолопка, як те кочільце в дитячій іграшці "йо–йо", що піднімається по ниточці вгору без притки, й біліло від жару, мов буката заліза в кузні. Вранішній холодок принишк у ізворах, ставало тепло, й Олесь, зморений нічним безсонням, задрімав на розкладеному кріселку, а поплавець, без надії на улов, непорушно застиг на зеленій гладіні плеса.

Торговицький базар уже заскрипів возами, загуркотів машинами, загомонів голосами продавців, покупців та маклерів; недільний шарварок розпаношувався на обгородженому парканом майдані; базарний галас зливався з густим шумом річок, що сходилися в устєріччі, й снилася Олесеві затишна галявина в Студентському парку, а на ній лежала зімліла від розкоші дівчина, розкинувши руки, й, чекаючи свого судженого, гасила дівочий пал у холодній росі.

Та враз покремсалися солодкі марення від гнівних вигуків і грізного, мов градовий рокіт у грозовій хмарі, гомону, що долинав з Міста: щось незвичне для святої неділі чинилося біля ратуші, й заглушував ті далекі згуки зичний голос Гаврилка, який зовсім близько, на Каштановому

провулку, надривно горланив. Крізь розріджене ранкове повітря долітало до Пруту кожне його слово й відбивалося луною від Воскресінецької гори:

"Виходьте, люди, на мітинг, виженемо вельможного пана президента з насидженого фотеля — того щура з большевицьких підворітень, вбивцю проклятого! Та хіба я вам не казав, але ви десь мали мене, дурного Гаврилка, а Гаврилко знає те, чого ви не можете знати, бо гидуєте парляментом пані Малгосі, куди на політику сходяться наймудріші мужі Міста!"

Зачувши мову Гаврилка, Олесь подумав, що пиячок насправді знає щось таке, чого інші не знають, бо недарма щоразу, вертаючись із Малгосиної забігайлівки, ревно шельмував президента. Полишивши на березі ріки вудку й кріселко, Олесь поквапився додому.

Віддавна знав, що народ ремствує на президента за дешевий розпродаж москалям українських підприємств, а своїм олігархам земних угідь над Дніпром і на південному березі Криму; що Лисичанський нафтопереробний завод уже належить Росії, що на Калуському калійному комбінаті заборонено розмовляти українською мовою, пенсії й зарплати мізерні, ціни ростуть, а товстосуми в Україні плодяться, мов кролі, — розпродує президент державу поки що в роздріб, та незабаром почне торгувати Україною гуртом... Гомоніли про це люди між собою й розводили руками; Олесь пригадував застережливі міркування учителя Томащука й заспокоював себе вірою, що згодом усе владнається, й іншого президента виберуть — але ж про яке вбивство горланить Гаврилко?

Допавши до Каштанового провулка, Олесь навіть не зайшов на своє подвір’я; люди вибігали з торговицьких закамарків, гурмами йшли до ратуші, квапилися, й нікого було на розмову зупинити. На свій подив, побачив на середині дороги всезнаючих пань, які давно вже не з’являлися на людях і пліткували по телефону; підійшов до них і

запитав, що таке трапилося в Місті, що народ ураз збунтувався. Й відказала пані Аделя:

"Революція, прошу пана. Повстання. Скинемо нарешті паршивця, який москалям запродався. О–о, тепер йому буде капець!"

"Але ж він недоторканний..." — засумнівалася панна Ганя, й скруха затінила її обличчя.

"Дурниці говорите, — авторитетно мовила пані Аделя. — Він ту недоторканність втратить, як дівка цноту, — і навіть незчується!.. А–а, ви ж, пане Олесю, не знаєте, що сталося. Отже: того київського журналіста, забула–м його фамілію, який нападав у газетах на президента, знайшли повішеного в Голосіївському лісі... Кажуть, убивці це вчинили за наказом самого..."

"Он яку владу маємо, — зітхнула панна Ганя. — А ви кажете..."

"То ви кажете, а не я", — пирснула пані Аделя.

Пані засперечалися, Олесь не став їх слухати й подався за людьми, що бігли до ратуші на поклик Гаврилка, який політично викшталтувався в парляменті пані Малгосі й тепер очолив бунт.

Центр Міста вирував, лопотіли прапори, люд виходив на Ринкову площу з транспарантами: "Геть президентавбивцю!", "Комуністів під трибунал!", "Не дозволимо грабувати Україну!" І всі скандували складений кимось вірш: "разом нас багато, нас не подолати!"

Молоді демонстранти погрозливо вимахували кулаками, а з ратушевого балкона промовляв комбатант УПА у мазепинці й зеленому кітелі із срібними альтембасами, закликаючи вимагати у влади призначення дострокових президентських виборів.

Народ вигукував "Ганьба!" і "Слава!", аж поки не втомився; люди поволі заспокоювалися, їх збиралося щораз то більше, і врешті залунали над Містом пісні. Войовничий запал мінявся празнешним настроєм, протестний мітинг перетворювався на патріотичну фієсту, і в Олеся склалося враження, що народ, випустивши бунтарську енергію, цим удовольнився й заздалегідь набрав вигляду переможця.

І коли народний гнів зовсім розтав і була складена й дружно проголосована супліка до уряду з вимогою відставки президента, а переможці вже танцювали під троїсту музику коломийок на вуличному бруку, з п’ятачка Старого ринку, обступленого новобудовами, вийшла процесія старих більшовиків — горбатих, кульгавих і лютих; над колоною з півсотні чоловік майорів червоний прапор, а попереду йшли найсміливіші військові відставники з медалями й орденами на грудях; вони тримали на тичках дерев’яні болванки із зображеннями совєтських вождів — Леніна, Сталіна, Молотова, Калініна, Берії й Кагановича — і завзято вигукували: "Хай живе комунізм!", "Геть бандерівщину!", "Дайош Совєтський Союз!", "Пролетарі всього світу, єднайтеся!"

Сторопілий Олесь упізнав дерев’яні потвори, яких колись для помсти вирізьблював із лісових коряг; лідер протестного мітингу Гаврилко теж упізнав свій товар, за виручку якого на Торговицькому ринку три дні пиячив у Малгосі, й ще раз загорланив, зазиваючи тепер людей до бою з комуняками.

Кинулися на совєтських недобитків дужі хлопці, порвали прапор, древко поламали; Гаврилко видирав з рук заюшених піною большевиків коряжні подоби, гатив ними об дорожній брук, й вони, струхлявілі, розсипалися на тріски, а коли нефортунні демонстранти порозбігалися, втямивши, що з розгніваним парубоцтвом жартувати не варто, Гаврилко позбирав те патиччя, поніс на майданчик Старого Ринку й підпалив. Сидів за ватрою, поки не догоріло останнє поліно, боячись, щоб хтось із відставників не врятував з вогню бодай одну потвору...

Олесь вишився з натовпу й подався додому, думаючи по дорозі про Гаврилка: не можна завчасно погано оцінювати людину, навіть якщо вона трохи інакша, ніж інші...

Біля фотосалону Кіблєра стояв, спершись на гнуту паличку, колишній директор Міської гімназії, нинішній учитель–україніст у Першій школі пан Томащук. Він з цікавістю спостерігав за веремією, що відбувалася в центрі Міста, і з його обличчя світилися, з ледь помітною іронією, вдоволення і спокій. Побачивши Олеся, зупинив його.

"Що це ви такі стурбовані, пане Шамрай? Адже все відбувається зовсім природно: наше суспільство перебуває в стані ферменту..."

"Я згадав нині ваші слова, пане вчителю, — відказав Олесь, — вимовлені вами в перший день нашої Незалежності: най би ця ейфорія швидше пригасла... Я тоді мовчки обурився на вас, а нині бачу: ви мали рацію. Ми раділи, вимахували прапорами, співали повстанських пісень, а Україну розкрадали Ферлеї. Й ось маємо прикрі наслідки... Але й не це мене найбільше турбує: держава молода й згодом наведе в себе лад. Страшно мені, що народ виступає проти власної держави..."

"Помиляєтесь, мій друже. Народ виступає за державу, він не має наміру її повалити, а зробити кращою, і так буде тривати, поки держава не ототожниться з народом. Чей самі знаєте: без дріжджів немає ні хліба, ні вина".

Коли Олесь вийшов на Каштановий провулок, побачив навпроти будинку пана Геродота тих самих пань Аделю й Ганю, а на радникове подвір’я заходили поодинці мовчазні люди. Олесь подумав, що пан меценас уже вернувся додому, й приквапив кроку — дуже за ним стужився. Та запримітив, що пані чомусь вельми засмучені й сльози втирають.

Були вони цієї миті зовсім інакші, ніж Олесь звик їх бачити, — не смішні, мов балаганні актриси на базарних інтермедіях, а звичайні — достойні й добрі жінки, яких, видно по смутку на їхніх обличчях, діткнулася печаль.

Й запитав їх Олесь, яке лихо трапилося.

"Горе, пане Олесю, горе! — разом заскімлили Ганя й Аделя. — Вчора пастухи знайшли пана радника мертвого в Шепарівському лісі... Щойно поїхали за ним..."

Й немов увірвалася в Олесевих грудях сирцева попруга, що досі туго в’язала силу, терплячість і витривалість у його душі й не давала йому розслаблюватися в найскрутніші хвилини. Й він, осиротілий, заридав, мов дитина.

У сльозах зайшов на своє подвір’я й побачив на підвіконні лише одну жіночу голівку, вирізьблену у вишневому порубі, а на місці подоби білої пані з медовим волоссям лежала зблякла фотографія. З неї дивився на Олеся він сам — вродливий юний гімназист. Взяв до рук фотографію й на зворотному боці прочитав:

"Залишуся завше вашим лицарем. Олесь".

Усе згадав і все зрозумів. Підійшов до воріт, глянув то в один, то в другий бік провулка, однак пані в чорному капелюшку й густій вуалі не побачив. А може, її тут і не було, може, існувала вона лише в його уяві як образ краси, як мрія?..

Реальною була тільки голівка кучерявої брюнетки. Він зняв її з підвіконня й поставив у кімнаті на креденс.

Це все, що в нього залишилося.

Однак вельможна і владна пані Самота не бажала залишати бодай малесенького місця в Олесевій душі для своєї суперниці, яка називається Розрадою.

Того ж дня до хати увійшов листоноша, подав Олесеві телеграму. Й він прочитав:

"Давній сусідо, пробач мені за все... Я вибрався із пекла двадцять дев’ятої воркутинської шахти живим. Під час повстання був поранений. Не запрошую тебе в гості, бо незабаром, я це знаю, переберуся на вічну квартиру за адресою: Краків, Раковецький цвинтар, поле 241. Казьо".

Олесь поклав телеграму на кредeнс біля Нусиного погруддя й промовив:

"Я двічі переборов смерть. Мушу тепер побороти й самоту".

Дорогий читачу! Я, корінний покутянин, завітав до Міста над Прутом, щоб попрощатися: час–бо мій уже доволі пізній...

Вертаючись з–над ріки, на березі якої не побувати, то і в Місті не бути, я звернув з вулиці Скупневича в тісні провулки Торговицького передмістя, щоб відшукати серед новобудов найзнайомішу й найріднішу мені вуличку Каштанову, в кінці якої аж там, де вона вливається у вулицю Сєнкевича, мала б ще й нині стояти стара обдерта халупа, в якій тоді, коли я вчився у Міській гімназії, мешкала пані Бурмістрова, котра винайшла кімнату сільським хлопцям, які прагнули пізнати світ наук, у тому помешканні я прожив кілька юнацьких літ.

Знав усіх мешканців передмістя якщо не особисто, то хоча б з виду: пожильці цього кварталу віталися, немов у селі, одне з одним при зустрічі, а знайомі на хвильку зупинялися й обмінювалися побажаннями щасливого поводження.

Тут я зазнав перших мук кохання, коли побачив п’ятнадцятилітню золотоволосу Мартусю, тут у вільний час нипав метушливим ринком, бо завше чогось було мені потрібно: то гнота до гасової лампи, то якоїсь деталі до батькового старого ровера, яким я щосуботи їздив до рідної Боднарівки; та найбільше цікавили мене базарні розмови, суперечки покупців з продавцями, дотепи міських заводіяк, мудрування дорослих філософів, вихваляння всезнаючих маклерів і навіть нецензурна лайка перекупок. Все те я вбирав у свою пам’ять, мов губка воду, і знаю нині достеменно: якби не вмів так багато бачити й чути, а ще й підслуховувати, то не написав би навіть одного розділу книги, яку ось пропоную вам, шановні читачі.

На Торговиці було легко заблудитися, що, на мій сором чи то на щастя, трапилося й зі мною: я загубився в міському тлумі й довго не міг вибратися із заплутаної мережі провулків — так я проблукав моєю Торговицею крізь довгі роки, які вкарбували в мою пам’ять чи не всі події, що відбувалися у благословенному Місті, котре з волі історії стало столицею Покуття. Було воно мені до болю впізнаваним, і я, запаморочений згадками про давнє, вибрався нарешті з приміських закамарків до ратуші й опинився в новому для мене світі з чіпкою пам’яттю про світ колишній.

Блукаючи Торговицею, я на якийсь час забув про святе кредо реаліста: не губися у спогадах про славне минуле, намагайся думати про славне сьогодення… Однак я дякую долі за таку забудькуватість, бо якби не вона, то чи нагадав би я тобі, дорогий читачу, про славне і неславне минуле нашого Міста, минуле, про яке треба знати, щоб увійти не лише в нинішній день, а й у прийдешній.

Я вийшов з минулого й опинився на вершині мого рідного Міста, яке вже мені не належить, і написав про своїх ровесників, які зробили для України, що могли, й дорого за свою діяльність заплатили.

У новому Місті живуть і завжди будуть жити й працювати інші люди, яких я не знаю, але які є нашими дітьми і внуками, котрих ми прагнули виховати для України.

Та оскільки і я ще живу й працюю, то й далі хочу пізнавати й розуміти бодай одробину новітнього життя мого Міста — найбільш надійну й незаперечну мою реальність.

2010—2011 рр.

м. Львів